

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ

Επιστημονικό Περιοδικό
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*Εξαμηνιαία επιστημονική
επιθεώρηση*

ΤΟΜΟΣ 23

Τεύχος 80

• **Αστρουλάκης Ν. και Ανθρακίδης Θ.**

Η επίδραση των προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής στην Ελληνική Οικονομία

• **Τσιντσάρης Δ.**

Το δίκτυο πολυμερών θεσμών ως πηγή δομικής ισχύος: Μια εφαρμογή της Ανάλυσης Κοινωνικών Δικτύων στις Διεθνείς Σχέσεις

• **Λαμπροπούλου Αικ.**

Διαχρονική Συγκριτική Μελέτη της Υποκειμενικής Ευεξίας Εφήβων από Σχολεία της Αττικής (2007–2008 και 2023–2024)

• **Βλειώρας, Γ., Κοντοστόλη Α., Μασκλαβάνου Δ., Στεργίου Α-Μ. και Τσολάκη Α.**

Μια φορά κι έναν καιρό ήταν...: Μια εισαγωγή στην έννοια της αφηγηματικής ταυτότητας

• **Βιβλιοκριτικές:**

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
«Η της πολιτείας δόξα». Στέμμα και πολιτική στην Ελλάδα (1830-1974). Εκδόσεις Μίνωας
Ανδρέας Στεργίου

Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου
Hannah Arendt: Ο νόμος της γης και η
λησμονημένη παράδοση Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
Βίκυ Ιακώβου

Χριστίνα Αγκριαντώνη,
Ερμούπολη Σύρου 1823-1940, Μια πρώτη
βιομηχανική πόλη στο Αιγαίο, Αθήνα, Εθνικό
Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
2024
Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Επιστημονικό Περιοδικό Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

εξαμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ 23

Τεύχος 80

Επιμέλεια: Μιχαήλ Ζουμπουλάκης-Πηνελόπη Βέργου

Περιεχόμενα

- **Νίκος Αστρουλάκης και Θέμης Ανθρακίδης**
Η Επίδραση των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής στην Ελληνική Οικονομία
.....3
- **Δημήτρης Τσιντσάρης**
Το δίκτυο πολυμερών θεσμών ως πηγή δομικής ισχύος: Μια εφαρμογή της Ανάλυσης Κοινωνικών Δικτύων στις Διεθνείς Σχέσεις
.....33
- **Αικατερίνη Λαμπροπούλου**
Διαχρονική Συγκριτική Μελέτη της Υποκειμενικής Ευεξίας Εφήβων από Σχολεία της Αττικής (2007–2008 και 2023–2024)
.....69
- **Γιώργος Βλειώρας, Αναστασία Κοντοστόλη, Δέσποινα Μασκλαθάνου, Άννα Μαρίνα Στεργίου και Άννα Τσολάκη**
Μια φορά κι έναν καιρό ήταν...: Μια εισαγωγή στην έννοια της αφηγηματικής ταυτότητας
.....97
- Βιβλιοκριτικές:**
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης «Η της πολιτείας δόξα». Στέμμα και πολιτική στην Ελλάδα (1830-1974). Εκδόσεις Μίνωας
Ανδρέας Στεργίου
.....118
- **Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου Hannah Arendt: Ο νόμος της γης και η λησμονημένη παράδοση** Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
Βίκυ Ιακώβου
.....121
- **Χριστίνα Αγριαντώνη, Ερμούπολη Σύρου 1823-1940, Μια πρώιμη βιομηχανική πόλη στο Αιγαίο, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών 2024**
Μιχαήλ Ζουμπουλάκης
.....128

Η Επίδραση των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής στην Ελληνική Οικονομία¹

Νίκος Αστρουλάκης * και Θέμης Ανθρακίδης #

Περίληψη

Η μελέτη αποτιμά την πορεία της ελληνικής οικονομίας μετά την Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση (ΠΧΚ) του 2007-2008. Τα έτη 2010 -2018 , η Ελλάδα εντάχθηκε σε τρία Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ) υπό τις μακροοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Τρόικα. Αναφερόμαστε στην περίοδο αυτή ως την περίοδο της Ελληνικής οικονομικής κρίσης. Σε ποιο βαθμό τα ΠΟΠ αντιμετώπισαν τις μακροοικονομικές και θεσμικές αδυναμίες που η ελληνική οικονομία αντιμετώπιζε ήδη πριν το 2010, και κατά πόσο μείωσαν τον κίνδυνο μελλοντικών οικονομικών κρίσεων; Μέσω μιας προσέγγισης πολιτικής οικονομίας, η μελέτη αξιολογεί την εξέλιξη των μακροοικονομικών και θεσμικών παραμέτρων της ελληνικής οικονομίας.

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική οικονομική κρίση, Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση, Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής, Πολιτική οικονομία.

Abstract

This study evaluates the trajectory of the Greek economy following the Global Financial Crisis (GFC) of 2007–2008. Between 2010 and 2018, Greece entered three Economic Adjustment Programs (EAPs) under the macroeconomic and institutional conditionalities imposed by the Troika. We refer to this period as the era of the Greek economic crisis. To what extent did the EAPs address the macroeconomic and institutional weaknesses that pre-existed in the Greek economy before 2010, and how effectively did they reduce the risk of future economic crises? Using a political economy approach, this study assesses the evolution of Greece's macroeconomic and institutional parameters.

Keywords: Greek economic crisis, Global Financial Crisis, Economic Adjustment Programs, Political economy.

¹ Το παρόν άρθρο αποτελεί ερευνητική εξέλιξη της εργασίας με τίτλο: «A Political Economy Assessment of the Greek Economy: A 'Crisis' after the Crisis?», η οποία παρουσιάστηκε στο 17ο Συνέδριο της Παγκόσμιας Ένωσης Πολιτικής Οικονομίας (17th Forum of the World Association of Political Economy), τον Αύγουστο του 2024, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Οι συγγραφείς επιθυμούν να εκφράσουν τις ευχαριστίες τους προς τον εκδότη και τους δύο ανώνυμους κριτές για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους, η ενσωμάτωση των οποίων συνέβαλε στην ουσιαστική βελτίωση του ερευνητικού αποτελέσματος.

* Ph.D. Καθηγητής (Συνεργαζόμενος), Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ph.D. Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

1. Εισαγωγή

Ο σκοπός του άρθρου είναι η κριτική αποτίμηση των μεταρρυθμίσεων που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ). Η ανάλυση εξετάζει την περίοδο από την Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση του 2007-2008 έως και το 2024. Το άρθρο επιχειρεί να συνδέσει αναλυτικά τη μακροοικονομική απόδοση της χώρας με την ποιότητα των θεσμών και της διακυβέρνησης συμβάλλοντας στον επιστημονικό και δημόσιο διάλογο για τη βιωσιμότητα των μεταρρυθμίσεων.

Η ατζέντα μεταρρυθμίσεων της Τρόικας που υλοποιήθηκε στην Ελλάδα τα έτη 2010-2018 ενσωμάτωσε μακροοικονομικά και θεσμικά μέτρα με σκοπό το μετασχηματισμό της εθνικής πολιτικής οικονομίας. Το βασικό ζήτημα που προκύπτει είναι σε ποιο βαθμό τα ΠΟΠ αντιμετώπισαν αποτελεσματικά τις μακροοικονομικές και θεσμικές αδυναμίες που εμφάνιζε η ελληνική οικονομία πριν το 2010 και κατά πόσο μείωσαν τον κίνδυνο μελλοντικών οικονομικών κρίσεων. Η τρέχουσα κατάσταση εγείρει προκλήσεις και ερωτήματα σχετικά με την ανθεκτικότητα της ελληνικής οικονομίας. Ως εκ τούτου, η παρούσα μελέτη στοχεύει στην παροχή μιας κριτικής αξιολόγησης για το εάν οι προσαρμογές και μεταρρυθμίσεις που υπεβλήθησαν, στάθηκαν επαρκείς για να διασφαλίσουν τη μακροχρόνια σταθερότητα και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Μια αποκλειστικά οικονομική ανάλυση συχνά παραβλέπει τον σημαντικό ρόλο της πολιτικής, της διακυβέρνησης και των θεσμών στην εμφάνιση και εξέλιξη μιας κρίσης. Το ξέσπασμα της ΠΧΚ αποκάλυψε τους περιορισμούς της κυρίαρχης ή ορθόδοξης οικονομικής ανάλυσης και έθεσε ερωτήματα σχετικά με την επάρκειά της, δημιουργώντας ευκαιρίες για εναλλακτικές προσεγγίσεις (Beinhocker and Hanauer, 2014, p. 2). Σε αυτή τη μελέτη αποδεχόμαστε τη θέση ότι η ερμηνεία της κρίσης εκτείνεται πέρα από τις οικονομικές μεταβλητές και οφείλει να περιλαμβάνει τις παραμέτρους μιας προσέγγισης πολιτικής οικονομίας, για να τονιστεί η αλληλεξάρτηση των πολιτικών, θεσμικών και οικονομικών συστημάτων (Copelovitch et al., 2016, p. 813).

Μεθοδολογικά, η ανάλυση πολιτικής οικονομίας αναπτύσσεται σε δύο πεδία: το μακροοικονομικό και το θεσμικό περιβάλλον της ελληνικής οικονομίας, από το 2009 έως τα τρέχοντα διαθέσιμα δεδομένα. Αυτή η προσέγγιση υιοθετείται για δύο λόγους. Πρώτον, αυτά τα πεδία περιγράφουν συλλογικά καλύτερα την απόδοση μιας οικονομίας και οδηγούν σε μια πιο περιεκτική και συμπεριληπτική ανάλυση πολιτικής οικονομίας. Άλλωστε, ένα κρίσιμο σημείο για την πολιτική οικονομία είναι η αξιολόγηση

των πολιτικών και οικονομικών συστημάτων, η ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών των διαφόρων θεσμών και δομών και η ανάλυση των αντίστοιχων πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων τους για την επίτευξη των πολιτικών στόχων (Gamble, 1995, p. 518). Δεύτερον, τα ΠΟΠ, όπως συζητήθηκε προηγουμένως, έχουν επηρεάσει σημαντικά το μακροοικονομικό και θεσμικό περιβάλλον της ελληνικής οικονομίας μέσω της δημοσιονομικής προσαρμογής και των διαρθρωτικών θεσμικών μεταρρυθμίσεων. Η μεθοδολογική μας προσέγγιση δεν ακολουθεί αυστηρά το αναλυτικό πλαίσιο μιας ορθόδοξης ή ετερόδοξης σχολής σκέψης. Στην αντιμετώπιση του θέματος, έχουμε επιδιώξει να παρακάμψουμε οποιεσδήποτε ιδεολογικές προκαταλήψεις και δογματισμούς, υπέρ της υιοθέτησης μιας ισορροπημένης προσέγγισης.

Από άποψη δομής, η δεύτερη ενότητα εξετάζει τη ΠΧΚ και την Ελληνική οικονομική κρίση. Η Τρίτη ενότητα αφορά την πολιτική οικονομία του μακροοικονομικού περιβάλλοντος μέσω της αποτίμησης της πορείας των θεμελιωδών μακροοικονομικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας. Η τέταρτη ενότητα αναλύει την πολιτική οικονομία του θεσμικού περιβάλλοντος κυρίως μέσω της αξιολόγησης και της απόδοσης της χώρας στους Δείκτες Παγκόσμιας Διακυβέρνησης (WGI) της Παγκόσμιας Τράπεζας. Η τελευταία ενότητα (Πέμπτη) καταλήγει σε συμπεράσματα.

2. Από την Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση στην Ελληνική Οικονομική Κρίση

2.1 Ο Αντίχτυπος της Παγκόσμιας Χρηματοπιστωτικής Κρίσης στην Ευρωζώνη

Η Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση (ΠΧΚ), που ξεκίνησε στις ΗΠΑ το 2007, εξαπλώθηκε παγκοσμίως και δημιούργησε την πρόκληση σε αρκετές χώρες της ΕΕ να αγωνίζονται να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους τους αλλά και για να χρηματοδοτήσουν τα δημοσιονομικά τους ελλείμματα, με αποτέλεσμα να αναγκαστούν να αναζητήσουν επισήμως βοήθεια από διεθνείς θεσμούς (Tosun et al., 2014, p. 195). Οι κρίσεις του δημόσιου χρέους στην Ελλάδα (αρχές 2010), την Ιρλανδία (τέλη 2010), την Πορτογαλία (αρχές 2011) και την Κύπρο (αρχές 2013), άσκησαν σημαντική πίεση στην Ευρωζώνη και τους μηχανισμούς διακυβέρνησής της (Hein et al., 2011, p. 2). Η Ελλάδα ήταν το πρώτο μέλος της Ευρωζώνης που ζήτησε επίσημη χρηματοδότηση, ακολουθούμενη από την Ιρλανδία, την Πορτογαλία και την Κύπρο.

Σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις, τα κοινά προγράμματα διάσωσης της Τρόικας² θεσπίστηκαν υπό τον όρο και τις προϋποθέσεις ότι οι δικαιούχες χώρες εφαρμόζουν Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ) που επικεντρώνονται στη δημοσιονομική λιτότητα, τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις και την απομόχλευση του τραπεζικού συστήματος (Lane, 2012, p. 57). Η εκτέλεση αυτών των προγραμμάτων υπερβαίνει την οικονομική προσαρμογή και περιλαμβάνει πολιτικά και θεσμικά στοιχεία. Η εφαρμογή των ΠΟΠ οδήγησε στη δημιουργία ενός εντελώς νέου θεσμικού και μακροοικονομικού περιβάλλοντος που διαμορφώνει ένα νέο πλαίσιο εθνικής πολιτικής οικονομίας στη δικαιούχο χώρα, ευθυγραμμισμένο με τους όρους και της προϋποθέσεις οικονομικής πολιτικής της Τρόικας (Anthrakidis, 2024, p. 47).

Οι περιορισμοί και οι αδυναμίες της αρχιτεκτονικής της Ευρωζώνης υπήρξαν κρίσιμοι όχι μόνο για την επιτάχυνση της ΠΧΚ αλλά και για την αναποτελεσματική διαχείριση της, με αποτέλεσμα τελικά τη στασιμότητα μετά το ξέσπασμα και την πλήρη εξέλιξη της κρίσης (De Grauwe and Ji, 2015, p. 27). Τα τραπεζικά και χρηματοπιστωτικά συστήματα ήταν κατακερματισμένα, ο μηχανισμός μετάδοσης της κοινής νομισματικής πολιτικής υπήρξε αναποτελεσματικός και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσπάθησε -εν πολλοίς αναποτελεσματικά- να μεσολαβήσει στις διαφορές που συνεχώς προέκυπταν μεταξύ των κρατών μελών. Παρόλο που οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής είχαν επίγνωση των διαρθρωτικών ζητημάτων εντός της Ευρωζώνης, υποβάθμισαν τους κινδύνους, οι οποίοι εν τέλει επιδείνωσαν την κρίση (Wyplosz, 2014, p. 2). Από τη μία πλευρά, τα μεμονωμένα κράτη μέλη ήταν απροετοίμαστα να αντιμετωπίσουν την ΠΧΚ και αδυνατούσαν να αντιληφθούν το μέγεθός της. Από την άλλη πλευρά, η απροθυμία της Ευρωζώνης να βοηθήσει επαρκώς τις πιο ευάλωτες οικονομίες των κρατών μελών της επιδείνωσε την κατάσταση έτι περαιτέρω (Collignon, 2012, p. 35). Οι επιπτώσεις της ΠΧΚ, η οποία ταχέως μεταδόθηκε στην Ευρώπη, ήταν πολύπλευρες και επεκτάθηκαν σε διαστάσεις πέρα από εκείνες ενός μοναδικού οικονομικού φαινομένου ή χρηματοπιστωτικού επεισοδίου. Εντέλει, η ΠΧΚ περιλάμβανε μια τραπεζική κρίση, μια κρίση δημόσιου χρέους, μακρόχρονη μακροοικονομική ανισορροπία, θεσμικές ανεπάρκειες και πολιτικές αναταραχές, όλα στενά συνυφασμένα με την κατακόρυφη πτώση της εμπιστοσύνης έναντι των κυβερνήσεων και των θεσμών μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών (Tosun et al., 2014, p. 198).

Επιπλέον, ο αντίκτυπος της ΠΧΚ διέφερε μεταξύ των οικονομιών της Ευρωζώνης, όπως και οι συνέπειες των πολιτικών σταθεροποίησης και των στρατηγικών

² Ο όρος «Τρόικα» αναφέρεται στην τριάδα - Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΕΕ), Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ), Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ).

προσαρμογής που εφαρμόστηκαν. Διαφορετικές αρχικές συνθήκες, δημοσιονομικές θέσεις, περιορισμοί χρηματοδότησης και παράγοντες εθνικής πολιτικής οικονομίας που αφορούν μεταξύ άλλων πολιτικές και θεσμικές δομές, μπορούν να εξηγήσουν με μεγαλύτερη επάρκεια τα διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα σε κάθε χώρα. Οι απαιτούμενες πολιτικές για τον χειρισμό της κρίσης επίσης διέφεραν μεταξύ των χωρών, με τις εθνικές κυβερνήσεις να προκρίνουν αποκλίνουσες συχνά στρατηγικές λόγω ειδικών παραγόντων εκάστης χώρας (Bénétrix and Lane, 2015, pp. 2–3). Ως εκ τούτου, η κρίση της Ευρωζώνης, πέρα από τις συμβατικές οικονομικές της συνέπειες, έθεσε πολιτικά και θεσμικά ερωτήματα σχετικά με τις δομές διακυβέρνησης εντός των χωρών και το ευρύτερο πλαίσιο διαχείρισης της κρίσης στην ΕΕ. Η απόδοση των ριζικών αιτιών της κρίσης αποκλειστικά σε οικονομικούς παράγοντες θα ήταν ανεπαρκής για μια εις βάθος ανάλυση. Στοιχεία πολιτικής οικονομίας, όπως ύπαρξη ενός ανώριμου να διαχειριστεί την κρίση στα αρχικά της στάδια εγχώριου πολιτικού συστήματος και η θεσμική υστέρηση, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο. Έτσι, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η εν γένει κατάσταση εδώ παραλληλίζεται εν ευρεία εννοία με το γεγονός ότι «η οικονομία ήταν πάντοτε πολιτική, όπως και η πολιτική είχε την τάση να είναι οικονομία» (Green and Hay, 2015, p. 339).

2.2. Η Ελληνική Οικονομική Κρίση και τα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής

Προερχόμενη από ένα μείγμα χρόνιων μακροοικονομικών ανισορροπιών και θεσμικών υστερήσεων σε συνδυασμό με την ΠΧΚ του 2007-2008, η ελληνική οικονομία εκτέθηκε σε σοβαρές δημοσιονομικές και θεσμικές αδυναμίες το 2009-2010. Κατά την περίοδο 2010-2018, η ελληνική οικονομία αντιμετώπισε μία από τις μεγαλύτερες κρίσεις κρατικού χρέους των προηγμένων οικονομιών και υποστηρίχθηκε από το μεγαλύτερο χρηματοδοτικό πακέτο στην παγκόσμια οικονομική ιστορία (Colasanti, 2016, p. 71; Sapir et al., 2014, p. 27). Την ίδια περίοδο, η Ελλάδα συμμετείχε σε τρία ΠΟΠ βασισμένα στους όρους και τις πολιτικές προϋποθέσεις της Τρόικας, που κυρίως επηρέασαν τις μακροοικονομικές και θεσμικές συνθήκες της ελληνικής οικονομίας, μέσω δημοσιονομικής προσαρμογής και διαρθρωτικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν την περίοδο 2010-2018.

Δεδομένου του αντίκτυπου των ΠΟΠ στην ελληνική οικονομία, είναι κρίσιμο να παρασχεθεί μια επισκόπηση του πλαισίου πολιτικής των προγραμμάτων προσαρμογής, από την αρχή της ανάλυσης. Σε αυτό το σημείο αναφερόμαστε στις πρωτογενείς πηγές, τις διεθνείς συμφωνίες για το ελληνικό πακέτο διάσωσης, όπως

επικυρώθηκαν από το ελληνικό κοινοβούλιο. Όπως αναφέρθηκε, τα ελληνικά ΠΟΠ εστίασαν στη δημοσιονομική εξυγίανση και τις διαρθρωτικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις.

Στο πρώτο ΠΟΠ, (Ν.3845/2010), μεταξύ των κύριων στόχων του προγράμματος ήταν:

«Η δημοσιονομική εξυγίανση για την ενίσχυση της βιωσιμότητας [...] για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και την αλλαγή της δομής της οικονομίας προς ένα πιο επενδυτικό και εξαγωγικό μοντέλο ανάπτυξης», καθώς και, «η εφαρμογή ενός φιλόδοξου προγράμματος διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων για την ενίσχυση της εξωτερικής ανταγωνιστικότητας, την επιτάχυνση της ανακατανομής πόρων από τον μη εμπορεύσιμο στον εμπορεύσιμο τομέα και την προώθηση της ανάπτυξης» (European Commission, 2010a, p. 15).

Επίσης, το δεύτερο ΠΟΠ, που επικυρώθηκε με τον Ν.4046/2012, στόχευε στην επίτευξη του αναθεωρημένου δημοσιονομικού στόχου, με τη δέσμευση να μειωθούν οι δαπάνες κατά 1,5 τοις εκατό του ΑΕΠ μέσω διαφόρων μέτρων, συμπεριλαμβανομένων περικοπών στις φαρμακευτικές δαπάνες, τις υπερωρίες των γιατρών, τις στρατιωτικές προμήθειες και τον αριθμό των αντιδημάρχων. Επιπλέον, έγιναν μειώσεις στα λειτουργικά έξοδα της κεντρικής κυβέρνησης, τις δαπάνες των εκλογών και τις επιδοτήσεις σε απομακρυσμένες περιοχές. Το σχέδιο περιλάμβανε επίσης περικοπές στις επιχορηγήσεις σε εποπτευόμενους φορείς των υπουργείων, τη μείωση του προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων, την τροποποίηση των συνταξιοδοτικών σχημάτων και τη μείωση των ειδικών μισθολογίων του δημόσιου τομέα κατά 12 τοις εκατό (European Commission, 2012, pp. 25–26). Με παρόμοια λογική, το τρίτο ΠΟΠ (Ν.4336/2015) (Greek Government Law Gazette, 2012) κατηγοριοποιείται γύρω από τέσσερις πυλώνες: i) Αποκατάσταση της δημοσιονομικής βιωσιμότητας, ii) διασφάλιση της χρηματοοικονομικής σταθερότητας, iii) επίτευξη ανάπτυξης, ανταγωνιστικότητας και επενδύσεων, και iv) δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους-δημόσιας διοίκησης (Greek Government Law Gazette, 2015, p. 5). Όπως φαίνεται, τα ελληνικά ΠΟΠ σχεδιάστηκαν για να αποκαταστήσουν τη βιωσιμότητα και την εμπιστοσύνη στην ελληνική οικονομία κυρίως μέσω μιας διπλής στρατηγικής που εστιάζει στις μακροοικονομικές και θεσμικές συνθήκες που σχετίζονται με την εσωτερική οικονομία και τις εξωτερικές της σχέσεις.

3. Το Μακροοικονομικό Περιβάλλον

Τα βασικά μακροοικονομικά ζητήματα εντός της ελληνικής οικονομίας, όπως η διεύρυνση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και η επίμονη διάβρωση της

ανταγωνιστικότητας, υπήρχαν πριν από την εμφάνιση της ΠΧΚ. Ωστόσο, η ΠΧΚ επιδείνωσε σημαντικά αυτές τις χρόνιες ανισορροπίες, επιταχύνοντας την οικονομική ύφεση (Baltas, 2013, p. 9; Karamouzis and Anastasatos, 2019, p. 3; Mariolis and Papoulis, 2014, p. 2). Παρά την ισχυρή ανάπτυξη μετά την ένταξη στην Ευρωζώνη και την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος το 2001, η Ελλάδα δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις χρόνιες αδυναμίες της. Στη δεκαετία του 2000, έως και το ξέσπασμα της κρίσης το 2009, η Ελλάδα δυσκολεύτηκε να περιορίσει τα δημοσιονομικά της προβλήματα (Kaplanoglou, 2019, p. 6). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η χώρα συνέχισε να αντιμετωπίζει μακροοικονομικές ανισορροπίες, όπως τα δημοσιονομικά ελλείμματα και τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, υψηλά επίπεδα ιδιωτικού χρέους και σημαντικά υψηλό δημόσιο χρέος (Karamouzis and Anastasatos, 2019, p. 15; Rapanos and Kaplanoglou, 2014, p. 5). Η επιμονή αυτών των μακροοικονομικών ανισορροπιών υπογράμμισε την ανεπάρκεια στη διαχείριση τόσο των εσωτερικών όσο και των εξωτερικών ελλειμμάτων της ελληνικής οικονομίας. Παράγοντες όπως η υπερβολική δημόσια δαπάνη, η χαμηλή απόδοση στη συλλογή δημόσιων εσόδων, η ασθενής ανταγωνιστικότητα, η προσοδοθηρία και η επιδίωξη κέρδους μέσω ολιγοπωλιακών δομών και τα υψηλά επίπεδα δημοσίου αλλά και ιδιωτικού χρέους δημιούργησαν μια επισφαλή κατάσταση. Ως αποτέλεσμα, οι επενδυτές και οι διεθνείς αγορές, ανήσυχoi για ενδεχόμενη έκθεση σε κίνδυνο, απαίτησαν υψηλά επιτόκια για την αγορά ελληνικών κρατικών ομολόγων, επιδεινώνοντας την δημοσιονομική κρίση (Hardouvelis and Gkionis, 2016, p. 5; Katsanidou and Lefkofridi, 2020, p. 160). Το 2009, το πιο σοβαρό μακροοικονομικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας ήταν τα «δίδυμα ελλείμματα». Τα ελλείμματα αυτά, που χαρακτηρίζονταν από το δημοσιονομικό έλλειμμα και το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, ανάγκασαν την Ελλάδα να αυξήσει τον εξωτερικό δανεισμό για να καλύψει τις αυξημένες χρηματοδοτικές ανάγκες της. Επίμονα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα σε συνδυασμό με ασθενή ανταγωνιστικότητα συνέβαλαν στην επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, οδηγώντας τελικά σε υψηλά επίπεδα δημόσιου χρέους (European Commission, 2010b, p. 70). Αυτές οι παθογένειες και οι δομικές αδυναμίες επιτάχυναν τα υποκείμενα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, δημιουργώντας ένα περιβάλλον επιρρεπές σε οικονομικές αναταραχές (Bank of Greece, 2010, p. 28).

Στρέφοντας την προσοχή μας στο τρέχον μακροοικονομικό περιβάλλον και στο πώς οι μακροοικονομικοί παράγοντες της χώρας δημιουργούν μια «ωρολογιακή βόμβα με χρονοκαθυστέρηση» για το μέλλον, παραθέτουμε τη δήλωση του διοικητή της

Τράπεζας της Ελλάδος. Το Μάιο του 2024, ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, κ. Στουρνάρας, δήλωσε ότι η Ελλάδα μπορεί να υπερβεί μόλις το 90% του μέσου κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ευρωζώνης μόνο αν διατηρήσει έναν μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης 1,5% υψηλότερο από αυτόν της Ευρωζώνης για τα επόμενα 20 χρόνια (Liberal.gr, 2024). Τα δεδομένα για την ανάπτυξη του ΑΕΠ από το 2009 έως το 2023 αποδεικνύουν με σαφήνεια την εύθραυστη και μη βιώσιμη ανάπτυξη της χώρας **(Γράφημα 1, Παράρτημα)**. Η μέτρια ανάκαμψη που παρατηρήθηκε από το 2017 έως το 2019, και η επακόλουθη απότομη ύφεση λόγω της πανδημίας COVID-19 το 2020, υπογραμμίζουν την ευπάθεια της ελληνικής οικονομίας, που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τουρισμό και τις υπηρεσίες. Η ισχυρή ανάκαμψη το 2021, η οποία τροφοδοτήθηκε από την εγχώρια ζήτηση και τα δημοσιονομικά κίνητρα, δεν ήταν βιώσιμη, καθώς ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ επιβραδύνθηκε το 2022 και το 2023 εν μέσω εξωτερικών προκλήσεων όπως ο πόλεμος στην Ουκρανία και οι παγκόσμιες πληθωριστικές πιέσεις. Συνολικά, καταδεικνύεται η έντονη διακύμανση του ρυθμού μεγέθυνσης της Ελλάδας σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ. Η Ελλάδα εμφανίζει απότομη συρρίκνωση του ΑΕΠ κατά την περίοδο 2010–2013, με ποσοστά που φτάνουν έως και -10,1% ετησίως (2011).

Μέχρι το 2010, το δημόσιο χρέος της Ελλάδας εκτοξεύτηκε σε πρωτοφανή επίπεδα για εκείνη την εποχή, καθιστώντας αναγκαία μια σειρά από τρία πακέτα διάσωσης από την Τρόικα. Αυτά τα πακέτα διάσωσης συνοδεύονταν από αυστηρά μέτρα λιτότητας και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που στόχευαν στη βιωσιμότητα του δημόσιου χρέους. Ο λόγος χρέους προς ΑΕΠ της Ελλάδας παρέμεινε εξαιρετικά υψηλός, φτάνοντας περίπου στο 180% στα μέσα της δεκαετίας του 2010. Είναι σαφές **(Γράφημα 2, Παράρτημα)** ότι μετά από τρία διαδοχικά ΠΟΠ και μια δεκαετία επιβολής πολιτικών αυστηρής λιτότητας, παρόλο που το δημοσιονομικό έλλειμμα συρρικνώθηκε από -15,2% του ΑΕΠ το 2009 σε -1,6% του ΑΕΠ το 2023, το ελληνικό δημόσιο χρέος αυξήθηκε πάνω από 50% ως ποσοστό του ΑΕΠ (Maris and Flouros, 2022, p. 479). Το επίπεδο του ελληνικού δημοσίου χρέους κινείται διαχρονικά σε επίπεδα σημαντικά υψηλότερα από τον μέσο όρο της ΕΕ. Μετά το 2010, η Ελλάδα καταγράφει συνεχώς τιμές άνω του 160% του ΑΕΠ, φτάνοντας κορυφώσεις κοντά στο 206% (2020), ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ δεν υπερβαίνει το 90%. Η απόκλιση παραμένει σταθερά άνω των 70 ποσοστιαίων μονάδων, υποδηλώνοντας ότι, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες της ΕΕ που πέτυχαν ελέγξιμη δυναμική χρέους, η Ελλάδα παραμένει σε κατάσταση δημοσιονομικής ευθραυστότητας, παρά τα ΠΟΠ. Το 2024, το ελληνικό δημόσιο χρέος παραμένει προβληματικό. Το δημόσιο χρέος είναι το υψηλότερο στην ΕΕ στο 161,9% του ΑΕΠ, ξεπερνώντας σημαντικά το χρέος της Ιταλίας, το οποίο είναι

το δεύτερο υψηλότερο στο 137,3% του ΑΕΠ, σχεδόν 30 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερο (Eurostat, 2024a).

Πιο τεχνικά, σύμφωνα με τη δήλωση του Eurogroup για την Ελλάδα τον Ιούνιο του 2017:

«Το Eurogroup κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η βιωσιμότητα του χρέους θα πρέπει να επιτευχθεί εντός του πλαισίου των μέτρων για το χρέος που προβλέπονται από το Eurogroup του Μαΐου του 2016. Από αυτή την άποψη, το Eurogroup υπενθύμισε την αξιολόγηση της βιωσιμότητας του χρέους σε σχέση με τα συμφωνημένα σημεία αναφοράς για τις ακαθάριστες χρηματοδοτικές ανάγκες: Οι ακαθάριστες χρηματοδοτικές ανάγκες θα πρέπει να παραμείνουν κάτω από το 15% του ΑΕΠ μεσοπρόθεσμα και κάτω από το 20% του ΑΕΠ στη συνέχεια, έτσι ώστε να διασφαλιστεί ότι το χρέος παραμένει σε σταθερή καθοδική πορεία» (Eurogroup, 2017).

Αυτό το κριτήριο υπογραμμίζει τη σημασία της διαχείρισης του χρέους της Ελλάδας εντός συγκεκριμένων ορίων για τη διατήρηση της χρηματοοικονομικής σταθερότητας και της εμπιστοσύνης των αγορών μακροπρόθεσμα. Τον Ιούνιο του 2018, οι δανειστές της Ευρωζώνης κατέληξαν σε συμφωνία για μέτρα αναδιάρθρωσης του χρέους, σχεδιασμένα να διατηρήσουν το κόστος εξυπηρέτησης του χρέους της Ελλάδας κάτω από το 15% του ΑΕΠ μεσοπρόθεσμα και κάτω από το 20% του ΑΕΠ μακροπρόθεσμα. Σε αντάλλαγμα, η Ελλάδα δεσμεύτηκε να συνεχίσει την εφαρμογή βασικών μεταρρυθμίσεων από το πρόγραμμα διάσωσης του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ΕΜΣ), να διατηρήσει τους προηγούμενους στόχους οικονομικής προσαρμογής και να εισαγάγει επιπλέον δημοσιονομικές, κοινωνικές, εργασιακές και χρηματοοικονομικές μεταρρυθμίσεις. Αυτή η συμφωνία είχε ως στόχο την ενίσχυση της βιωσιμότητας του χρέους και τη διασφάλιση της μακροπρόθεσμης οικονομικής σταθερότητας της Ελλάδας (Theodoropoulou, 2022, p. 209). Λόγω της σύνθεσης του χρέους της, η Ελλάδα επωφελείται από ευνοϊκούς όρους εξυπηρέτησης, κυρίως λόγω του σημαντικού μεριδίου δανείων από τον επίσημο τομέα και των εξαιρετικά ευνοϊκών όρων που παρέχονται από τον ΕΤΧΣ/ΕΜΣ. Το μέσο επιτόκιο δανεισμού για τα δάνεια του ΕΤΧΣ και του ΕΜΣ έχουν σταθεροποιηθεί γύρω στο 1,3%, με τα δάνεια του ΕΤΧΣ να παραμένουν γύρω στο 1,2% τα τελευταία χρόνια και τα επιτόκια του ΕΜΣ να αυξάνονται από κάτω του 1% από το 2023. Επιπλέον, τα μεσοπρόθεσμα μέτρα ελάφρυνσης του χρέους από το Eurogroup στα μέσα του 2018 επέκτειναν την περίοδο αναβολής πληρωμής τόκων για το δάνειο των €96,4 δισ. του ΕΤΧΣ κατά 10 χρόνια,

έως τον Δεκέμβριο του 2032. Συνεπώς, η Ελλάδα αυτή τη στιγμή συσσωρεύει τόκους για αυτό το σημαντικό μέρος του χρέους, αντί να πραγματοποιεί άμεσες πληρωμές (Mouzakis, 2024, p. 3).

Όπως αναφέρει ο Zettelmeyer (2018), οι ακαθάριστες χρηματοδοτικές ανάγκες εξυπηρέτησης του χρέους της Ελλάδας, θα υπερβούν το 15% του ΑΕΠ μέχρι το 2027 ή το 2028, και το 20% μετά το 2032. Ως αποτέλεσμα, παρόλο που οι ακαθάριστες χρηματοδοτικές υποχρεώσεις της Ελλάδας αρχικά δεν είναι τόσο υψηλές, αρχίζουν να υπερβαίνουν το 15% του ΑΕΠ από τα τέλη της δεκαετίας του 2020 και μετά, καθώς το φθινό επίσημο χρέος αντικαθίσταται από πιο δαπανηρό δανεισμό. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται περισσότερο δανεισμό από τον ιδιωτικό τομέα, ο οποίος με τη σειρά του συνεπάγεται μεγαλύτερες ακαθάριστες χρηματοδοτικές ανάγκες. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2030, το κόστος εξυπηρέτησης του χρέους από τα ομόλογα που εκδόθηκαν μετά το 2018 θα υπερβαίνει τα πρωτογενή δημοσιονομικά πλεονάσματα (Zettelmeyer et al., 2018, p. 2). Επιπλέον, το ΔΝΤ υποστήριξε ότι η Ελλάδα μπορεί να διατηρήσει ένα μακροχρόνιο πρωτογενές πλεόνασμα όχι μεγαλύτερο από 1,5% του ΑΕΠ και έναν ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης του πραγματικού ΑΕΠ γύρω στο 1%. Υπό αυτές τις υποθέσεις, τα τρέχοντα μέτρα ελάφρυνσης του χρέους δεν επαρκούν για να διασφαλίσουν τη μακροχρόνια βιωσιμότητα του χρέους. Αν και ο λόγος χρέους προς ΑΕΠ αρχικά θα μειωνόταν, θα άρχιζε να αυξάνεται συνεχώς από το 2038 και μετά, με τις ακαθάριστες χρηματοδοτικές ανάγκες να υπερβαίνουν το 20% του ΑΕΠ εκείνη τη χρονιά και να συνεχίζουν να αυξάνονται στη συνέχεια. Επομένως, θα απαιτηθεί επιπλέον ελάφρυνση του ελληνικού δημοσίου χρέους για να διατηρηθεί η βιωσιμότητα του (IMF, 2018, p. 45). Είναι προφανές ότι στο τέλος της παρατεταμένης περιόδου χάριτος των δανείων του ΕΤΧΣ από το 2022-2032, όταν και το Eurogroup θα αξιολογήσει την ανάγκη για επιπλέον μέτρα αναπροσαρμογής για να διατηρηθεί η βιωσιμότητα του χρέους, παραμένει η αβεβαιότητα, δημιουργώντας προκλήσεις για τη μακροπρόθεσμη οικονομική εμπιστοσύνη μεταξύ των επενδυτών, των εταιρειών και του ελληνικού επενδυτικού κοινού (Pagoulatos, 2018a, p. 3). Οι αυξημένες ανάγκες εξυπηρέτησης του χρέους θα επιδεινώσουν τις δημοσιονομικές πιέσεις. Συνεπώς, το προφίλ χρέους της Ελλάδας παραμένει ακόμα εύθραυστο, απαιτώντας περαιτέρω ελάφρυνση και βαθύτερες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για την επίτευξη μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας. Η έκθεση του ΔΝΤ για τη χώρα το 2017 φαίνεται να ήταν αρκετά προφητική. Παρά τα πολλαπλά ΠΟΠ και τις εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις, η έκθεση προειδοποιούσε: «Με άλλα λόγια, η Ελλάδα δεν αναμένεται να ξεπεράσει το πρόβλημα του χρέους της, ακόμη και με πλήρη εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων» (IMF, 2017, p. 26). Η δήλωση του ΔΝΤ υπογραμμίζει τις επίμονες προκλήσεις που

αντιμετωπίζει η οικονομική ανάκαμψη της Ελλάδας, τονίζοντας τους περιορισμούς των εφαρμοζόμενων μέτρων στην προώθηση της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας του χρέους. Οι κίνδυνοι για τη βιωσιμότητα του δημόσιου χρέους φαίνεται να αυξάνονται σημαντικά μετά το τέλος της μεσοπρόθεσμης περιόδου [2032] και καθώς η δομή του δημόσιου χρέους θα έχει αλλάξει, και το γεγονός αυτό το καθιστά πιο ευάλωτο σε αρνητικά σοκ. Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2023, p. 19), η ελληνική οικονομία, για να διατηρήσει βιώσιμο το δημόσιο χρέος, πρέπει να αξιοποιήσει αυτήν την ευκαιρία, όπου δύο πράγματα είναι αναγκαία. Πρώτον, πρέπει να διατηρηθεί η δημοσιονομική αξιοπιστία. Αυτό απαιτεί τη δημιουργία δημοσιονομικών αποθεμάτων σε καλές εποχές, γεγονός που αποτρέπει την ανάγκη για δημοσιονομική σύσφιξη σε δύσκολες εποχές για τη διατήρηση της δημοσιονομικής βιωσιμότητας. Δεύτερον, δεδομένης της αυξημένης αβεβαιότητας, ο μεσοπρόθεσμος σχεδιασμός της δημοσιονομικής πολιτικής θα πρέπει να δώσει μεγάλη έμφαση στην εκτίμηση κινδύνων και στη συσσώρευση δημοσιονομικών αποθεμάτων με την πάροδο του χρόνου, ικανών να θωρακίσουν την οικονομία σε περιόδους κρίσης.

Στα χρόνια της Ελληνικής Οικονομικής Κρίσης και μετά, η Ελλάδα αντιμετώπισε και συνεχίζει να αντιμετωπίζει σημαντικές προκλήσεις στην επίτευξη των συμφωνημένων στόχων πρωτογενούς πλεονάσματος χωρίς να αποδυναμώσει περαιτέρω την οικονομία της. Αυτό το σενάριο ενέχει τον κίνδυνο να δαιωνίσει έναν κύκλο δημοσιονομικής λιτότητας, στασιμότητας ανάπτυξης, αποκλίσεων από τους στόχους, πρόσθετων δημοσιονομικών μέτρων και ύφεσης. Ο επιζήμιος αυτός κύκλος χαρακτήρισε την ελληνική οικονομία κατά τη διάρκεια των διαδοχικών προγραμμάτων διάσωσης, όπου οι αδυσώπητες προσπάθειες δημοσιονομικής εξυγίανσης συχνά οδήγησαν σε οικονομική συρρίκνωση, υπονομεύοντας τους ίδιους τους στόχους των ΠΟΠ (Pagoulatos, 2018a, p. 5). Πράγματι, παρά τις αυστηρές δημοσιονομικές και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις των ΠΟΠ, η ελληνική οικονομία συνεχίζει να αντιμετωπίζει προβλήματα με χαμηλή ανταγωνιστικότητα και υψηλό έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών. Όπως αναφέρει ο Lapavitsas (2019), το χάσμα ανταγωνιστικότητας στην Ελλάδα, το οποίο απεικονίζεται από το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών, μειώθηκε εν μέρει μέσω εσωτερικής υποτίμησης που οδήγησε σε σημαντικές μειώσεις μισθών. Ωστόσο, η αδυναμία ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας εντός της Ευρωζώνης παραμένει. Περαιτέρω ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω επιπρόσθετων μειώσεων μισθών ή αυξημένης παραγωγικότητας, με κίνδυνο όμως σοβαρών κοινωνικών και πολιτικών πιέσεων, και χωρίς αποδείξεις ότι η παραγωγικότητα θα μπορούσε να

αυξηθεί σημαντικά στο πλαίσιο της τρέχουσας πολιτικής απορρύθμισης και ιδιωτικοποιήσεων (Lapavitsas, 2019, p. 47).

Τα ΠΟΠ αγνόησαν τις αρχικές συνθήκες της Ελλάδας ως μιας οικονομίας με χαμηλή αποταμίευση, που βασίζεται στη εγχώρια καταναλωτική ζήτηση, με αδύναμους παραγωγικούς και εξαγωγικούς τομείς. Αυτή η λανθασμένη εκτίμηση, σε συνδυασμό με έναν υποεκτιμημένο δημοσιονομικό πολλαπλασιαστή, προκάλεσε απότομη μείωση στη συνολική ζήτηση και το εισόδημα (Skalkos, 2018, pp. 175–180). Ο υποεκτιμημένος Κεϋνσιανός πολλαπλασιαστής οδήγησε σε μια άνευ προηγουμένου οικονομική ύφεση στην Ελλάδα. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι διακεκριμένοι οικονομολόγοι του ΔΝΤ Blanchard και Leigh (2013) τόνισαν ότι «οι δημοσιονομικοί πολλαπλασιαστές υποεκτιμήθηκαν, κατά μέσο όρο, και για τις δύο πλευρές του δημοσιονομικού ισοζυγίου, με έναν ελαφρώς μεγαλύτερο βαθμό υποεκτίμησης να σχετίζεται με τις αλλαγές στις δημόσιες δαπάνες» (Blanchard and Leigh, 2013, p. 3).

Η συνεχιζόμενη μακροοικονομική ανισορροπία της χώρας είναι εμφανής καθώς το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών έχει μειωθεί κυρίως μέσω της κατάρρευσης των εισαγωγών λόγω της οικονομικής συρρίκνωσης, ενώ οι ελληνικές εξαγωγές έχουν δείξει μικρή έως ελάχιστη δυναμική. Η ελληνική οικονομία συνεχίζει να αντιμετωπίζει προβλήματα με ένα ασταθές έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών (**Γράφημα 3, Παράρτημα**), το οποίο αντικατοπτρίζει βαθιά ριζωμένα προβλήματα ανταγωνιστικότητας, εξάρτησης από τις εισαγωγές και ανεπαρκή ανάπτυξη του εξαγωγικού τομέα. Η εσωτερική υποτίμηση και οι μειώσεις μισθών που επιβλήθηκαν μέσω των ΠΟΠ, δεν έχουν αντιμετωπίσει ουσιαστικά τις ανταγωνιστικές αδυναμίες της Ελλάδας λόγω της εσωστρεφούς οικονομίας και της περιορισμένης παραγωγικής της βάσης. Αυτά τα μέτρα λιτότητας, που στόχευαν στην αποκατάσταση της εξωτερικής ανταγωνιστικότητας μέσω της εσωτερικής υποτίμησης των μισθών, μπορούν να οδηγήσουν σε -αμφιλεγόμενη- ανάπτυξη μόνο στην περίπτωση οικονομιών που είναι βαθιά ενσωματωμένες στις διεθνείς αγορές αγαθών και εξαγουν προϊόντα με υψηλή ελαστικότητα τιμής (Botta, 2016, p. 26). Στην περίπτωση της Ελλάδας, η εσωτερική υποτίμηση έχει εμποδίσει τη μακροπρόθεσμη οικονομική σταθερότητα, καθιστώντας το μέλλον λιγότερο αισιόδοξο για μια οικονομία ανθεκτική στις κρίσεις, ικανή να περιορίσει το έλλειμμα διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας διατηρείται συστηματικά σε αρνητικό έδαφος, παρουσιάζοντας σημαντικές διακυμάνσεις και έντονα ελλείμματα μετά το 2020 (με κορύφωση το 2022 στο -10,7%). Σε αντίθεση, η ΕΕ εμφανίζει σταθερότερη και οριακά θετική πορεία. Η σύγκριση καταδεικνύει τη διαρθρωτική εξωτερική ανισορροπία της

Ελλάδας, που επιτείνεται μετά την κρίση, εν αντιθέσει προς τον μέσο όρο της Ένωσης που σταθεροποιείται. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, η Ελλάδα εξακολουθεί να διατηρεί αρνητική πρώτη θέση σε επίπεδο ΕΕ, καταγράφοντας -12,3% του ΑΕΠ, μπροστά από την Κύπρο που κατέγραψε -11,2% για το τέταρτο τρίμηνο του 2023 (Eurostat, 2024b).

Αν και το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών σημείωσε σημαντική μείωση από 10,9% του ΑΕΠ το 2009 σε περίπου 2,6% το 2012, δεν διατήρησε μια σταθερά χαμηλή πορεία. Τα χρόνια μετά την κρίση σημειώθηκαν διακυμάνσεις, με το έλλειμμα να μειώνεται στο 1,5% το 2015, αλλά να αυξάνεται ξανά στο 3,6% το 2018 και να κορυφώνεται στο 10,7% το 2022 (**Γράφημα 3, Παράρτημα**). Αυτό το επίμονο και ασταθές έλλειμμα αποτυπώνει υποκείμενα διαρθρωτικά ζητήματα εντός της ελληνικής οικονομίας, όπως η χαμηλή ανταγωνιστικότητα, η εξάρτηση από τις εισαγωγές και η ανεπαρκής ανάπτυξη των εξαγωγών. Επιπλέον, αυτά τα επίμονα ελλείμματα τονίζουν ένα ευρύτερο ζήτημα με τα υπερβολικά εμπορικά πλεονάσματα της Γερμανίας, επισημαίνοντας τις ανισορροπίες τρεχουσών συναλλαγών στις χώρες της Ευρωζώνης ως σημαντικό παράγοντα που συνέβαλε στις οικονομικές κρίσεις (Maris et al., 2022, p. 6). Η παγκόσμια οικονομική αστάθεια, σε συνδυασμό με τις εγχώριες οικονομικές πολιτικές, έχει περιπλέξει περαιτέρω τις προσπάθειες για την επίτευξη ενός βιώσιμου ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών για την Ελλάδα.

Η ελληνική οικονομία κατατάσσεται στην κατηγορία ενός καθεστώτος ζήτησης που βασίζεται στους μισθούς (wage-led regime) (Onaran, 2016, p. 468). Μέσα σε αυτό το καθεστώς ζήτησης, η αύξηση του μεριδίου των μισθών οδηγεί σε θετικό καθαρό αποτέλεσμα που οφείλεται κυρίως στην αυξημένη κατανάλωση, σε αντιδιαστολή με την επίδραση των επενδύσεων -και των καθαρών εξαγωγών- σε ένα καθεστώς που βασίζεται στα κέρδη. Η νεοκλασική προσέγγιση τυπικά τείνει προς την εξωτερική τόνωση της ζήτησης, δίνοντας έμφαση είτε σε ένα μοντέλο που βασίζεται στο χρέος είτε στις εξαγωγές (debt-driven or export-driven model). Η Ελλάδα, μαζί με άλλες νότιες περιφερειακές οικονομίες της Ευρωζώνης, υιοθέτησε ένα νεοκλασικό μοντέλο ανάπτυξης βασισμένο στο χρέος μέσω της πιστωτικής επέκτασης, οδηγώντας σε υψηλότερο πληθωρισμό και απώλεια ανταγωνιστικότητας (Marangos, 2023, p. 426; Stockhammer, 2016, pp. 7–15). Από αυτή την άποψη, οι δημοσιονομικοί πολλαπλασιαστές —και η επίδραση της μείωσης του ελλείμματος στο ΑΕΠ— ήταν πολύ υψηλότεροι από το αναμενόμενο, οδηγώντας σε μεγαλύτερη οικονομική συρρίκνωση από την προβλεπόμενη, επηρεαζόμενοι από τις χαμηλές αποταμιεύσεις, την αδυναμία στις φορολογικές αποδόσεις και τον μικρό όγκο εμπορίου. Η

περιορισμένη παραγωγική βάση της Ελλάδας σήμαινε ότι η εγχώρια υποτίμηση δεν κατάφερε να αυξήσει την παραγωγή, μειώνοντας αντίθετα τη συνολική ζήτηση. Σε αντίθεση με τις εξαγωγικές οικονομίες, η εσωτερική υποτίμηση στην Ελλάδα (μειώσεις μισθών άνω του 20%) δεν ενίσχυσε σημαντικά την ανταγωνιστικότητα λόγω της εσωστρεφούς οικονομίας της (Skalkos, 2018, p. 175). Μέσα σε αυτό το καθεστώς ζήτησης που καθοδηγείται από την εγχώρια ζήτηση, οι άμεσες ξένες επενδύσεις και η ένταξη στις διεθνείς αλυσίδες εφοδιασμού ήταν αδύναμες για την Ελλάδα. Το 2008, η Ελλάδα είχε έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών 15,8% του ΑΕΠ και δημοσιονομικό έλλειμμα 15,1% του ΑΕΠ. Μέχρι το 2018, η Ελλάδα πέτυχε πλεόνασμα 0,9% του ΑΕΠ και μείωσε το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών στο 3,5% του ΑΕΠ. Ωστόσο, τα ΠΟΠ άφησαν βαθιές οικονομικές και κοινωνικές πληγές, με μείωση της παραγωγής, των επενδύσεων και της παραγωγικότητας, καθώς και δραματική αύξηση του δημόσιου χρέους, της ανεργίας και της φτώχειας του πληθυσμού. Από το 2010, οι ανεπαρκείς επενδύσεις δεν κατάφεραν να αντικαταστήσουν το αποσβεσθέν κεφαλαιουχικό απόθεμα, ενώ τα προγράμματα προσαρμογής αποδυνάμωσαν την ικανότητα του κράτους για δημοσιονομικές δαπάνες και οι εισαγωγές επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Επιπλέον, η αγορά εργασίας παλεύει με αργή ανάπτυξη των μισθών, η οποία επ' ουδενί έχει συμβαδίσει με το αυξανόμενο κόστος ζωής (Theodoropoulou, 2022, p. 208).

Ένας σχετικός και επεξηγηματικός προς το παραπάνω μακροοικονομικό στοιχείο λόγος είναι αυτός της εθνικής αποταμίευσης. Τα χαμηλά ποσοστά αποταμιεύσεων **(Γράφημα 4, Παράρτημα)** επηρεάζουν την απόδοση των επενδύσεων στην ελληνική οικονομία. Αποτυπώνεται σαφή απόκλιση της Ελλάδας από τον μέσο όρο της ΕΕ όσον αφορά το ποσοστό αποταμίευσης των νοικοκυριών. Ειδικότερα, η Ελλάδα εμφανίζει σταθερά αρνητικές τιμές αποταμίευσης από το 2010 και εξής, με το ποσοστό να φτάνει στο -4,03% το 2022, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα ελληνικά νοικοκυριά καταναλώνουν περισσότερο από το διαθέσιμο εισόδημά τους, καταφεύγοντας σε αποταμιεύσεις προηγούμενων ετών ή σε δανεισμό. Αντίθετα, η ΕΕ διατηρεί θετικό και σχετικά σταθερό επίπεδο αποταμίευσης σε όλη την περίοδο, γεγονός που φανερώνει μεγαλύτερη οικονομική ανθεκτικότητα και περιθώριο ιδιωτικής αποταμίευσης. Η σύγκριση τεκμηριώνει τη σχετική ευαλωτότητα του ελληνικού νοικοκυριού και την αδυναμία δημιουργίας αποθεμάτων για μελλοντικές κρίσεις ή επένδυση. Οι αιτίες για το φαινόμενο αυτό περιλαμβάνουν διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της οικονομίας, όπως το υψηλό ποσοστό αυτοαπασχόλησης και ιδιοκατοίκησης, τα υψηλά έξοδα στέγασης και, πριν από την κρίση, το υψηλό ποσοστό αναπλήρωσης των συντάξεων που αποθάρρυνε τις προληπτικές αποταμιεύσεις. Οι απαιτούμενες επενδύσεις μιας χώρας

μπορούν να χρηματοδοτηθούν -αν οι εθνικές αποταμιεύσεις δεν επαρκούν- μέσω αποταμιεύσεων από εξωτερικό δανεισμό. Στην οικονομική ιστορία, υπάρχουν πολλές περιπτώσεις χωρών που διατήρησαν υψηλά ποσοστά οικονομικής ανάπτυξης για μερικά χρόνια μέσω εξωτερικού δανεισμού, και η Ελλάδα ήταν μία από αυτές πριν από την ΠΧΚ. Ωστόσο, καμία χώρα δεν κατάφερε να διατηρήσει υψηλά ποσοστά οικονομικής ανάπτυξης για πολλά χρόνια κάνοντας υπερβολική χρήση εξωτερικού δανεισμού. Συγκεκριμένα, στην οικονομική ιστορία της Ελλάδας, όλα τα επεισόδια χρεοκοπίας ήταν αποτέλεσμα της υπερβολικής εξάρτησης από εξωτερικές αποταμιεύσεις για τη χρηματοδότηση της ανάπτυξής της (Kalivitis et al., 2024, p. 10). Η ελληνική οικονομία, σύμφωνα με τα ετήσια δεδομένα για τους μη χρηματοοικονομικούς λογαριασμούς που δημοσιεύθηκαν από την Eurostat, κατέγραψε αρνητικό ρεκόρ -4,03 σε όρους αποταμιεύσεων νοικοκυριών ως ποσοστό του διαθέσιμου εισοδήματος για το έτος 2022, (Eurostat, 2024c)³. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, το αρνητικό ποσοστό των ελληνικών επενδύσεων υποδηλώνει ότι τα νοικοκυριά ξόδευαν περισσότερα από το ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημά τους το 2022, κάτι που σημαίνει ότι είτε αυτά τα νοικοκυριά αντλούσαν από τις αποταμιεύσεις τους είτε δανείζονταν. Το χαμηλό ποσοστό αποταμιεύσεων της Ελλάδας αποτελεί κίνδυνο για τη μελλοντική οικονομική σταθερότητα. Η εξάρτηση από τον εξωτερικό δανεισμό για τη χρηματοδότηση επενδύσεων μπορεί να οδηγήσει στη διόγκωση των ανισορροπιών του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, σε μη βιώσιμα επίπεδα χρέους και σε ευπάθεια σε χρηματοοικονομικά σοκ.

Εν ολίγοις, η Ελλάδα αντιμετωπίζει σημαντικές προκλήσεις στην επίτευξη βιώσιμων μακροοικονομικών συνθηκών, λόγω των αργών αναμενόμενων ρυθμών ανάπτυξης, ενός επίμονου ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών που αντικατοπτρίζει χαμηλή ανταγωνιστικότητα και των αυξανόμενων επιπέδων εθνικού χρέους. Τα βασικά μακροοικονομικά ζητήματα, όπως η διεύρυνση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και η μείωση της ανταγωνιστικότητας, υπήρχαν πριν από την ΠΧΚ αλλά επιδεινώθηκαν από αυτήν. Παρά τις προσωρινές βελτιώσεις, κυρίως όσον αφορά το δημοσιονομικό έλλειμμα, η ελληνική οικονομία παραμένει εύθραυστη, με το δημόσιο χρέος να είναι ακόμη το υψηλότερο στην ΕΕ και με σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές πληγές από τα μέτρα λιτότητας. Το χαμηλό ποσοστό αποταμιεύσεων εμποδίζει περαιτέρω τις επενδύσεις, καθιστώντας τη χώρα εξαρτώμενη από εξωτερικό δανεισμό και ευάλωτη σε χρηματοπιστωτικά σοκ.

³Τελευταία διαθέσιμα στοιχεία

4. Το Θεσμικό Περιβάλλον

Η αναγνώριση της σημασίας των θεσμών είναι κρίσιμη, καθώς επηρεάζουν σημαντικά τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα μιας χώρας, καθιστώντας απαραίτητα τα μέτρα για την αντιμετώπιση τυχόν θεσμικών ελλείψεων για την επίτευξη μιας στρατηγικής βιώσιμης ανάπτυξης και προόδου (Hazakis, 2017, p. 83). Ένα αδύναμο θεσμικό περιβάλλον ανοίγει το δρόμο για οικονομικές κρίσεις, σε αντίθεση με καλά δομημένους θεσμούς που διαδραματίζουν ρόλο στην πιο αποτελεσματική διαχείριση και ανάκαμψη από κρίσεις (Rapanos and Karlanoglou, 2014, pp. 3–4). Η Ελλάδα αντιμετώπισε προκλήσεις στην επίτευξη σημαντικής προόδου στην οργάνωση των κοινωνικών και των οικονομικών της θεσμών, καθώς παρουσίασε και ελλείψεις στην αποτελεσματική παροχή δημόσιων αγαθών στους πολίτες της. Όταν ξέσπασε η ΠΧΚ, όλες οι χρόνιες υποκείμενες ελληνικές θεσμικές αποτυχίες, που προηγουμένως καλύπτονταν από την επιφανειακή «ονομαστική ανάπτυξη» του ΑΕΠ, ήρθαν στο προσκήνιο (Garcia Pascual and Ghezzi, 2011, p. 3; Mitsopoulos and Pelagidis, 2011, p. 2). Η παρατεταμένη και σκληρή διαδικασία προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας μετά την κρίση δεν επηρεάστηκε αποκλειστικά και μόνο από τη σφοδρότητα των μέτρων ή την αυστηρή εφαρμογή της δημοσιονομικής λιτότητας. Εξίσου σημαντική ήταν η πορεία της βελτίωσης ή μη της ποιότητας των ελληνικών θεσμών και των μηχανισμών διακυβέρνησης, καθώς συνέβαλαν σημαντικά στη διάρκεια και την ένταση της οικονομικής πρόκλησης (Rapanos and Karlanoglou, 2014, p. 31).

Υπάρχουν περιορισμένες βάσεις δεδομένων διαθέσιμες για την απόκτηση πολύτιμων ετήσιων δεδομένων που αφορούν το θεσμικό τοπίο μιας χώρας. Μια ομάδα δεικτών που αξιολογούν τη θεσμική υγεία μιας χώρας περιλαμβάνει τους Δείκτες Παγκόσμιας Διακυβέρνησης (WGI) της Παγκόσμιας Τράπεζας σε ετήσια βάση. Οι WGI παρέχουν πληροφορίες για την αντιλαμβανόμενη ποιότητα της διακυβέρνησης σε μια χώρα σε διάφορες διαστάσεις, βοηθώντας στην αξιολόγηση της συνολικής κατάστασης της αποτελεσματικότητας της διακυβέρνησης και του κράτους δικαίου (Kaufmann and Kraay, 2023). Ρητά ή σιωπηρά, οι WGI μπορούν να χρησιμεύσουν ως ουσιαστικά σημεία αναφοράς, αξιολογώντας διάφορες όψεις της θεσμικής διακυβέρνησης.

Σύμφωνα με τη μεθοδολογία, οι WGI καλύπτουν έξι διαστάσεις της διακυβέρνησης (Kaufmann et al., 2010, p. 4): 1. Φωνή και Λογοδοσία (Voice and Accountability), 2. Πολιτική Σταθερότητα και Απουσία Βίας/Τρομοκρατίας (Political Stability and absence of Violence/Terrorism) 3. Αποτελεσματικότητα της Διακυβέρνησης (Government Efficiency), 4. Ποιότητα Κανονισμών (Regulatory Quality), 5. Κράτος Δικαίου (Rule of Law), 6. Έλεγχος της Διαφθοράς (Control of Corruption). Στον **(Πίνακας 1,**

Παράρτημα) παρουσιάζεται η θεσμική απόδοση της ελληνικής οικονομίας όπως αποτυπώνεται στους δείκτες WGI κατά τα έτη 2009 - 2022⁴. Παρά την εφαρμογή τριών διαδοχικών Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ) με διαρθρωτικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις, το θεσμικό πλαίσιο της Ελλάδας δεν παρουσίασε σημαντική βελτίωση και, σε ορισμένους τομείς, ακόμα και επιδεινώθηκε. Οι WGI από την περίοδο της χρηματοπιστωτικής κρίσης έως το 2022 αντικατοπτρίζουν αυτήν την έλλειψη προόδου. Βασικοί τομείς όπως η αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησης, το κράτος δικαίου, η φωνή και λογοδοσία, καθώς και ο έλεγχος της διαφθοράς, παρουσίασαν ελάχιστη βελτίωση ή και υποχώρηση.

Στο πλαίσιο του θεσμικού περιβάλλοντος, ίσως το πιο κρίσιμο ζήτημα που υποδαυλίζει την ελληνική οικονομική κρίση και τις συνεχιζόμενες δυσκολίες που αυτή απέφερε, είναι μια αναποτελεσματική θεσμική δομή που παραμένει εισέτι ανεπίλυτη. Η θεσμική ανεπάρκεια ήταν ο καθοριστικός παράγοντας για την πρόκληση της κρίσης και παραμένει ως θεμελιώδες εμπόδιο για βιώσιμη οικονομική ανάκαμψη και ανάπτυξη (Hatzis, 2018, p. 2). Η ΠΧΚ και η επακόλουθη υγειονομική πανδημία αποκάλυψαν την μη προετοιμασία της Ελλάδας για μακροχρόνια διαχείριση κρίσεων. Το θεσμικό πλαίσιο της χώρας και τα χρόνια ζητήματα εντός των πολιτικών και κοινωνικών της συστημάτων αποδείχθηκαν ανεπαρκή απέναντι σε τέτοιες απρόβλεπτες, ισχυρές κρίσεις. Παρά τις εξωτερικές πιέσεις που απαιτούσαν νομικές, θεσμικές και συστημικές αλλαγές, η βαθιά ριζωμένη πολιτική κουλτούρα και η ηγεσία παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητες, περιορίζοντας τις αποτελεσματικές απαντήσεις σε αυτές τις παγκόσμιες προκλήσεις (Maris and Flouros, 2022, p. 481).

Είναι κοινά αποδεκτό ότι η ποιότητα των θεσμών συνδέεται στενά με την ανταγωνιστικότητα μιας χώρας (Rapanos and Karlanoglou, 2014, p. 13). Έτσι, για να ενισχύσει τη διεθνή ανταγωνιστικότητα και να προσελκύσει επενδύσεις, η Ελλάδα θα έπρεπε να βελτιώσει τη θέση της σε βασικούς τομείς θεσμών και διακυβέρνησης που επισημαίνονται από τους δείκτες WGI της Παγκόσμιας Τράπεζας. Οι αναγκαίες μεταρρυθμίσεις περιλαμβάνουν την απλοποίηση του δικαστικού συστήματος, τη μείωση της γραφειοκρατίας, την προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, την ενίσχυση του κτηματολογίου, τη δημιουργία ενός πιο φιλικού προς τις επενδύσεις φορολογικού συστήματος, τη σύνδεση της εκπαίδευσης με τον επιχειρηματικό τομέα, την καταπολέμηση της διαφθοράς και την ενίσχυση των κοινωνικών δικτύων ασφάλειας (Pagoulatos, 2018b, p. 6). Οι μελλοντικές πολιτικές μεταρρυθμίσεων

⁴ Κατά τη διάρκεια της έρευνας, το 2022 είναι το τελευταίο διαθέσιμο έτος δεδομένων.

πρέπει να σχεδιαστούν κατάλληλα και να εφαρμοστούν αποτελεσματικά, ενσωματώνοντας βασικά ζητήματα πολιτικής οικονομίας —όπως η κατανομή των πόρων, οι πολιτικές αντιπαράθεσεις και οι κοινωνικές αντιλήψεις— ως ενδογενείς μεταβλητές μέσα στο δυναμικό σύστημα της ελληνικής οικονομίας (Skalkos, 2018, p. 180). Επιπλέον, οι διοικητικές ικανότητες του ελληνικού κράτους δεν βελτιώθηκαν ουσιαστικά ως αποτέλεσμα της εφαρμογής των τριών ΠΟΠ·σε ορισμένα πεδία, μάλιστα, έχουν ακόμη και επιδεινωθεί. Αυτή η επιδείνωση είναι εμφανής από τις απώλειες θέσεων εργασίας, τη μείωση των πραγματικών μισθών και το χαμηλό ηθικό στον δημόσιο τομέα. Επιπλέον, στο θεσμικό περιβάλλον, η επιρροή των δανειστών υπήρξε καθοριστική, με την παρουσία και την επιβολή της τρόικας σε αρκετές βασικές κρατικές πολιτικές, να επιδεινώνει αυτά τα ζητήματα. Ως εκ τούτου, το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να λάβει καμία οικονομική ή κοινωνική απόφαση χωρίς την έγκριση των δανειστών για να διασφαλίσει τη συμμόρφωση με τους δημοσιονομικούς στόχους, επιδεινώνοντας περαιτέρω το θεσμικό πλαίσιο και την αυτονομία χάραξης εθνικής πολιτικής (Lapavitsas, 2019, p. 48). Η επιδείνωση της διοικητικής επάρκειας αντικατοπτρίζεται επίσης στις εκτιμήσεις για την Αποτελεσματικότητα της Διακυβέρνησης κατά τη διάρκεια των ετών (**Πίνακας 1, Παράρτημα**), οι οποίες δείχνουν πτωτική τάση. Οι εκτιμήσεις, που ξεκίνησαν από 0,6 το 2009, μειώθηκαν προοδευτικά σε μόλις 0,1 το 2014, υποδεικνύοντας σημαντική μείωση της αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας των κυβερνητικών λειτουργιών.

Κατά τη διάρκεια των τριών ΠΟΠ, η κύρια προσοχή παρέμεινε εστιασμένη στην αντιμετώπιση του χρέους και των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Αυτή η έμφαση δόθηκε εις βάρος της ανάπτυξης ενός ολοκληρωμένου εθνικού στρατηγικού σχεδίου που θα έπρεπε να αποσκοπούσε στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης. Υπήρξε αξιοσημείωτη έλλειψη προσπάθειών για την προώθηση θεσμικών μεταρρυθμίσεων που θα μπορούσαν να ενισχύσουν ένα πιο βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης για την Ελλάδα (Skliasetal., 2022, p. 288). Βασικές θεσμικές αδυναμίες, όπως η γραφειοκρατική αναποτελεσματικότητα, η δυσλειτουργία του κρατικού τομέα, η διαφθορά και η έλλειψη επιβολής κανόνων, συνέχισαν να υπονομεύουν την οικονομική απόδοση και ανθεκτικότητα (**Πίνακας 1, Παράρτημα**). Αυτά τα επίμονα ζητήματα αναδεικνύουν τους περιορισμούς των ΠΟΠ, τα οποία επικεντρώθηκαν κυρίως στην άμεση δημοσιονομική σταθεροποίηση παρά στις μακροπρόθεσμες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις.

Τα ΠΟΠ δεν βελτίωσαν σημαντικά το θεσμικό τοπίο της ελληνικής οικονομίας. Αν και έγιναν ορισμένες μεταρρυθμίσεις στη φορολογική διοίκηση και στη δημόσια

διακυβέρνηση, δεν έχουν αποδώσει ουσιαστικά αποτελέσματα λόγω των πολιτικών περιορισμών και του αδύναμου θεσμικού περιβάλλοντος της Ελλάδας. Παρά τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που ξεκίνησαν στην αρχή της κρίσης, η ποιότητα των θεσμών και των μηχανισμών διακυβέρνησης της Ελλάδας επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (Rapanos and Karlanoglou, 2014, pp. 28, 30). Για παράδειγμα, το φορολογικό σύστημα έγινε πιο περίπλοκο και άνισο και η δημόσια διοίκηση λιγότερο αποτελεσματική. Από την ανάλυσή μας φαίνεται ότι, παρά την υιοθέτηση νέων θεσμικών κανόνων για την οικονομική αποδοτικότητα μέσω των ΠΟΠ, η συνολική απόδοση της Ελλάδας στους δείκτες θεσμικής διακυβέρνησης έχει μειωθεί (**Πίνακας 1, Παράρτημα**). Απλά, ενώ η Ελλάδα έχει βελτιώσει την οικονομική της απόδοση μέσω συγκεκριμένων μακροοικονομικών δεικτών, όπως το ΑΕΠ και τα δημοσιονομικά ελλείμματα/πλεονάσματα, δεν έχει καταφέρει να βελτιώσει τη λειτουργία των θεσμικών της μηχανισμών, που είναι κρίσιμα για την ορθή οργάνωση και τη σωστή λειτουργία της οικονομίας της (Maris et al., 2022, p. 16).

Συμπερασματικά, οι επίμονες θεσμικές αδυναμίες του ελληνικού κράτους έχουν εμποδίσει σημαντικά την οικονομική του ανάκαμψη και ανάπτυξη. Παρά την εφαρμογή των ΠΟΠ, οι διοικητική επάρκεια μειώθηκε, όπως αποδεικνύεται από τις απώλειες θέσεων εργασίας, τη μείωση των πραγματικών μισθών, τα υψηλά ποσοστά διαφθοράς και το χαμηλό ηθικό στον δημόσιο τομέα. Η ευρεία επιρροή των δανειστών στις εθνικές πολιτικές αποδυνάμωσε περαιτέρω το θεσμικό πλαίσιο, περιορίζοντας την ικανότητα της Ελλάδας να λαμβάνει ανεξάρτητες αποφάσεις. Για μια μακροπρόθεσμα βιώσιμη ανάπτυξη, η Ελλάδα πρέπει να επικεντρωθεί σε ολοκληρωμένες θεσμικές μεταρρυθμίσεις για την αντιμετώπιση των γραφειοκρατικών αναποτελεσματικοτήτων, της διαφθοράς και των κανονιστικών αδυναμιών, που είναι κρίσιμες για τη μακροπρόθεσμη σταθερότητα και ανάπτυξη.

5. Συμπεράσματα

Σε αυτή την εργασία, εξετάσαμε την πορεία της ελληνικής οικονομίας πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την Ελληνική Οικονομική Κρίση των ετών 2010–2018 μέσω μιας ανάλυσης πολιτικής οικονομίας που εξετάζει τόσο τα θεμελιώδη μακροοικονομικά στοιχεία, όσο και τις βασικές θεσμικές παραμέτρους. Η ελληνική οικονομία συνεχίζει να αντιμετωπίζει σημαντικές προκλήσεις, οι οποίες θέτουν υπό αμφισβήτηση την ανάκαμψη μετά την κρίση. Την τελευταία δεκαετία, η Ελλάδα κατάφερε να μειώσει τα δημοσιονομικά ελλείμματα και να σταθεροποιήσει το ΑΕΠ της. Ωστόσο, αυτές οι μακροοικονομικές επιδόσεις δεν έχουν συνοδευτεί από σημαντικές βελτιώσεις στους

θεσμικούς μηχανισμούς, οι οποίοι είναι απαραίτητοι για την αποτελεσματική λειτουργία της οικονομίας. Το μακροοικονομικό τοπίο αποκαλύπτει συνεχιζόμενες ευπάθειες. Η Ελλάδα εξακολουθεί να αντιμετωπίζει υψηλό έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών και σημαντικό εθνικό χρέος. Η μεγέθυνση του ΑΕΠ αντιμετωπίζει το ερώτημα της βιωσιμότητας. Το δημόσιο χρέος παραμένει ανησυχητικά υψηλό, φτάνοντας περίπου στο 161,9% του ΑΕΠ το 2024, το υψηλότερο στην ΕΕ. Η ελληνική οικονομία έχει κάνει βήματα στη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, αλλά αυτό συχνά έγινε εις βάρος των επενδύσεων και των αποταμιεύσεων, οδηγώντας σε μια εύθραυστη ανάκαμψη. Η έμφαση στα μέτρα λιτότητας υπό τα ΠΟΠ παρείχε βραχυπρόθεσμη δημοσιονομική σταθεροποίηση, αλλά απέτυχε να αντιμετωπίσει τα βαθύτερα διαρθρωτικά ζητήματα. Οι διαρθρωτικές αδυναμίες που οδήγησαν στην κρίση, όπως η υπερβολική εξάρτηση από τις εισαγωγές και η ανεπαρκής ανάπτυξη των εξαγωγών, δεν έχουν αντιμετωπιστεί επαρκώς. Η εσωτερική υποτίμηση και οι μειώσεις μισθών, που είχαν στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, οδήγησαν σε κοινωνικές και οικονομικές δυσχέρειες χωρίς να βελτιώσουν σημαντικά τη θέση της Ελλάδας στην παγκόσμια οικονομία. Τα ΠΟΠ δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν την πτώση της εγχώριας ζήτησης σε μια οικονομία που βασίζεται στους μισθούς και η οποία χαρακτηρίζεται από χαμηλόμισθη μισθωτή εργασία και χαμηλές αποταμιεύσεις, αντίθετα, επιδείνωσαν την κατάσταση, εμποδίζοντας περαιτέρω τη βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη. Τα επίπεδα επενδύσεων παραμένουν χαμηλά και οι εγχώριες αποταμιεύσεις είναι ανεπαρκείς για να υποστηρίξουν μια ισχυρή οικονομική ανάπτυξη. Οι θεσμικές αδυναμίες, όπως η γραφειοκρατική αναποτελεσματικότητα, η διαφθορά, η κακή δημόσια διακυβέρνηση και το πολύπλοκο φορολογικό σύστημα, παραμένουν άλυτες. Αυτά τα ζητήματα συνεχίζουν να υπονομεύουν την οικονομική επίδοση και ανθεκτικότητα, περιορίζοντας την αποτελεσματικότητα των μεταρρυθμίσεων και τη δυναμική για βιώσιμη ανάπτυξη. Το ελληνικό κράτος συνεχίζει να αντιμετωπίζει αναποτελεσματικότητες και διαφθορά, καθώς και η διάχυτη σε όλη τη δημόσια σφαίρα επιρροή των διεθνών δανειστών έχει περιορίσει την αυτονομία της διακυβέρνησης, συχνά δίνοντας προτεραιότητα στους δημοσιονομικούς στόχους έναντι της βιώσιμης ανάπτυξης, υπονομεύοντας την αποδοτικότητα της δημόσιας διοίκησης. Οι διαρκείς μεταρρυθμίσεις δεν έχουν ενισχύσει το θεσμικό περιβάλλον. Οι Δείκτες Παγκόσμιας Διακυβέρνησης (WGI) της Παγκόσμιας Τράπεζας δείχνουν περιορισμένη βελτίωση, και σε κάποιες περιπτώσεις επιδείνωση υπογραμμίζοντας τις επίμονες θεσμικές αδυναμίες. Η αντιμετώπιση αυτών των θεσμικών και μακροοικονομικών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας μέσω ενός εθνικού σχεδιασμού είναι κρίσιμη για να επιτύχει

η Ελλάδα οικονομική σταθερότητα και ανθεκτικότητα στον μακροπρόθεσμο ορίζοντα. Διαφορετικά, μια «νέα κρίση μετά την κρίση» είναι προ των πυλών.

Βιβλιογραφία

- Anthrakidis, T., “ *The Greek and the Cypriot Financial Crises : A Comparative Political Economy Approach* ”, University of Macedonia, Thessaloniki, 2024.
- Baltas, N.C., “The Greek Financial Crisis and the Outlook of the Greek Economy”, *Athens University of Economics and Business, Working Paper Series 19-2013*, Athens, pp. 1–13, 2013.
- Bank of Greece, *Governor’s Report for 2009*, Athens, 2010.
- Bank of Greece, *Monetary Policy Interim Report 2023*, Athens, 2023.
- Beinhocker, E. and Hanauer, N., “Redefining capitalism”, *McKinsey Quarterly*, No. 3, pp. 160–169, 2014.
- Bénétrix, A.S. and Lane, P.R., “International differences in fiscal outcomes during the global crisis”, *Fiscal Studies*, Vol. 36 No. 1, pp. 1–27, 2015.
- Blanchard, O.J. and Leigh, D., “Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers”, *NBER Working Paper Series 18779*, Cambridge, pp. 1–41, 2013.
- Botta, A., *The Theoretical Weaknesses of the Expansionary Austerity Doctrine*, No. GPERC 34, *Greenwich Papers in Political Economy*, 2016.
- Colasanti, F., *Financial Assistance to Greece: Three Programmes, Discussion Paper*, Brussels, 2016. available at:
http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/index_en.htm.
- Collignon, S., “ECB Interventions , OMT and the Bankruptcy of the No-Bailout Principle”, *ECB Intervention in the Euro Area Sovereign Debt Markets. Monetary Dialogue Oct 2012. Compilation of Notes*, DIRECTORATE GENERAL FOR INTERNAL POLICIES European Parliament, Strasbourg, pp. 33–61, 2012.
- Copelovitch, M., Frieden, J. and Walter, S., “The Political Economy of the Euro Crisis”, *Comparative Political Studies*, Vol. 49 No. 7, pp. 811–840, 2016.
- Eurogroup, *Council of the EU Eurogroup Statement on Greece*, Vol. 375/17, 2017.
- European Commission, *The Economic Adjustment Programme for Greece*, No. 61, *Directorate-General For Economic and Financial Affairs Occasional Papers*, Luxemburg, 2010a.
- European Commission., *Surveillance of Intra-Euro-Area Competitiveness and*

- Imbalances, European Economy 1*, European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs Economic, Luxembourg, 2010b. available at: <https://doi.org/10.2765/35373>.
- European Commission, “The second Economic Adjustment Program for Greece”, *Directorate General Economic and Financial Affairs Occasional Paper N.94*, Luxembourg, pp. 1–185, 2012.
- Eurostat, *Government Finance Statistics*, 2024a. available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_finance_statistics.
- Eurostat, *Balance of Payments Statistics - Quarterly Data, Eurostat*, 2024b. available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Balance_of_payments_statistics_-_quarterly_data#Current_account.
- Eurostat, “Gross household savings rate”, available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nasa_10_ki__custom_8628580/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=c84adde1-896f-4ff6-8f10-ca4f5dbc8aa2 (accessed 29 June 2024).
- Gamble, A., “The New Political Economy”, *Political Studies*, Vol. 43 No. 3, pp. 516–530, 1995.
- Garcia Pascual, A.I. and Ghezzi, P., *The Greek Crisis: Causes and Consequences*, No. 3663 CESifo Working Paper, Center for Economic Studies and ifo Institute (CESifo), Munich, available at: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1968873>, 2011.
- De Grauwe, P. and Ji, Y., “Crisis Management and Economic Growth in the Eurozone”, *“Economic Growth in Europe”*, Bank of Portugal, Lisbon, 2015. available at: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198754688.003.0003>.
- Greek Government Law Gazette, *Measures For The Implementation Of The Support Mechanism For The Greek Economy By The Member States Of The Euro Zone And The International Monetary Fund.*, Greek Government Law Gazette, Vol. N.3845, Greece, pp. 1–64, 2010.
- Greek Government Law Gazette, *Approval of the Draft Financial Facility Agreements between the European Financial Stability Facility (EFSF), the Hellenic Republic and the Bank of Greece, the Draft Memorandum of Understanding between the Hellenic Republic and the Bank of Greece*, Greek Government Gazette, Greece, pp. 1–576, 2012.
- Greek Government Law Gazette, *Memorandum Of Understanding between the European Commission (Acting on Behalf of the European Stability Mechanism),*

- the Hellenic Republic and the Bank of Greece*, 2015.
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/01_mou_20150811_en.pdf, pp. 1–32.
- Green, J. and Hay, C., “Towards a New Political Economy of the Crisis: Getting What Went Wrong Right”, *New Political Economy*, Taylor & Francis, Vol. 20 No. 3, pp. 331–341, 2015.
- Hardouvelis, G.A. and Gkionis, I., “A Decade Long Economic Crisis: Cyprus versus Greece”, *Cyprus Economic Policy Review*, Vol. 10 No. 2, pp. 3–40, 2016.
- Hatzis, A., *Greece’s Institutional Trap*, No. 201805, 2018.
- Hazakis, K.J., “An Institutional Approach for Economic Adjustment in the Euro Area”, *Sustainable Development, Culture, Traditions*, Vol. 1a, pp. 82–100, 2017.
- Hein, E., Truger, A. and van Treeck, T.W., *The European Financial and Economic Crisis: Alternative Solutions from a (Post-) Keynesian Perspective*, No. 9/2011 IMK Working Paper, Hans-Böckler-Stiftung, Institut für Makroökonomie und Konjunkturforschung (IMK), Düsseldorf, 2011.
- IMF, *2016 ARTICLE IV CONSULTATION—PRESS RELEASE; STAFF REPORT; AND STATEMENT BY THE EXECUTIVE DIRECTOR FOR GREECE*, *IMF Staff Country Reports*, Vol. February 2, Washington, D.C., 2017. available at: <https://doi.org/10.5089/9781484335918.002>.
- IMF., *Greece: 2018 Article IV Consultation and Proposal for Post-Program Monitoring-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Greece; IMF Country Report 18/248; July 13, 2018*.
- Kalivitis, S., Katsimi, M. and Moutos, T., *The Saving in Greece (or Why We Do Not Save) [in Greek]*, *ECONOMY & MARKETS The Eurobank Research Bulletin*, 2024.
- Kaplanoglou, G., *Fiscal Institutions and the Monitoring of Public Finances: The Case of Greece*, No. 2019–00 Working Paper, The Fletcher School Tufts University, 2019.
- Karamouzis, N. and Anastasatos, T., *Lessons from the Greek Crisis, Economy and Markets*, Vol. 14, Eurobank Research, Athens, 2019. available at: <https://doi.org/10.1007/s11293-019-09615-8>.
- Katsanidou, A. and Lefkofridi, Z., “A Decade of Crisis in the European Union: Lessons from Greece”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 58 No. S1, pp. 160–172, 2020.
- Kaufmann, D. and Kraay, A., “Worldwide Governance Indicators, 2023 Update”, 2023. available at: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators>.

- Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M., *The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues*, No. 5430, *Hague Journal on the Rule of Law*, 2010. available at: <https://doi.org/10.1017/S1876404511200046>.
- Lane, P.R., “The European sovereign debt crisis”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 26 No. 3, pp. 49–68, 2012.
- Lapavistas, C., “Political Economy of the Greek Crisis”, *Review of Radical Political Economics*, Vol. 51 No. 1, pp. 31–51, 2019.
- Liberal.gr., “Stournaras’ interview”, *Liberal.Gr*, pp. 1–6, 2024.
- Marangos, J., “The Post-Keynesian Perspective and Policy Recommendations for the Greek Financial Crisis”, *Review of Radical Political Economics*, pp. 1–25, 2023.
- Marangos, J., Triarchi, E. and Anthrakidis, T., “The impoverishment of a nation: The Greek financial crisis and Troika’s free market-austerity policies”, in Raju J. Das and Deepak K. Mishra (Ed.), *Global Poverty Rethinking Causality*, Brill, Leiden/Boston, Netherlands, pp. 206–229, 2023.
- Mariolis, T. and Papoulis, K., “Debt Dynamics, ‘Twin Deficits’ and International Competitiveness of the Greek Economy (in Greek)”, *Study Group on Sraffian Economics*, Panteion University of Athens, Athens, pp. 1–29, 2014.
- Maris, G. and Flouros, F., “Economic crisis, COVID-19 pandemic, and the Greek model of capitalism”, *Evolutionary and Institutional Economics Review*, Springer Japan, Vol. 19 No. 1, pp. 469–484, 2022.
- Maris, G., Sklias, P. and Maravegias, N., “The political economy of the Greek economic crisis in 2020”, *European Politics and Society*, Taylor & Francis, Vol. 23 No. 4, pp. 447–467, 2022.
- Mitsopoulos, M. and Pelagidis, T., “Understanding the Greek crisis. Unlocking the puzzle of Greek banks’ deteriorating performance”, *World Economics Journal*, Vol. 12, pp. 1–14, 2011.
- Mouzakis, Y., *A BRIEF HISTORY OF GREEK DEBT*, 2024.
- Onaran, Ö., “Wage- versus profit-led growth in the context of globalization and public spending: The political aspects of wage-led recovery”, *Review of Keynesian Economics*, Vol. 4 No. 4, pp. 458–474, 2016.
- Pagoulatos, G., *Greece : On a New “mission Impossible”?*, 2018a.
- Pagoulatos, G., *Greece after the Bailouts: Assessment of a Qualified Failure*, No. 130, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, LSE, London, 2018b.
- Rapanos, V.T. and Kaplanoglou, G., “Governance, Growth and the Recent Economic Crisis: The Case of Greece and Cyprus”, *Cyprus Economic Policy Review*, Vol. 8

No. 1, pp. 3–34, 2014.

Sapir, A., Wolff, G., de Sousa, C. and Terzi, A., *The Troika and Financial Assistance in the Euro Area: Successes and Failures*, Directorate General for Internal Policies Economic Governance Support Unit (Egov), Brussels, 2014.

Skalkos, D., “Studying the political economy of reforms: The Greek case, 2010-2017”, *Theoretical and Applied Economics*, Vol. XXV No. 2(615), pp. 163–186, 2018

Sklias, P., Roukhanas, S.A. and Galatsidas, G., “Greek Political Economy in a Period of Economic Crisis: The Need for a National Growth Strategy Plan”, *Theoretical Economics Letters*, Vol. 12 No. 02, pp. 371–391, 2022.

Stockhammer, E., “Neoliberal growth models, monetary union and the Euro crisis. A post-Keynesian perspective”, *New Political Economy*, Vol. 21 No. 4, pp. 1–36, 2016.

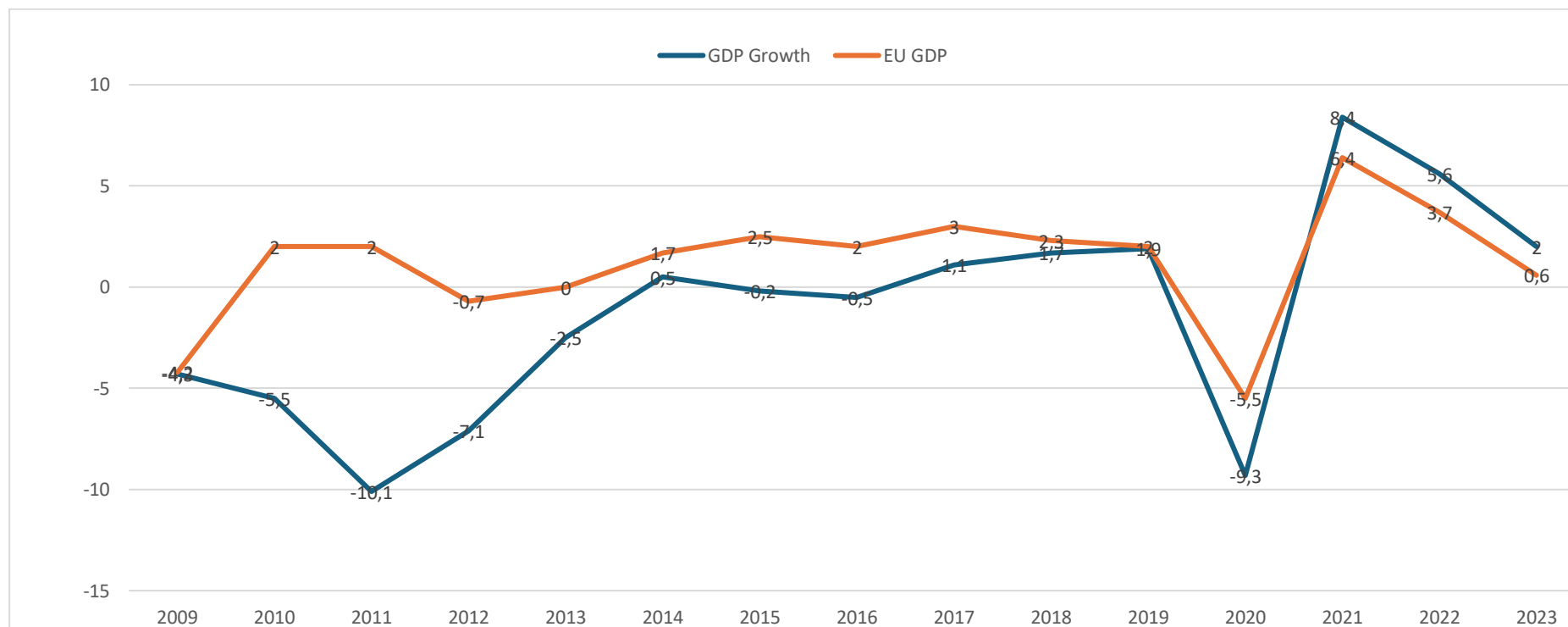
Theodoropoulou, S., “Recovery, resilience and growth regimes under overlapping EU conditionalities: the case of Greece”, *Comparative European Politics*, Palgrave Macmillan UK, Vol. 20 No. 2, pp. 201–219, 2022.

Tosun, J., Wetzel, A. and Zapryanova, G., “The EU in Crisis: Advancing the Debate”, *Journal of European Integration*, Routledge, Vol. 36 No. 3, pp. 195–211, 2014.

Wyplosz, C., “The Eurozone crisis: A near-perfect case of mismanagement”, *Journal of Applied Economics*, Vol. XXXIII No. 1, pp. 1–13, 2014.

Zettelmeyer, J., Avgouleas, E., Eichengreen, B., Maduro, M.P., Panizza, U., Portes, R., Weder, B., et al., “How to Solve the Greek Debt Problem”, *Peterson Institute for International Economics*, Vol. 18–10, pp. 1–12, 2018.

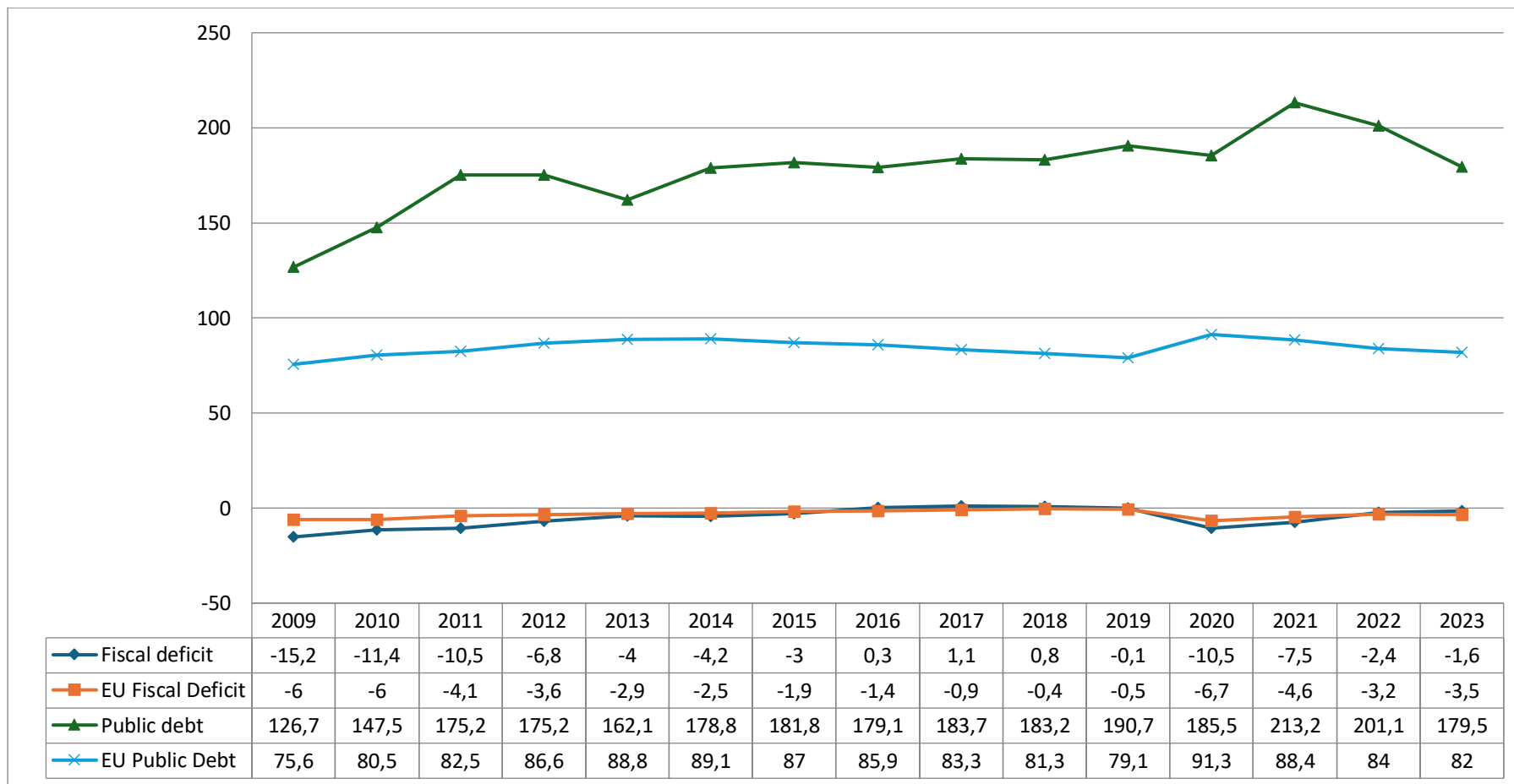
Γράφημα 1
ΑΕΠ (%) της Ελλάδας και της Ε.Ε., έτη 2009-2023

Πηγή: IMF (<https://www.imf.org/external/datamapper>)

Γράφημα 2

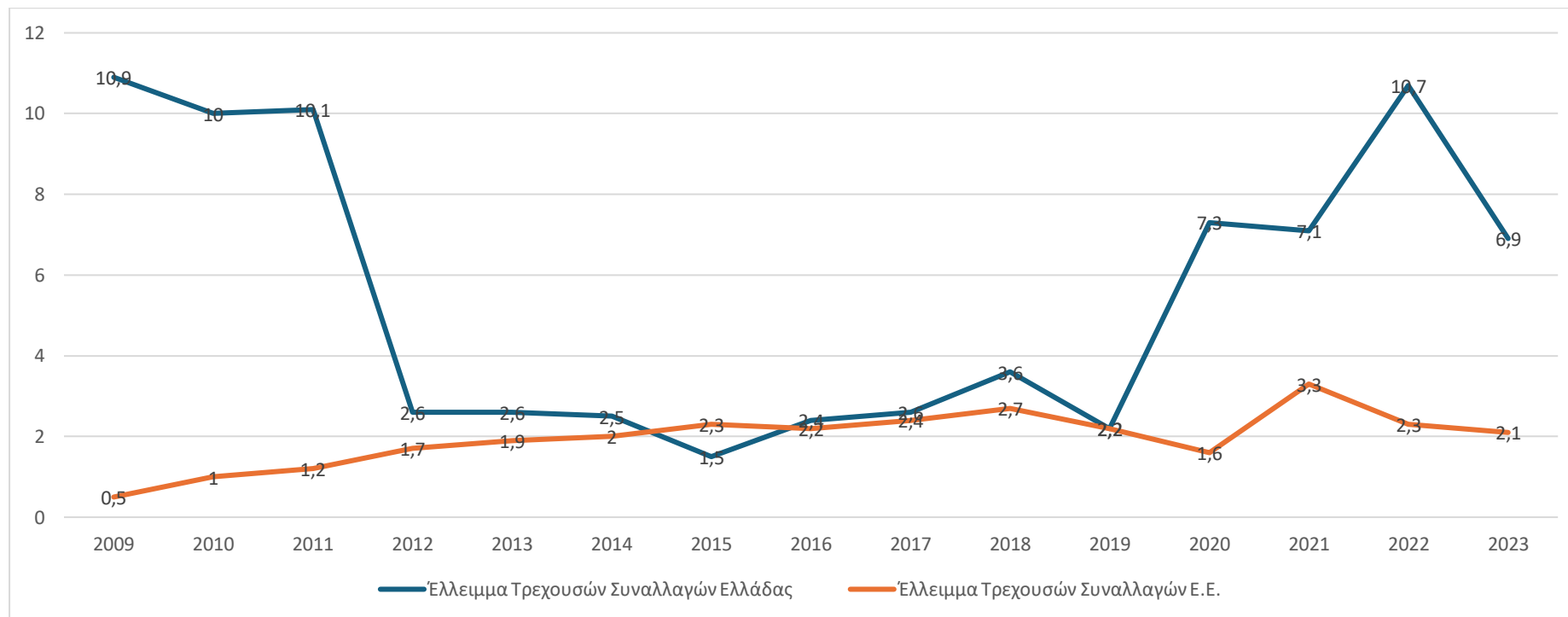
Δημοσιονομικό Έλλειμμα και Δημόσιο Χρέος της Ελλάδας και της Ε.Ε.(% του ΑΕΠ), έτη 2009-2023

Πηγή: IMF (<https://www.imf.org/external/datamapper>)

Γράφημα 3

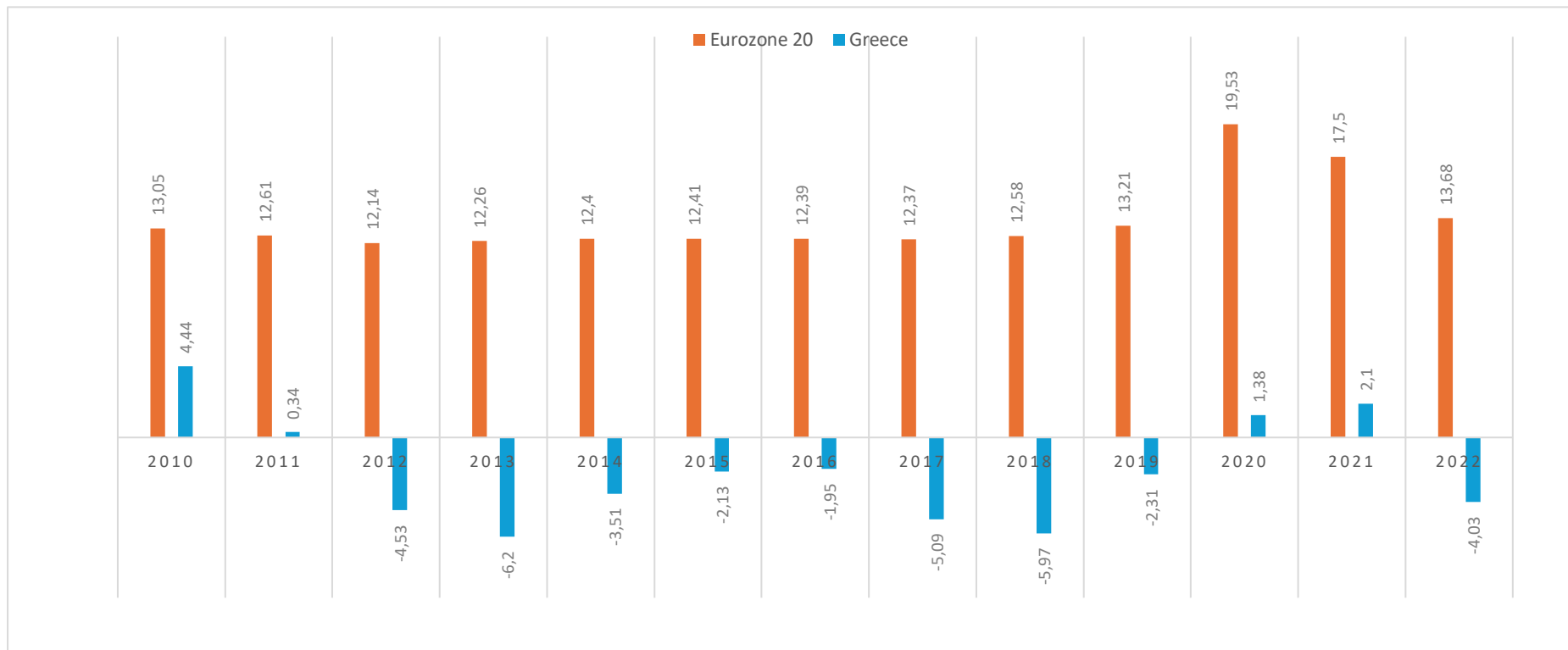
Έλλειμμα Τρεχουσών Συναλλαγών Ελλάδας και Ε.Ε. (% ΑΕΠ), έτη 2009-2023

Πηγή: IMF (<https://www.imf.org/external/datamapper>)

Γράφημα 4

Ακαθάριστο ποσοστό αποταμίευσης νοικοκυριών (% ακαθάριστης αποταμίευσης νοικοκυριών στο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών), έτη 2010-2022

Πηγή: Eurostat (<https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained>)

Table 1

World Governance Indicators (WGI), Estimate and Percentile Rank, years 2009–2023

INDICATORS		2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Control of Corruption:	Estimate	0,06	-0,06	-0,10	-0,19	-0,08	-0,14	-0,12	-0,13	-0,11	-0,06	0,01	0,03	0,18	0,04	0,10
	Percentile Rank	59,81	55,71	55,45	52,61	55,92	53,37	53,81	53,33	53,33	54,76	56,67	57,14	59,52	56,60	58,02
Government Effectiveness	Estimate	0,62	0,49	0,45	0,28	0,36	0,30	0,15	0,12	0,24	0,26	0,31	0,40	0,41	0,45	0,15
	Percentile Rank	70,33	68,9	66,82	62,56	64,45	64,90	59,05	58,57	64,29	62,86	64,76	67,14	66,67	66,98	57,55
Political Stability and Absence of Violence/Terrorism	Estimate	-0,21	-0,13	-0,10	-0,22	-0,17	-0,14	-0,24	-0,13	-0,08	0,15	0,16	0,12	0,10	0,11	0,84
	Percentile Rank	37,91	40,76	41,71	39,34	40,58	40,48	38,10	41,43	41,43	53,30	54,25	51,42	50,94	50,00	54,03
Regulatory Quality:	Estimate	0,83	0,64	0,49	0,52	0,63	0,33	0,39	0,14	0,22	0,40	0,52	0,54	0,43	0,46	0,58
	Percentile Rank	74,64	71,29	66,35	68,25	71,09	63,94	65,71	60,00	62,38	66,19	70,00	71,43	66,19	67,45	70,75
Rule of Law	Estimate	0,65	0,58	0,53	0,39	0,47	0,37	0,25	0,11	0,05	0,11	0,16	0,29	0,32	0,33	0,21
	Percentile Rank	68,25	66,82	65,73	63,85	64,79	66,35	62,86	57,62	55,71	57,14	57,62	60,00	60,48	59,43	57,08
Voice and Accountability	Estimate	0,89	0,90	0,82	0,70	0,69	0,62	0,65	0,67	0,66	0,74	0,81	0,96	0,95	0,96	1,01
	Percentile Rank	73,93	74,41	72,77	69,48	68,08	68,47	70,44	70,44	69,46	71,84	72,46	77,78	77,78	77,78	79,41

Source: World Bank.-Daniel Kaufmann and Aart Kraay (2024). Worldwide Governance Indicators, 2024 Update. www.govindicators.org

*Estimate of governance [ranges from approximately -2.5 (weak) to 2.5 (strong) governance performance].

**Percentile rank among all countries [ranges from 0 (lowest) to 100 (highest)].

Το δίκτυο πολυμερών θεσμών ως πηγή δομικής ισχύος: Μια εφαρμογή της Ανάλυσης Κοινωνικών Δικτύων στις Διεθνείς Σχέσεις

Δημήτρης Τσιντσάρης*

Περίληψη

Το βασικό θέμα του άρθρου είναι η σημαντικότητα του δικτύου διεθνών πολυμερών θεσμών για την προώθηση των στόχων των κρατών. Ακολουθώντας, αξιοποιώ στο άρθρο την Ανάλυση Κοινωνικών Δικτύων, ένα διαπειθαρχικό αναλυτικό πλαίσιο με ευρεία εφαρμογή στην πειθαρχία των Διεθνών Σχέσεων και στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Επίσης, εισάγω μια μορφή δομικής ισχύος δικτυακού τύπου η οποία απορρέει από το δίκτυο κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνουν οι διακρατικές αλληλεπιδράσεις στο πλαίσιο πολυμερών θεσμών. Συνολικά, προτείνω ότι τα διεθνοπολιτικά τεκταινόμενα δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τη κατανομή των υλικών δυνατοτήτων των κρατών αλλά και από την δομική διάρθρωση των διακρατικών αλληλεπιδράσεων στο δίκτυο πολυμερών θεσμών.

Λέξεις- κλειδιά: Διεθνείς Σχέσεις, κοινωνικά δίκτυα, πολυμερείς θεσμοί, ισχύς

Abstract

The core subject of this article is the importance of the multilateral institutions network for the promotion of state goals. Accordingly, in this article I employ Social Network Analysis, an interdisciplinary analytical framework widely applied in the International Relations field and in social science in general. Additionally, I introduce a network-based type of structural power derived from the network of social relations that emerges through interstate interaction in multilateral institutions. Overall, I propose that international politics is not exclusively contingent on the distribution of material capabilities but also on the structural configuration of interstate interactions in the multilateral institutions network.

Keywords: International Relations, social networks, multilateral institutions, power

* Μεταπτυχιακός φοιτητής, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Εισαγωγή

Στη σύνοδο του NATO το 2023 στο Βίλνιους της Λιθουανίας συνομολογήθηκε μια σημαντική συμφωνία μεταξύ της Τουρκίας, των υπόλοιπων συμμάχων και της Σουηδίας. Συγκεκριμένα, συμφωνήθηκε η άρση της τουρκικής αρνησικυρίας επί της εισόδου της Σουηδίας στη συμμαχία έναντι της παροχής ορισμένων ανταλλαγμάτων προς την Τουρκία. Αυτά συμπεριλαμβάνουν την υποστήριξη της Σουηδίας προς μια μελλοντική ένταξη της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την αντιτρομοκρατική συνεργασία Σουηδίας και Τουρκίας. Επίσης, η συμφωνία προβλέπει τη δημιουργία στο εσωτερικό του NATO ενός συντονιστικού οργάνου για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, εντάσσοντας και μη κρατικούς δρώντες στο φάσμα των θεωρούμενων από τη συμμαχία απειλών. Τέλος, η συμφωνία φαίνεται να συνδέεται με την απόκτηση από την Τουρκία αναβαθμισμένων αμερικανικών μαχητικών αεροσκαφών F-16.¹

Η παράθεση του παραπάνω περιστατικού αποσκοπεί στην ανάδειξη μιας παραμελημένης κοινωνικής διάστασης της πειθαρχίας των Διεθνών Σχέσεων (*International Relations – IR*) (Κουσκουβέλης, 2004; Σπυρόπουλος, 2023). Συγκεκριμένα, το συγκεκριμένο συμβάν υποδεικνύει, όπως και θα δείξω παρακάτω, ότι τα διεθνοπολιτικά τεκταινόμενα δεν υπαγορεύονται αποκλειστικά από την παγκόσμια κατανομή υλικών πόρων (π.χ. στρατιωτικό ή οικονομικό εκτόπισμα), κατά τα πρότυπα του δημοφιλούς στις Διεθνείς Σχέσεις νεορεαλιστικού ρεύματος σκέψης (Waltz, 1979; Gilpin, 1981; Mearsheimer, 2001), αλλά και από τη δομική διάρθρωση των σχέσεων αλληλεπίδρασης των κρατών. Αυτή αποκτάται μέσα από την ένταξή των διεθνών δρώντων σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων συντεθειμένο από τις επιμέρους διακρατικές αλληλεπιδράσεις εντός Πολυμερών Θεσμών (εφεξής ΠΘ), όπως Διεθνείς Οργανισμοί (εφεξής ΔΟ) αλλά και έτεροι λιγότερο θεσμοποιημένοι ολιγομερείς σχηματισμοί.

Η απεικόνιση αυτού του σχεσιακού πλέγματος δύναται να γίνει αξιοποιώντας την έννοια του κοινωνικού δικτύου (*social network*). Ένα κοινωνικό δίκτυο είναι ένα δομημένο σύνολο δρώντων εφοδιασμένο με δυαδικές κοινωνικές συνδέσεις. Τα κοινωνικά δίκτυα μελετώνται μέσω του

αναλυτικού πλαισίου της Ανάλυσης Κοινωνικών Δικτύων (*Social Network Analysis*) (Freeman, 1978; Knoke, 1990; Wasserman and Faust, 1994). Η Ανάλυση Κοινωνικών Δικτύων (εφεξής ΑΚΔ) χρησιμοποιεί το μαθηματικό φορμαλισμό της θεωρίας γράφων (*graph theory*), αντιμετωπίζοντας τα κοινωνικά δίκτυα ως σύνολα κόμβων (*vertices/nodes*) που διασυνδέονται μέσω συνδετικών ακμών επικοινωνίας (*edges*).

Στο παρόν άρθρο θα εστιάσω στο κοινωνικό δίκτυο που διαμορφώνεται μέσα από τις διακρατικές αλληλεπιδράσεις εντός ΠΘ. Η σχεσιακή δομή αυτού του δικτύου μπορεί να γίνει αντιληπτή ως ένα μεγάλο οικοδόμημα υποδιαιρούμενο σε δωμάτια (ΠΘ), εντός των οποίων λαμβάνει χώρα η διακρατική αλληλεπίδραση. Κάποια από αυτά είναι προσβάσιμα σχεδόν από όλους και σε άλλα είναι περισσότερο ελεγχόμενη η είσοδος. Η παρουσία και μόνο ενός κράτους σε κάποιο δωμάτιο του προσφέρει τη δυνατότητα να αλληλεπιδράσει με τους υπόλοιπους θαμώνες και να προωθήσει τους πολιτικούς στόχους του. Επιστρέφοντας στο αρχικό παράδειγμα, η διπλωματική επιτυχία της Τουρκίας θα μπορούσε να θεωρηθεί απόρροια της στρατηγικής της σημαντικότητάς για τους συμμάχους της (ιδιαίτερα τις ΗΠΑ), του πολύτιμου για τη συμμαχία στρατιωτικού της εκτοπίσματος ή ακόμα των ικανοτήτων του διπλωματικού προσωπικού της. Ωστόσο, διατείνομαι ότι πιθανότατα τίποτε απ' όλα αυτά δεν θα επαρκούσε εάν η Τουρκία δεν αποτελούσε εξ αρχής μέλος του NATO αλλά και έτερων οργανισμών που διασυνδέονται μέσα από την ταυτόχρονη συμμετοχή κρατών σε αυτούς. Είναι βασική απόρροια αυτού και δευτερευόντως έτερων παραγόντων το ότι η Τουρκία μπορεί να προβάλλει αρνησικυρία στην είσοδο νέων μελών στη συμμαχία, να ασκεί επιρροή προς τους συμμαχικούς εταίρους της αλλά και να προσφεύγει σε πολλαπλά «δωμάτια» διακρατικής αλληλεπίδρασης, πολλαπλασιάζοντας τις επιλογές της και καθιστώντας λιγότερο δεδομένο τον εαυτό της. Συνολικά, η Τουρκία και οι υπόλοιποι εταίροι βρίσκονται ενταγμένοι σε ένα δικτυωμένο περιβάλλον συνύπαρξης και διαβούλευσης το οποίο διευκολύνει ή δυσχεραίνει την πραγματοποίηση γεγονότων βάσει της δομικής διάρθρωσης των σχέσεων των κρατών. Προτείνω ότι αυτή η ενδοθεσμική συνύπαρξη δύναται να απαλύνει τα έντονα διαφορικά «σκληρή» ισχύος (*hard*

power) που υφίστανται μεταξύ των κρατών, διευκολύνοντας ακόμα και πιο αδύναμα κράτη να προωθήσουν προσωπικές προτιμήσεις και να ασκήσουν επιρροή επί της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας.

Η παραπάνω θεώρηση μπορεί να αντιπαραβληθεί με τα προβαλλόμενα από παραδοσιακές θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων. Για το ιδιαίτερα δημοφιλές νεορεαλιστικό ρεύμα οι ΠΘ είναι επιφαινόμενα των πολιτικών ισχύος και απλώς αντικατοπτρίζουν τον υφιστάμενο καταμερισμό ισχύος στο διεθνές σύστημα (Mearsheimer, 1994). Το φιλελεύθερο ρεύμα σκέψης στις διεθνείς σπουδές, από την άλλη, δεν αγνοεί τη διεθνοπολιτική υπόσταση των ΠΘ (Abbott and Snidal, 1998; Hafner-Burton, von Stein and Gartzke, 2008) αλλά μάλλον υπερτονίζει την αυτονομία τους και τις δυνατότητες τους να διαμορφώνουν συνεργατικό και ειρηνικό διεθνές κλίμα (Pevehouse and Russett, 2006). Παρά το ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι διεθνείς δρώντες είναι πρόθυμοι να αποδεχτούν αμοιβαία κέρδη (Keohane, 1984), τούτο δε σημαίνει απαραίτητα ότι η διακρατική συνύπαρξη στα πλαίσια των ΠΘ συμβάλλει ουσιαδώς σε αποβολή του αισθήματος οντολογικής διακριτότητας και κατά συνέπεια σε αποτροπή των διακρατικών συγκρούσεων (Ward, Siverson and Cao, 2007; Cranmer, Menninga and Mucha, 2015). Τέλος, το κονστρουκτιβιστικό ρεύμα σκέψης προωθεί τον ισχυρισμό ότι είναι σε ορισμένες περιπτώσεις εφικτή η ανάδυση στα πλαίσια της πολυμερούς διακρατικής αλληλεπίδρασης διαδικασιών κοινωνικοποίησης και συναφών μεταλλαγών στο χώρο των εθνικών ιδεών και ταυτοτήτων (Johnston, 2001; Checkel, 2005). Ωστόσο, οι διαδικασίες αυτές είναι μάλλον υπερβολικά πολύπλοκες και εσωτερικές, με αποτέλεσμα να μην είναι τις περισσότερες φορές εφικτή η εμπειρική παρατήρησή τους. Στο παρόν άρθρο θα διαφοροποιηθώ και από τα τρία ρεύματα, εστιάζοντας στη σημαντικότητα των ΠΘ (Martin, 1992; Koremenos, Lipson and Snidal, 2001; Panke and Henneberg, 2017) και του δικτύου διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ για την προώθηση των πολιτικών στόχων των κρατών. Συνεπώς, θα επιδιώξω να απαντήσω τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

Πρώτο ερώτημα: *Ποια είναι τα δυνητικά πλεονεκτήματα που απορρέουν από τη συμμετοχή των κρατών σε ΠΘ και στο ευρύτερο δίκτυο διακρατικών αλληλεπιδράσεων εντός ΠΘ;*

Δεύτερο ερώτημα: *Πώς μπορούν να μετρηθούν οι συγκεκριμένοι πόροι και ποια είναι η εικόνα που αποτυπώνουν για τις δυνατότητες επιφανών κρατών του διεθνούς συστήματος;*

Απαντώντας στα παραπάνω ερωτήματα, στο παρόν άρθρο θα υποστηριχθούν οι εξής προτάσεις: Πρώτον, οι ΠΘ συνιστούν πεδία ουσιώδους κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Clavel, 1991; Panke and Henneberg, 2017; Snidal *et al.*, 2024), με αποτέλεσμα να είναι ελλιπής η αποτύπωση των δυνατοτήτων των κρατών δίχως να λαμβάνεται υπόψη η συμμετοχή τους στους ΠΘ. Δεύτερον, δυνατότητες επίτευξης πολιτικών στόχων απορρέουν και από την εμπλοκή των δρώντων σε πολιτικά δίκτυα (Hafner-Burton, Kahler and Montgomery, 2009; Manulak, 2019), εν προκειμένω το δίκτυο διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ. Συγκεκριμένα, λόγω της υφιστάμενης διάρθρωσης των διακρατικών σχέσεων, η δυνατότητα επιρροής προς θεσμικούς εταίρους ασκείται όχι μόνο άμεσα, μέσα από την κοινή συμμετοχή τους σε έναν ή περισσότερους ΠΘ, αλλά και «πλάγια», μέσα από την απόκτηση έμμεσης πρόσβασης προς δρώντες ή την ανάληψη διαμεσολαβητικού ρόλου συνδέοντας μη άμεσα επικοινωνούντες δρώντες. Προκειμένου να αποτυπώσω θεωρητικά και ποσοτικά αυτές τις δυνατότητες, στο παρόν άρθρο εισάγω μια νέα κατηγορία κρατικής ισχύος, τη δομική ισχύ δικτυακού τύπου (*network-based structural power*), εν συντομία δικτυακή ισχύς (*network power*) ή απλώς δομική ισχύς, όπου δεν υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης με παραπλήσιες μορφές ισχύος. Επιπλέον, καταδεικνύω ότι αυτή δύναται να ποσοτικοποιηθεί και να μετρηθεί χρησιμοποιώντας το αναλυτικό πλαίσιο της ΑΚΔ.

Βάσει της πραγματοποιούμενης θεωρητικής και μαθηματικής ανάλυσης, το άρθρο προβάλλει τον ισχυρισμό ότι η εστίαση σε υλικούς συντελεστές ισχύος δεν επαρκεί για την εκτίμηση των κρατικών δυνατοτήτων, διότι αυτές εκπορεύονται και από τη σχεσιακή διάρθρωση του θεσμικού περιβάλλοντος στο οποίο εντάσσονται και αλληλοεπιδρούν τα κράτη. Αυτή όμως δεν προκαθορίζει ντετερμινιστικά τις ενέργειες που θα υιοθετήσουν ή την επιτυχία

αυτών, σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζουν έτερες δικτυακές προσεγγίσεις στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων. Τέλος, βασικό εμπειρικό εύρημα του άρθρου είναι ότι οι δομικές δυνατότητες δυτικών κρατών όπως οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο εμφανίζουν τις τελευταίες δεκαετίες πτώση, σε αντίθεση με αυτές κρατών της Ασίας όπως η Ινδία και η Τουρκία, οι οποίες αυξάνονται. Συνεπώς, κράτη που είναι πολύ ισχυρά στο πεδίο των υλικών δυνατοτήτων στο αντίστοιχο πεδίο των δομικών ενδέχεται να υστερούν.

Ακολουθώς, το άρθρο διαθέτει την παρακάτω δομή: Πρώτα παρουσιάζεται η αξιοποίηση του αναλυτικού πλαισίου της ΑΚΔ εντός του πεδίου των Διεθνών Σχέσεων (ενότητα 2) και αναδεικνύονται συναφή επιστημολογικά και οντολογικά ζητήματα τα οποία η δικτυακή προσέγγιση του άρθρου θα επιχειρήσει να αποφύγει αντιμετωπίζοντας το δίκτυο των ΠΘ ως επιδραστικό και όχι ντετερμινιστικό παράγοντα δράσης. Στη συνέχεια, αναλύονται τα πλεονεκτήματα που οι ΠΘ προσφέρουν στα συμμετέχοντα σε αυτούς κράτη (ενότητα 3) καθώς και η φύση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου που απορρέει από τη συμμετοχή των κρατών στο δίκτυο διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ (ενότητα 4). Τέλος, υπολογίζεται η δομική ισχύς ορισμένων επιφανών κρατών πάνω σε δύο διαφορετικά δίκτυα ΠΘ που αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικά έτη, χρησιμοποιώντας δικτυακά στατιστικά εργαλεία της ΑΚΔ (ενότητα 5).

1. Οι Διεθνείς Σχέσεις υπό το πρίσμα της Ανάλυσης Κοινωνικών Δικτύων

Προκειμένου να αναδείξω το διακριτό χαρακτήρα της δικτυοκεντρικής κοινωνικής προσέγγισής μου σε επίπεδο οντολογίας και επιστημολογίας, είναι απαραίτητο να αναφερθώ στις σχετικές παραμέτρους αξιοποίησης της ΑΚΔ στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων. Η ΑΚΔ χρησιμοποιείται στις κοινωνικές επιστήμες ευρύτερα, με στόχο τη μαθηματική αποτύπωση των κοινωνικών δομών που αναδύονται μέσα από τη διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων. Οι οντολογικές ρίζες της ΑΚΔ εντοπίζονται σε πρώιμες κοινωνιολογικές αντιλήψεις περί κοινότητας (*Gemeinschaft*) και κοινωνίας (*Gesellschaft*) των Max Weber και Ferdinand Tönnies. Η δομιστική κοινωνιολογική αντίληψη αποκρυσταλλώθηκε το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. μέσα από επιδραστικές μελέτες στον τομέα της

κοινωνικής ψυχολογίας (Moreno, 1934; Heider, 1946), της κοινωνικής ανθρωπολογίας (Barnes, 1954; Mitchell, 1969) και της κοινωνιολογίας (Parsons, 1949; Granovetter, 1973). Στο επίκεντρο της βρίσκεται η ερμηνεία του κοινωνικού υποκειμένου από τη σκοπιά κοινωνικών σχέσεων που αναδύονται και αναδιαμορφώνονται μέσα από αλληλεξαρτώμενες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις.

Η δομιστική κοινωνιολογική προσέγγιση και η συναφής αξιοποίηση της ΑΚΔ διείσδυσαν και στην πολιτική επιστήμη (Knocke, 1990; Ward, Stovel and Sacks, 2011), με τον πεδίο των Διεθνών Σχέσεων, ωστόσο, να παραμένει μέχρι και τις αρχές του 21^{ου} αι. εν πολλοίς ανεπηρέαστο. Εξαίρεση αποτελούν ορισμένες αποσπασματικές μελέτες σχετικές με την χαρτογράφηση διακρατικών ροών (Brams, 1966), την αποτύπωση των γνωσιακών δομών σκέψης των ιθυνόντων περί εξωτερικής πολιτικής (Axelrod, 1976), την επαλήθευση των προτάσεων του κοινωνιολόγου Immanuel Wallerstein περί «παγκόσμιου συστήματος» (*world-system*) (Nemeth and Smith, 1985) κλπ. Εντούτοις, την τελευταία εικοσαετία παρατηρείται μια εντονότερη αξιοποίηση της ΑΚΔ, με βασικό στόχο την επαλήθευση διεθνοπολιτικών θεωρητικών προτάσεων ρεαλιστικού (Hafner-Burton & Montgomery, 2010), φιλελεύθερου (Dorussen and Ward, 2008), κονστρουκτιβιστικού (Duque, 2018) και μεικτού χαρακτήρα (Maoz, 2010). Σχεδόν σε όλες τις εργασίες το υπό μελέτη δίκτυο αποτυπώνει αλληλεπιδράσεις μεταξύ κρατών (κόμβοι) μέσα από συνδέσεις (ακμές) που αποτυπώνουν εμπορικές ροές, διπλωματικές επαφές, από κοινού συμμετοχή σε ΔΟ, κλπ. Σπανίως εισάγονται στην ανάλυση και μη κρατικοί δρώντες (Hoff and Ward, 2004) ή οι κόμβοι αντιπροσωπεύουν όχι κράτη αλλά ΔΟ (Sommerer and Tallberg, 2019).

Ο τρόπος εφαρμογής της ΑΚΔ στις Διεθνείς Σχέσεις, όπως και σε έτερα αντικείμενα των κοινωνικών σπουδών, διακρίνεται από μια εμπειριοκρατική μεθοδολογία βασισμένη στην ανάλυση μεγάλου όγκου σχεσιακών δεδομένων με στόχο των στατιστικό έλεγχο υποθέσεων (*hypothesis testing*). Συνήθως, κωδικοποιημένα δεδομένα περί των δομικών χαρακτηριστικών του δικτύου εισάγονται ως ανεξάρτητες μεταβλητές σε στατιστικά μοντέλα παλινδρόμησης, με την εξαρτημένη μεταβλητή να αφορά ποικίλες συμπεριφορές, όπως

συνδρομητικές ή ανταγωνιστικές παρεμβάσεις τρίτων σε διεθνείς συγκρούσεις (Corbetta, 2013), εφαρμογή συγκλινόντων ή αποκλινόντων εσωτερικών οικονομικών πολιτικών (Cao, 2012), ενστερνισμό δημοκρατικών νορμών (Cranmer, Desmarais and Campbell, 2020) κλπ. Σε έτερες συνθετότερες περιπτώσεις οι υποθέσεις αφορούν διαδικασίες συνεξέλιξης (*co-evolution*) μεταξύ δικτυακής δομής και ενεργειών των δρώντων (Warren, 2016), μορφές ενδογενούς αυτο-εξέλιξης της δομής (Maoz, 2012) ή λανθάνουσες δομικές εξαρτήσεις ανώτερης τάξης (Hoff and Ward, 2004; Ward, Siverson and Cao, 2007).

Επιπλέον, μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας καταλαμβάνεται από προσπάθειες ελέγχου κεντρικών θεωρητικών προτάσεων του φιλελεύθερου ρεύματος σκέψης, πολλές εκ των οποίων αφορούν την ανάδυση της «καντιανής ειρήνης», ήτοι της παγκόσμιας επικράτησης ειρηνικών συνθηκών μέσα από την εξάπλωση του εμπορίου, της δημοκρατίας και των διαδικασιών θεσμοποίησης. Για το σκοπό αυτό εξετάζεται η καθολική ειρηνευτική επίδραση δομικών παραγόντων όπως η ένταση των διακρατικών αλληλεπιδράσεων (Kim and Barnett, 2007; Dorussen and Ward, 2008), η κατοχή δομικά ισοδύναμων θέσεων στο δίκτυο (Hafner-Burton & Montgomery, 2006; Maoz *et al.*, 2006), η κεντρικότητα της θέσης που ο δρώντας καταλαμβάνει σε αυτό (Kinne, 2012) κλπ. Η ιδιαίτερη συμπάθεια ερευνητών προσκείμενων στο φιλελεύθερο ρεύμα των διεθνών σπουδών προς τα κοινωνικά δίκτυα πιθανόν εκπηγάζει από τη δημοφιλία προγενέστερων φιλελεύθερων προσεγγίσεων περί «σύνθετης αλληλεξάρτησης» (*complex interdependence*) (Keohane & Nye, 2012, κεφ. 2). Από την άλλη, η ΑΚΔ σπανίως εμφανίζεται εντός ρεαλιστικών πλαισίων, πιθανώς λόγω της ευρύτερης νεορεαλιστικής τάσης παραγκωνισμού των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων για την ερμηνεία των διεθνοπολιτικών φαινομένων (Waltz, 1979, σ. 79).

Συμπερασματικά, οι περισσότεροι ερευνητές υιοθετούν μια ακραιφνώς θετικιστική επιστημολογία, με τη διαφορά ότι ενώ σε συμβατικές διεθνοπολιτικές θεωρήσεις οι συμπεριφορές των κρατών προκαθορίζονται από τα εγγενή χαρακτηριστικά τους (π.χ. το ρεαλιστικό ρεύμα εξαίρει τους υλικούς πόρους και το φιλελεύθερο το δημοκρατικό πολίτευμα) και καθολικές επιδιώξεις (ασφάλεια σύμφωνα με το ρεαλισμό και πολιτικοοικονομική ευημερία κατά το

φιλελευθερισμό), στη δικτυακή θεώρηση πραγματοποιείται αναγωγή στα χαρακτηριστικά της δομής. Μέσα από τον εντοπισμό στατιστικών κανονιστικοτήτων επιδιώκεται ο εγκλωβισμός του δρώντα εντός παγιωμένων συμπεριφορικών πλαισίων, θεωρώντας ότι ενέργειες όπως σύναψη συμμαχιών, εκκίνηση στρατιωτικών διαμαχών, προσκόλληση σε δημοφιλείς κόμβους, ανταπόδοση διπλωματικών αποστολών κλπ. προκαθορίζονται εξωγενώς και ντετερμινιστικά από τη δομή. Έτσι, εξαλείφεται η συμπεριφορική στοχαστικότητα και τα περιθώρια ανάληψης αυτόβουλης δράσης υπό την απλή επιρροή – και όχι την επιβολή – εγγενών ή εξωγενών παραγόντων. Εν ολίγοις, το κοινωνικό δίκτυο αντιμετωπίζεται ως μια πηγή δεδομένων προς επίρρωση συμπεριφορικών υποθέσεων. Ως αποτέλεσμα σπανίως προβάλλονται προτάσεις σχετικά με τη φύση ή τον υπολογισμό του μεγέθους των δομικών κερδών που απορρέουν από την εμπλοκή σε πολιτικά δίκτυα (Hafner-Burton and Montgomery, 2010; Smith *et al.*, 2014; Winecoff, 2020; Τσιντσάρης, 2023).

Ακολουθως, ο συνήθης τρόπος αξιοποίησης της ΑΚΔ στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων διακρίνεται από ορισμένα έντονα επιστημολογικά προβλήματα. Πρώτον, οι όποιες στατιστικά σημαντικές παράμετροι σχεδόν ποτέ δεν είναι αρκετά ισχυρές ώστε να αξιώσουν την ανακάλυψη συμπεριφορικών νόμων (Mearsheimer and Walt, 2013, σ. 443). Δεύτερον, λανθάνουσες εξαρτήσεις ανώτερης τάξης συχνά δε λαμβάνονται υπόψη (Ward, Siverson and Cao, 2007, σ. 586; Cranmer and Desmarais, 2016). Τρίτον, μια ενδεχόμενη ισχυρή συσχέτιση δεν προσφέρει καμία πληροφορία για τον υποκείμενο κοινωνικό μηχανισμό που συνδέει το θεωρούμενο αίτιο με το αποτέλεσμα. Συνοπτικά, οι θετικιστικές προσπάθειες εντοπισμού κανονικοτήτων μέσα στο χάος των «μεγάλων δεδομένων» είναι μάλλον υπέρμετρα φιλόδοξες από επιστημολογική άποψη, διότι αγνοούν την ενδεχομενικότητα της κρατικής συμπεριφοράς αλλά και την υψηλή συνθετότητα των κοινωνικών φαινομένων και δη των διεθνών. Χάρη στην υψηλή διεθνοπολιτική πολυπλοκότητα (Orsini *et al.*, 2020), η αιτιακή καθολικότητα μεταξύ δομής και συμπεριφοράς που υποθέτουν οι γραμμικές αντιλήψεις περί διεθνούς πολιτικής απουσιάζει (Bousquet and Curtis, 2011, σ. 51).

Κατά συνέπεια, η κοινωνική δομή είναι οντολογικά ορθότερο να θεωρηθεί ως ο βασικότερος εξωτερικός περιοριστικός ή διευκολυντικός παράγοντας στην πληθώρα των δράσεων που δύναται να υιοθετήσει ένας δρώντας (Giddens, 1984, σσ. 170–171) και όχι ως πηγή ντετερμινιστικού καθορισμού των δράσεων αυτών. Υπό αυτό το πρίσμα, η επίδρασή ενός δρώντα επί της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας διευκολύνεται από την κατοχή πόρων που απορρέουν από την εμπλοκή του στην κοινωνική δομή ή δυσχεραίνεται από τους δομικούς πόρους που κατέχουν έτεροι δρώντες. Οι κοινωνικές δυνατότητες πλαισιώνουν και δεν προκαθορίζουν τη δράση ή την επιτυχία αυτής. Εντούτοις, είναι επιστημολογικά χρήσιμος ο υπολογισμός τους προκειμένου να διερευνηθούν διεθνοπολιτικές δυναμικές και ευρύτερες πιθανές τάσεις εξέλιξης των τεκταινομένων.

Η οντολογία που θα υιοθετήσω στο παρόν άρθρο σχετικά με τη σημαντικότητα του διακρατικού δικτύου αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ θα θέσει στο επίκεντρο τις εξωγενείς κοινωνικές δυνατότητες, αξιολογώντας τις ως βασικό θεμέλιο για την εξέλιξη των διεθνοπολιτικών τεκταινομένων. Όπως θα δείξω, από εκεί και έπειτα, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι ενδογενείς ατομικές δυνατότητες (διπλωματικές δεξιότητές και διεθνοπολιτικό εκτόπισμα) ή έτερες εξωγενείς, σχετικές με το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό συγκείμενο (θεμελιακοί θεσμοί και ηγεμονεύουσες αντιλήψεις). Αυτές πλαισιώνουν επίσης μη ντετερμινιστικά τις δράσεις των κρατών. Στις επόμενες ενότητες θα αναλυθούν οι απορρέουσες από την δικτυωμένη διακρατική αλληλεπίδραση εντός ΠΘ κοινωνικές δυνατότητες των κρατών και ακολούθως η διακριτή υπόσταση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου. Στο τέλος, η ΑΚΔ θα επιστρατευθεί και πάλι προκειμένου να υπολογιστούν ποσοτικά οι δυνατότητες αυτές.

2. Πολυμερείς θεσμοί και σχεσιακοί πόροι

Για την εκτίμηση των κοινωνικών δυνατοτήτων των κρατών είναι πρώτα απαραίτητος ο προσδιορισμός των άμεσων σχεσιακών πόρων που απορρέουν από το δίκτυο ΠΘ. Αυτοί προέρχονται από τη συμμετοχή των δρώντων στους ΠΘ. Οι ΠΘ και ειδικότερα οι ΔΟ θεωρούνται ακρογωνιαίοι λίθοι της διαχείρισης της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας, καθώς συμβάλλουν στη ρύθμιση όρων

ειρηνικής αλληλεπίδρασής μεταξύ των κρατών που τους συναπαρτίζουν, επιτρέποντας την προώθηση συλλογικών στόχων (Krasner, 1982; Keohane, 1984; Abbott and Snidal, 1998; Hafner-Burton, von Stein and Gartzke, 2008). Ωστόσο, στη βιβλιογραφία έχει δοθεί μικρότερη προσοχή στα ατομικά οφέλη που τα κράτη, ιδιαίτερα τα αδύναμα, δύνανται να αποκομίσουν μέσα από διαδικασίες πολυμερούς διπλωματικής διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο ΠΘ (Clavel, 1991; Panke and Henneberg, 2017; Snidal et al., 2024). Αναφερόμενος στην αξία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) για την προώθηση των πολιτικών των κρατών, ο Γάλλος διπλωμάτης Alain Plantey αναφέρει τα εξής (2007, σσ. 201, 286):

«[Ο ΟΗΕ] δίνει στα κράτη τη δυνατότητα να εκφράσουν τις απόψεις τους σε μείζονα ζητήματα διεθνούς σπουδαιότητας, προσφέροντας τους μια διεθνή πλατφόρμα προκειμένου να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους... Είναι, συνεπώς, απολύτως κατανοητό το ότι τα μικρά κράτη αναμένουν ότι η διεθνής διαπραγματευτική διαδικασία στα πλαίσια του οργανισμού θα τους προσφέρει τα μέσα να περιορίσουν την κυριαρχία των Μεγάλων Δυνάμεων. Και, ισοδύναμα, ότι τα μεγαλύτερα κράτη θα επιχειρήσουν να διασφαλίσουν ότι η βούλησή τους δε θα ηττηθεί».

Συνεπώς, τόσο τα ισχυρά όσο και τα ασθενή κράτη χάρη στην παρουσία τους σε χώρους πολυμερούς διαπραγμάτευσης αποκτούν τη δυνατότητα να προωθούν πολιτικές, και να διαμορφώνουν ρυθμιστικά πλαίσια και λειτουργικές αρχές. Οι λόγοι για τους οποίους είναι αυτό εφικτό είναι οι εξής:

- Πρώτον, η πολυμερής διπλωματία εντός ΠΘ επιτρέπει την πραγμάτωση μιας αναγκαίας συνθήκης για την προώθηση των πολιτικών στόχων, τη δυνατότητα έκφρασης και κοινοποίησης στα υπόλοιπα μέλη της θέσης του κράτους επί ενός συγκεκριμένου ζητήματος. Ο Walters (1971, σ. 820) αναφερόμενος στη συμμετοχή χωρών του Τρίτου Κόσμου στη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη (*United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD*) τονίζει:

«Η δυνατότητα διατύπωσης των συμφερόντων και η πρόσβαση σε ένα πολιτικό σύστημα δεν εγγυάται επιρροή επί των πολιτικών αποφάσεων (ιδιαίτερα στα πλαίσια της διεθνούς πολιτικής) αλλά το να αποτύχει κανείς

να εκφράσει τα συμφέροντά του ισοδυναμεί με το να απαρνηθεί κάθε ευκαιρία να συμμετάσχει στη διαμόρφωση αυτών των αποφάσεων».

- Δεύτερον, λόγω της διεξαγωγής της πολυμερούς διπλωματίας σε θεσμικά και κοινώς αποδεκτά από την παγκόσμια κοινωνία πλαίσια, δίνεται η δυνατότητα στα κράτη να προσδώσουν διεθνή νομιμοποίηση (*legitimation*) στους επιδιωκόμενους στόχους τους (Binder and Heupel, 2021). Συγκεκριμένα, εντός του ΠΘ λαμβάνει χώρα μια διαδικασία «ξεπλύματος» (*laundering*) που διευκολύνει την υλοποίηση της επιθυμητής για το εκάστοτε κράτος πολιτικής, απαλείφοντας την πολιτικά ανεπιθύμητη μονομέρεια και τις πιθανές αντιδράσεις σε διεθνές ή εθνικό επίπεδο (Abbott & Snidal, 1998, σσ. 18–19), κάτι ιδιαίτερα χρήσιμο ακόμα και για τα ισχυρότερα κράτη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της νομιμοποιητικής επίδρασης των ΠΘ είναι οι διεθνείς επεμβάσεις υπό την ηγεσία των ΗΠΑ σε Κορέα και Ιράκ στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και του 1990 αντίστοιχα, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν αμφότερες μετά από έγκριση των οργάνων του ΟΗΕ. Οι Abbott & Snidal (1998, σ. 29) επισημαίνουν για την περίπτωση του πρώτου Πολέμου του Κόλπου:

«[Ο ΟΗΕ] βρίσκονταν στο επίκεντρο της διαδικασίας νοηματοδότησης της κρατικής δραστηριότητας. Οι ΗΠΑ, αν και η ανωτερότητά τους σε επιχειρήσεις καταναγκασμού ήταν εμφανής, είχαν καλό λόγο να μην δράσουν απλώς με χρήση της δύναμης αλλά και της πειθούς [προς τα υπόλοιπα μέλη του οργανισμού]».

Αντιθέτως, στον δεύτερο Πόλεμο του Κόλπου (2003) η διεθνής κοινωνία, εκφραζόμενη μέσα από το Συμβούλιο Ασφαλείας και τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, αρνήθηκε να νομιμοποιήσει την επικείμενη εισβολή. Αυτό εκτιμάται ότι οδήγησε τα επόμενα χρόνια σε σημαντική πτώση της δημοφιλίας των ΗΠΑ σε παγκόσμιο επίπεδο και ιδιαίτερα στον ισλαμικό κόσμο (Nye, 2005). Δεν θα ήταν άστοχο το να εντοπίσει κανείς τις ρίζες της σταδιακής πτώσης του ηθικού κύρους και της «ήπιας» ισχύος (*soft power*) της υπερδύναμης τις τελευταίες δύο δεκαετίες στη σταυροφορική διεξαγωγή του πολέμου κατά της τρομοκρατίας, με μονομερή αξιοποίηση της σκληρής ισχύος.

- Τρίτον, ο πολυμερισμός οδηγεί σε συστηματοποίηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ κρατών μέσα από διαδικασίες ολοκλήρωσης (*integration*) (Kahler, 1995). Η επιτυχής ένταξη στους θεσμούς διακυβέρνησης μιας παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικά οργανωμένης οικονομίας είναι προαπαιτούμενη για την προώθηση πολιτικών στόχων εντός συνθηκών αχαλίνωτου και παράλληλου οικονομικού και πολιτικού ανταγωνισμού (Mikelis, 2022). Για παράδειγμα, η ιλιγγιώδης οικονομική άνοδος της Κίνας οφείλεται, εν μέρει, στην εισδοχή της στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (ΠΟΕ) και στην αποδοχή από μέρους της του κανονιστικού πλαισίου λειτουργίας του οργανισμού, με αποτέλεσμα τη συστηματοποίηση των εμπορικών της επαφών με τα υπόλοιπα κράτη. Η απόκτηση πρόσβασης προς τον ΠΟΕ αποτέλεσε έναν αξιόλογο δομικό απόκτημα το οποίο η κινεζική ηγεσία εκμεταλλεύθηκε άριστα χάρη σε εγγενείς ιδιότητες της (άφθονο εργατικό δυναμικό, χαμηλά ημερομίσθια κλπ.) αλλά και στις ευκαιριακές συμμαχίες της με άλλους οργανισμικούς εταίρους.²
- Τέταρτον, η σφυρηλάτηση κοινωνικών σχέσεων μέσα από τη οργανισμική συνύπαρξη ενδέχεται να οδηγήσει και σε μακροπρόθεσμη ενίσχυση του κοινωνικού *status* (Johnston, 2001, σσ. 500–501). Κατά αυτόν τον τρόπο, ενισχύεται η διεθνής αξιοπιστία ενός κράτους αλλά και η δυνατότητά του να επιδράσει καταλυτικά επί του υπερκείμενου θεσμικού και κανονιστικού πλαισίου του οργανισμού. Το παράδειγμα του ηγετικού ρόλου της Γερμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) είναι χαρακτηριστικό: Παρ' όλο που η Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) αποσκοπούσε στον έλεγχο της Γερμανίας δια της θεσμικής πλαισίωσης (Σπυρόπουλος, 2010, σ. 146), αυτή εν τέλει κατόρθωσε να αναδειχτεί ως το πολιτικά και οικονομικά επιφανέστερο μέλος της ΕΕ.
- Πέμπτον, η πολυμερής διαπραγμάτευση εντός ΠΘ επιτρέπει την ταυτόχρονη άσκηση επιρροής προς ένα σημαντικό αριθμό δρώντων. Κατά συνέπεια, εγγενείς δυνατότητες άσκησης επιρροής όπως πολιτικοοικονομικό βάρος, πειθώ και διπλωματική ικανότητα υφίστανται μια πολλαπλασιαστική ενίσχυση, με τα κράτη να αποκτούν δυνατότητες

μόχλευσης (*leverage*) (Schneider, 2011). Συγκεκριμένα, μπορούν να απειλήσουν με αποχώρηση από τον οργανισμό, να προβάλλουν αρνησικυρία στην είσοδο νέων μελών αλλά και να εφαρμόσουν διάφορες διαπραγματευτικές τακτικές (*bargaining*). Τέτοιες είναι, για παράδειγμα η κατάθεση μιας αρχικής πρότασης με σκοπό τον εγκλωβισμό της διαπραγματευτικής διαδικασίας σε προαποφασισμένα πλαίσια και η απόκρυψη των πραγματικών κινήτρων και στόχων τους (Σπυρόπουλος, 2010, σελ. 157–160). Ακόμα και μικρού βεληνεκούς δυνάμεις δύνανται να ελέγξουν συλλογικά τη συμπεριφορά των ισχυρών και να προωθήσουν τις δικές τους προτιμήσεις, αξιοποιώντας ηπιότερες τεχνικές που εστιάζουν στην πειθώ παρά στον εξαναγκασμό και σχηματίζοντας συμμαχικές παρατάξεις προκειμένου να αντισταθμίσουν την επιρροή των ισχυρότερων (Panke, 2012; Panke and Henneberg, 2017). Οι ενισχυμένες δυνατότητες των αδύναμων στο πλαίσιο της ειρηνικής ενδοθεσμικής αλληλεπίδρασης οδηγούν τα ισχυρά κράτη να προτιμούν συχνά τις διμερείς επαφές, εκτός αν επιδιώκεται η επιρροή προς ένα εξίσου ισχυρό κράτος, οπότε η συμβολή των συγκριτικά ανίσχυρων είναι καλοδεχούμενη (Cha, 2009, σ. 165).

- Έκτον και περισσότερο συναφές με τη δικτυακή διασύνδεση των κρατών και την απόκτηση έμμεσων δομικών κερδών, υπάρχει επίσης δυνατότητα διάχυσης (*diffusion*) πολιτικών αποφάσεων, νορμών και πληροφορίας μεταξύ διαφορετικών ΠΘ (Sommerer and Tallberg, 2019). Μέσα από μια αλληλουχία κοινωνικών διασυνδέσεων στο δίκτυο διακρατικής αλληλεπίδρασης δύναται να ασκηθεί έμμεση επιρροή προς δρώντες με τους οποίους δεν υπάρχει άμεση επικοινωνία ή να αναληφθεί διαμεσολαβητικός ρόλος μεταξύ δρώντων που δεν αλληλοεπιδρούν άμεσα μεταξύ τους (Hafner-Burton & Montgomery, 2010, σσ. 3–5). Ας ληφθεί υπόψη το παράδειγμα του Καζακστάν, το οποίο αποτελεί σημαντικό εταίρο τόσο της Ρωσίας όσο και της Τουρκίας στα πλαίσια της Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών (*Commonwealth of Independent States* – CIS) και του Οργανισμού Τουρκογενών Κρατών (*Organization of Turkic States* – OTS) αντίστοιχα. Η κοινωνική επιρροή και το *status* που το Καζακστάν διαθέτει λόγω της οργανισμικής συνύπαρξής του με τα άλλα δύο κράτη τού επιτρέπει να αναλαμβάνει εξισορροπητικό ρόλο στη ρύθμιση των μεταξύ τους σχέσεων.

Ταυτοχρόνως, η δια του Καζακστάν πρόσβαση της Τουρκίας προς τη Ρωσία (και το αντίστροφο) επιτρέπει τη διατήρηση ζωτικών διπλωματικών καναλιών μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, τη διατήρηση ενός κοινώς αποδεκτού στρατιωτικοπολιτικού *modus vivendi* στο πλαίσιο του συριακού εμφυλίου.

Συμπερασματικά, η συμμετοχή των κρατών σε ΠΘ είναι μεγάλης σημασίας για την επίδρασή τους επί της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας, είτε μέσω της επιδέξιας προώθησης ατομικών ή συλλογικών πολιτικών στόχων (Koremenos, Lipson and Snidal, 2001) είτε μέσα από την επιχειρηματολογία και την πειθώ βάσει κοινών αξιών (Risse, 2000). Τούτη η σημαντικότητα των ΠΘ βαίνει συνεχώς αυξανόμενη ένεκα του φαινομένου του «ολιγομερισμού» (*minilateralism*). Ο ολιγομερισμός συνίσταται στη διαμόρφωση ολιγομελών και ηπίως θεσμοποιημένων καθεστώτων συνεργασίας, σε αντιπαράθεση με την υπερβολική θεσμοποίηση και γραφειοκρατική δυσκαμψία των ΠΘ (Brummer, 2014). Χαρακτηριστικά παραδείγματα ολιγομερών θεσμών εντοπίζονται στον τομέα της άμυνας, όπως ο Τετραμερής Διάλογος Ασφάλειας (*Quadrilateral Security Dialogue – QSD* ή *Quad*) μεταξύ Αυστραλίας, ΗΠΑ, Ιαπωνίας και Ινδίας και ο συνεταιρισμός AUKUS μεταξύ Αυστραλίας, Ηνωμένου Βασιλείου και ΗΠΑ. Βασικό επιχειρησιακό αντικείμενο αμφοτέρων είναι η ανάσχεση της κινεζικής επεκτατικότητας στην περιοχή του Ινδοειρηνικού (Panda and Ohn, 2024). Η ίδρυση του AUKUS είναι ενδεικτική για την αξία των θεσμών για την προώθηση επιθυμητών πολιτικών στόχων. Ο AUKUS γεννήθηκε μέσα από την προσπάθεια των ΗΠΑ να παρέμβουν στο πρόγραμμα προμήθειας πυρηνικών υποβρυχίων της Αυστραλίας, το οποίο προέβλεπε σχετική συμφωνία με τη Γαλλία. Οι ΗΠΑ κατόρθωσαν να πείσουν την αυστραλιανή κυβέρνηση να αντικατασταθεί η συγκεκριμένη συμφωνία από μια εναλλακτική σύμβαση με τις ΗΠΑ στο πλαίσιο του νεοϊδρυθέντος AUKUS.

Ο πολλαπλασιασμός και η ευελιξία των ολιγομερών θεσμών συμβάλλει στον παρατηρούμενο κατακερματισμό της διεθνούς κοινωνίας ως προς το προτιμώμενο θεσμικό πλαίσιο διακρατικής αλληλεπίδρασης και συνεργασίας (Flockhart, 2016). Τούτο δίνει τη δυνατότητα σε αναδυόμενες δυνάμεις ποικίλου βεληνεκούς να προωθήσουν τις δικές τους αντιλήψεις περί διεθνούς τάξης,

απελευθερωμένες από προσυμφωνημένα, θεσμοποιημένα και ενίοτε μονομερώς διαμορφωμένα εκ μέρους των ισχυρών θεσμικά καθεστώτα. Επιπλέον, η ίδρυση νέων ολιγομερών ΠΘ δύναται να οδηγήσει σε ενίσχυση της σπουδαιότητας των θέσεων που καταλαμβάνουν τα κράτη στο δίκτυο διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ. Κατά αυτόν τον τρόπο, διευρύνονται άμεσοι σχεσιακοί πόροι αλλά και έμμεσοι δομικοί, όπως δυνατότητες διαμεσολάβησης, άσκησης έμμεσης επιρροής προς έτερα κράτη και πρόσβασης σε επιδραστικούς δρώντες.

Κατά συνέπεια, για μια ολοκληρωμένη εκτίμηση των δομικών δυνατοτήτων πέρα από τη συμμετοχή σε έναν ή περισσότερους ΠΘ, απαραίτητη είναι και η αποτύπωση των κερδών που απορρέουν από τις υφιστάμενες διασυνδέσεις μεταξύ κρατών στο δίκτυο που συνθέτουν οι ΠΘ. Η εξαρτώμενη από τους άμεσους και έμμεσους δομικούς πόρους νευραλγικότητα της θέσης που κατέχει ένα κράτος στο δίκτυο αποτελεί μέτρο της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου ή εν συντομία δικτυακής ισχύος. Προτείνω ότι η συμπερίληψη της τελευταίας είναι χρήσιμη για την εις βάθος αξιολόγηση των δυνατοτήτων που τα κράτη διαθέτουν για την άσκηση ουσιαστικής επίδρασης επί του διεθνοπολιτικού πεδίου. Η φύση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου θα προσδιοριστεί παρακάτω, αρχικά θεωρητικά και έπειτα ποσοτικά, αξιοποιώντας το αναλυτικό υπόβαθρο της ΑΚΔ.

3. Η υπόσταση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου

Στο σημείο αυτό, θεωρώ ότι είναι χρήσιμη η παράθεση ορισμένων διεθνολογικών προσεγγίσεων περί της έννοιας της πολιτικής ισχύος και των διάφορων μορφών της προκειμένου να γίνει κατανοητή η διακριτή οντολογική υπόσταση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου από τις υπόλοιπες μορφές. Κατά αυτόν τον τρόπο, θα επιτευχθεί και ο ορισμός της. Κατά πρώτον, μεγάλης αποδοχής τυγχάνει η (νεο)ρεαλιστική θέση ότι η δυνατότητα των κρατών να επιδρούν επί της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας ανάγεται στην κατοχή ατομικών πόρων υλικής ισχύος (Waltz, 1979, σ. 192; Mearsheimer, 2001, σ. 55; Beckley, 2018), με το εκάστοτε διεθνοπολιτικό *status quo* να αποτελεί άμεση απόρροια της κατανομής της «σκληρής» ισχύος των κρατών και κυρίως

των μεγάλων δυνάμεων. Το διεθνές σύστημα δύναται να αναδιαμορφωθεί μόνο μέσα από ανισορροπίες στην κατανομή ισχύος, τις οποίες τα κράτη θα εκμεταλλευτούν για να αποκτήσουν υπεροχή έναντι των υπολοίπων (Gilpin, 1981, σσ. 13–15). Έτσι, το νεορεαλιστικό πλαίσιο κατανόησης της διεθνούς πολιτικής αγνοεί τις επιμέρους ειρηνικές κοινωνικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις θεωρώντας ότι αυτές δε διαδραματίζουν κάποιο ουσιαστικό ρόλο στα διεθνοπολιτικά τεκταινόμενα (Waltz, 1979, σ. 79). Τα κράτη ενεργούν βάσει των δυνατοτήτων τους και των ανταγωνιστών τους, οι οποίες ανάγονται σε ατομικούς πόρους σχετικούς με στρατιωτικό εξοπλισμό, γεωγραφία, πλουτοπαραγωγικές πηγές, πληθυσμό, εσωτερική πολιτική οργάνωση, εθνικό φρόνημα, εθνική ηγεσία κλπ. (Κουσκουβέλης, 2004, σσ. 148–186).

Κατά δεύτερον, η κονστρουκτιβιστική διεθνοπολιτική προσέγγιση ερμηνεύει τα διεθνή φαινόμενα υπό το πρίσμα των ιδεών και των διυποκειμενικών αντιλήψεων, μοιραία τοποθετώντας τη «σκληρή» ισχύ σε δεύτερη μοίρα (Wendt, 1999). Ακολούθως, στο πλαίσιο του κονστρουκτιβιστικού ρεύματος επικρατούν μάλλον υπερβολικά αισιόδοξες απόψεις που υπερτονίζουν τις δυνατότητες καλλιέργειας συνθηκών αμοιβαίας εκτίμησης και συνεργασίας μέσα από διαδικασίες κοινωνικοποίησης (Finnemore and Sikkink, 1998; Checkel, 2005). Ωστόσο, αν και πράγματι στη διεθνή πολιτική είναι σύνηθες φαινόμενο ο καταναγκασμός, σε πολλές περιπτώσεις αυτό δεν οφείλεται αποκλειστικά στα υλικά μέσα αλλά και στον τρόπο που οι δρώντες προσλαμβάνουν διυποκειμενικά τη μεταξύ τους σχέση και τα μέσα καταναγκασμού. Τούτο αποτελεί μια σχεσιακή αντίληψη της ισχύος, η οποία εστιάζει περισσότερο στην κοινωνική παρά στην υλική διάσταση του πολιτικού εκτοπίσματος (Guzzini, 2011; Baldwin, 2016).

Επιπλέον, η πολιτική ισχύς εκδηλώνεται εντός ενός ορισμένου κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος το οποίο ευνοεί ή δυσχεραίνει την επίδραση κάθε δρώντα επί της συμπεριφοράς των υπολοίπων δρώντων. Οι πολύμορφες δυνατότητες που απορρέουν από αυτό το περιβάλλον αντιστοιχούν σε ποικίλες μορφές δομικής ισχύος (Guzzini, 1993). Στο σημείο αυτό κρίνω απαραίτητο να καταστήσω εμφανή τη διάκριση μεταξύ της μορφής δομικής ισχύος που προβάλλω και έτερων μορφών δομικής ισχύος. Όταν ο χώρος αλληλεπίδρασης

απογυμνώνεται από κοινωνικότητα, όπως συμβαίνει στο νεορεαλιστικό κόσμο της «βαθιάς αναρχίας», η δομή λαμβάνει τη μορφή της παγκόσμιας κατανομής ισχύος μεταξύ των κρατών (Keohane & Nye, 2012, σ. 275; Waltz, 1979, σσ. 97–99). Εδώ η δομική ισχύς ουσιαστικά ανάγεται στις εγγενείς υλικές δυνατότητες των κρατών και ιδίως των μεγάλων δυνάμεων. Η εκάστοτε κατανομή ισχύος εξαναγκάζει τα κράτη να υιοθετούν ντετερμινιστικά συγκεκριμένες πρακτικές εξισορρόπησης της ισχύος πιθανών ανταγωνιστών τους (Φακιολάς, 1999, σσ. 91–92). Τοιουτοτρόπως, η δομή πραγματοποιείται, θεωρούμενη οντολογικά ανεξάρτητη από τα κράτη και τις αλληλεπιδράσεις τους (Wendt, 1987, σσ. 342–345). Συνεπώς, στο ρεαλιστικό χώρο πέρα από ατομική βούληση απαιτείται απλώς ευνοϊκός συσχετισμός δυνάμεων προκειμένου οι δρώντες να αξιοποιήσουν εγγενείς πόρους ισχύος και να προβούν σε αποσκοπούσες στη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας ενέργειες.

Αντιθέτως, στη περίπτωση ενός χώρου αλληλεπίδρασης εφοδιασμένου με κοινωνικότητα η δομή μπορεί να προσλάβει ποικίλες εκφάνσεις: Μια θεσμική σχετική με διεθνή ασφάλεια, τεχνολογία, οικονομία κλπ., μια γνωσιολογική σχετική με ιδέες, νόρμες και αντιλήψεις και μια δικτυακή σχετική με τη διάρθρωση των σχέσεων των δρώντων. Εδώ το διεθνές σύστημα δε συντίθεται αποκλειστικά από ύλη αλλά και από τρεις έτερες συστατικές παραμέτρους: α) τους διεθνείς θεσμούς (Krasner, 1982), β) τη διυποκειμενική «γνώση» που ασπάζονται οι διεθνείς δρώντες (Wendt, 1999) και γ) τις υφιστάμενες σχέσεις αλληλεπίδρασης. Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή, πέρα από ατομικές δυνατότητες και βούληση, απαιτούνται για την επίτευξη πολιτικών στόχων και τα εξής: Πρώτον, η ύπαρξη ενός έστω ελάχιστα ευνοϊκού κοινωνικού συγκείμενου (θεσμοί και αντιλήψεις). Δεύτερον – και κυριότερο – ένα πλεονεκτικό δομικό σχεσιακό υπόβαθρο σχετικό με τη διάρθρωση των σχέσεων αλληλεπίδρασης εκάστοτε δρώντα προς τους υπολοίπους. Εδώ είναι που εντοπίζω την οντολογική διαφοροποίηση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου (ή δικτυακής ισχύος) από τις υπόλοιπες μορφές δομικής ισχύος, ορίζοντάς την ως *το πλεονέκτημα που διαθέτει ένα κράτος στο να προωθεί τους στόχους του μέσα από τη διάρθρωση των σχέσεων του προς άλλα κράτη εντός ενός δικτύου διακρατικής αλληλεπίδρασης*.

Θα αντιπαραβάλλω τώρα την έννοια της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου προς μια σειρά έτερων διεθνοπολιτικών προσεγγίσεων. Η σχετική με τη θεσμική οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας πρώτη συστατική παράμετρος είναι συναφής με τη θεώρηση περί δομικής ισχύος που αναπτύσσει η Strange (1987, σ. 565), στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η ανάδειξη των βαθιά δομικών δυνατοτήτων των ΗΠΑ να χειραγωγούν τη θεσμική οργάνωση της διεθνούς οικονομίας. Αν και φαίνεται ότι στην περίπτωση του δικτύου ΠΘ η συγκεκριμένη παράμετρος δύναται να συνδεθεί προς τη δομική ισχύ δικτυακού τύπου, αυτό δεν είναι εφικτό. Τούτο οφείλεται στο ότι η θεσμική δομή διαθέτει μια στρουκτουραλιστική υπόσταση και αυτονομείται οντολογικά από τις διακρατικές αλληλεπιδράσεις. Ακολούθως, μια δομική ισχύς θεσμικού τύπου διαχέεται σε όλο το εύρος του κοινωνικού συνόλου χωρίς οι ευεργετικές ή ανασταλτικές επιδράσεις της να απορρέουν οπωσδήποτε από συνειδητές ενέργειες των δρώντων (Gwynn, 2019, σ. 204). Η δυνατότητα ακούσιας άσκησης ισχύος εντοπίζεται και στη δεύτερη παράμετρο, η οποία αφορά τις ηγεμονικές ιδέες και τις βαθιά εσωτερικευμένες νόρμες που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις. Η συγκεκριμένη παράμετρος παραπέμπει σε μια νεογκραμσιανή αντίληψη περί ηγεμονικών ιδεολογικών σκτρουκτουρών (Cox, 1983; Guzzini, 1993, σσ. 463–464), εκ των οποίων απορρέει μια βαθιά δομική ισχύς ιδεολογικού τύπου, επίσης μη αναγόμενη σε επιμέρους σχέσεις και αλληλεπιδράσεις. Κατά συνέπεια, και εδώ παρατηρείται οντολογική αυτονόμηση μιας υπερκείμενης δομής που ντετερμινιστικά ωφελεί ή ζημιώνει τα πολιτικά υποκείμενα.

Από την παραπάνω αντιπαραβολή διαφαίνεται ότι η δομική ισχύς δικτυακού τύπου – στην οποία παραπέμπει η τρίτη συστατική παράμετρος – διακρίνεται από τις άλλες μορφές δομικής ισχύος στο ότι είναι εδραιωμένη οντολογικά στις σχεσιακές αλληλεπιδράσεις και δεν υπέρκειται αυτών. Υφίσταται, συνεπώς, διάκριση μεταξύ δυνητικών δικτυακών οφελών απορρεόντων από τη δικτυακή διάρθρωση των διακρατικών σχέσεων και παγιωμένων θεσμικών οφελών απορρεόντων από το αυτονομημένο από τα πολιτικά υποκείμενα κοινωνικοπολιτικό συγκείμενο (θεσμοί και ιδέες) εντός του οποίου οι αλληλεπιδράσεις λαμβάνουν χώρα. Η δομική ισχύς δικτυακού τύπου δεν απορρέει από επικρατούσες ιδέες, πραγματείες-λόγους (*discourses*),

κανόνες, υπερκείμενους θεσμούς, νόρμες ή αξίες. Απορρέει από τη σχεσιακή τοποθέτηση ενός κράτους προς τα υπόλοιπα και είναι πλήρως αποσπασμένη από τις ενδογενείς ιδιότητες των δρώντων και του ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού συγκειμένου. Τούτο όμως δεν ακυρώνει τη χρησιμότητα των τελευταίων για τη σε βάθος χρόνου μεταλλαγή των παγιωμένων διεθνοπολιτικών συνθηκών, όπως και στην περίπτωση της επιτυχούς άσκησης διμερούς ή πολυμερούς επιρροής στο πλαίσιο ενός ΠΘ. Η αξιοποίηση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου από ένα κράτος δύναται να συμβάλλει στην αναδιαμόρφωση των υπερκείμενων ιδεατών και θεσμικών δομών μόνο εφόσον ήδη υφίσταται ένα, ελάχιστα έστω, ευνοϊκό κοινωνικό συγκείμενο αλλά και εφόσον το κράτος διαθέτει αξιοσημείωτες εγγενείς ατομικές ικανότητες. Τέτοιες είναι ένα μεγάλο εκτόπισμα «σκληρής» ισχύος αλλά και δυνατότητες «ήπιας» ισχύος για την προσέλκυση έτερων δρώντων μέσα από τις πολιτισμικές αξίες και την κουλτούρα του (Nye, 2005). Με άλλα λόγια, η κατοχή εξωγενών δυνατοτήτων απορρεόντων από τη διάρθρωση των σχέσεων αλληλεπίδρασης είναι συχνά αναγκαία αλλά όχι και ικανή συνθήκη για τη αναδιαμόρφωση του διεθνούς συστήματος.

Εντούτοις, η εξωγενώς απορρέουσα δικτυακή ισχύς αποτελεί σε πολλές περιπτώσεις το θεμέλιο αποτελεσματικής δραστηριοποίησης στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής, το υπόστρωμα πάνω στο οποίο ενδογενείς μορφές ισχύος («σκληρή» ισχύς, «ήπια» ισχύς, «έξυπνη» ισχύς, «αιχμηρή» ισχύς κλπ.) καλούνται να ενεργοποιηθούν και να δράσουν. Είναι πολύ ευκολότερο για έναν δρώντα ο οποίος επικοινωνεί με ένα μεγάλο αριθμό δρώντων εντός ΠΘ να ασκήσει επιρροή και να μεταβάλλει υφιστάμενες πολιτικές συνθήκες παρά για έναν που βρίσκεται σε σχεσιακή απομόνωση, έχοντας πενιχρές δυνατότητες δικτυακής ισχύος. Επομένως, προκειμένου να εκτιμηθεί η ικανότητα ενός κράτους να επιδρά επί της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας, είναι πρωτίστως χρήσιμη η ποσοτική εκτίμηση της δικτυακής ισχύος δια της αξιοποίησης της ΑΚΔ για τη μελέτη του δικτύου διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ.

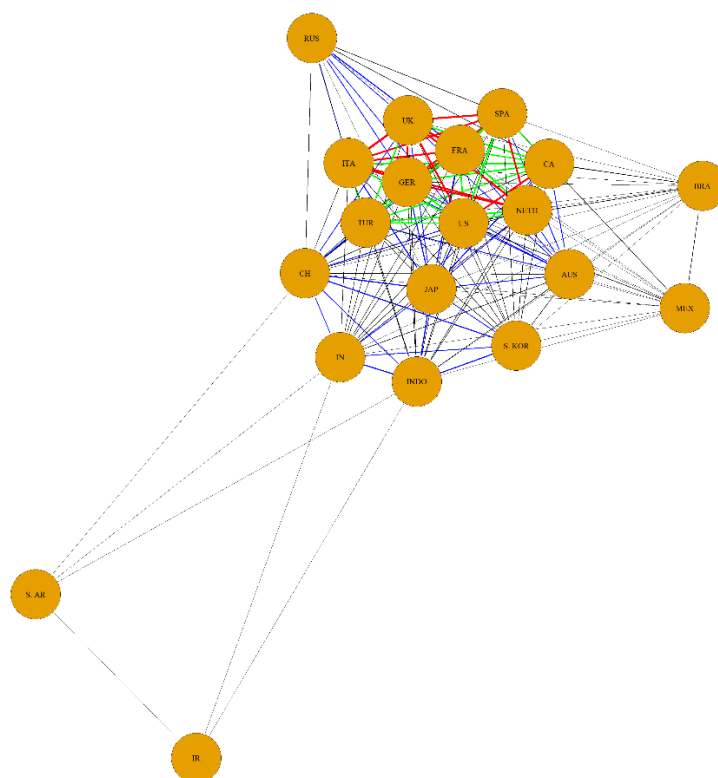
4. Ανάλυση του δικτύου πολυμερών θεσμών

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε στις προηγούμενες ενότητες, θα προβώ τώρα σε ποσοτική αποτύπωση της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου με αξιοποίηση της ΑΚΔ. Για το σκοπό αυτό, θα κατασκευάσω το κοινωνικό δίκτυο διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ. Στο συγκεκριμένο δίκτυο οι κόμβοι αντιστοιχούν σε κράτη και οι ακμές σε συνδέσεις μεταξύ των κρατών που υποδηλώνουν την από κοινού συμμετοχή τους σε ΠΘ. Προς το παρόν, η ανάλυση θα συμπεριλαμβάνει μονάχα ορισμένα κράτη σημαντικού υλικού εκτοπίσματος, ώστε να μην υφίστανται υπερμεγέθεις αποκλίσεις μεταξύ αυτών από την άποψη των εγγενών δυνατοτήτων. Ο βασικός στόχος είναι, μεταξύ άλλων, ο εντοπισμός προϊόντος του χρόνου ενδεχόμενων ανακατανομών στη δομική ισχύ των κρατών. Η αντιστοιχία των ευρημάτων με τις μεταβολές στο επίπεδο της διεθνούς θεσμικής οργάνωσης θα αναδείξει την εμπειρική αξία της δομικής προσέγγισης που υιοθετώ.

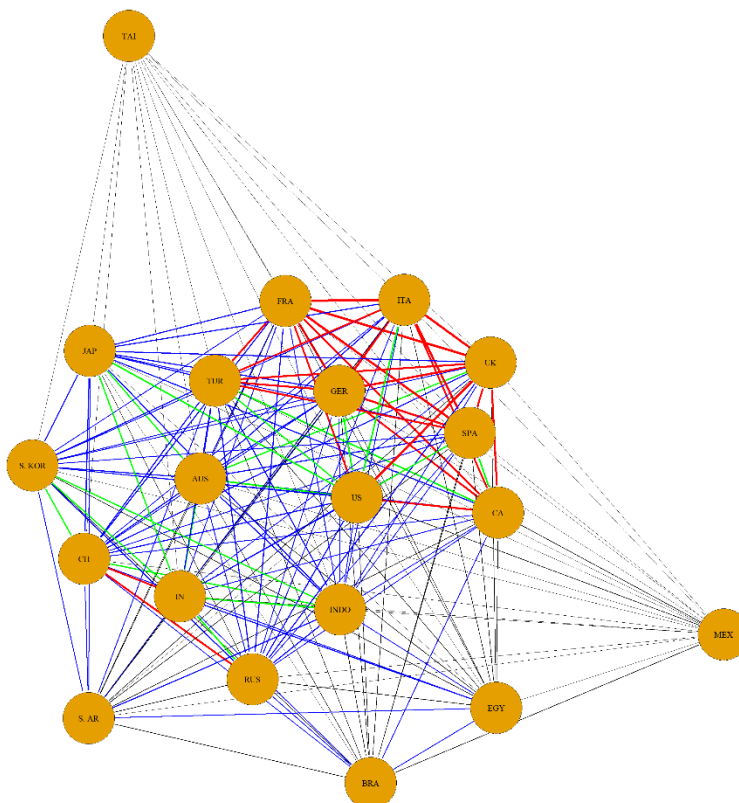
Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσω δύο εκδοχές του δικτύου διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός επιφανών ΠΘ, το οποίο συνθέτουν τα είκοσι κράτη της υψηλίου με το μεγαλύτερο πολιτικοοικονομικό εκτόπισμα για τα έτη 2003 και 2023. Το εκτόπισμα εδώ ορίζεται με βάση το ΑΕΠ (ΙΑΔ) θεωρούμενο ως ο πιο αντιπροσωπευτικός δείκτης πολιτικοοικονομικής επιφάνειας (Beckley, 2018, σ. 16). Για κάθε έτος θα επιλεγθούν συγκεκριμένοι επιφανείς ΠΘ, η λειτουργία και η φύση των οποίων ποικίλλει, από οργανισμούς οικονομικής συνεργασίας και ανάπτυξης μέχρι μηχανισμούς περιφερειακής ασφάλειας. Με βάση αυτά τα στοιχεία, θα κατασκευαστούν τα αντίστοιχα δίκτυα των ετών 2003 και 2023 (βλ. Εικόνες 1 και 2 αντίστοιχα). Ασφαλώς, ένεκα της μεσολαβούσης εικοσαετίας θα υφίστανται διαφοροποιήσεις τόσο στα κράτη όσο και στους ΔΟ που συμπεριλαμβάνονται στα δύο δίκτυα (βλ. Πίνακες 1 και 2).

	2003	2023
1	Ηνωμένες Πολιτείες (USA)	Κίνα
2	Κίνα (CHN)	Ηνωμένες Πολιτείες
3	Ιαπωνία (JPN)	Ινδία
4	Γερμανία (DEU)	Ιαπωνία
5	Ινδία (IND)	Γερμανία
6	Ρωσία (RUS)	Ρωσία
7	Γαλλία (FRA)	Ινδονησία
8	Ηνωμένο Βασίλειο (GBR)	Βραζιλία
9	Ιταλία (ITA)	Γαλλία
10	Βραζιλία (BRA)	Ηνωμένο Βασίλειο
11	Μεξικό (MEX)	Τουρκία
12	Ινδονησία (IDN)	Ιταλία
13	Ισπανία (ESP)	Μεξικό
14	Καναδάς (CAN)	Νότια Κορέα
15	Νότια Κορέα (KOR)	Καναδάς
16	Σαουδική Αραβία (SAU)	Ισπανία
17	Ιράν (IRN)	Σαουδική Αραβία
18	Τουρκία (TUR)	Αίγυπτος (EGY)
19	Αυστραλία (AUS)	Αυστραλία
20	Ολλανδία (NLD)	Ταϊβάν (TWN)

Πίνακας 1: Το σύνολο των κρατών που συμμετέχουν στα δίκτυα για τα έτη 2003 και 2023. Τα κράτη παρουσιάζονται με σειρά κατάταξης επί του ΑΕΠ (ΙΑΔ).³

Εικόνα 1: Η μορφή του δικτύου για το έτος 2003.⁴

Εικόνα 2: Η μορφή του δικτύου για το έτος 2023.

	2003	2023
Asian Cooperation Dialogue (ACD)	CHN IDN, IND, JAP, KOR	+ RUS, +SAU, +TUR
Asian Development Bank (ADB)	AUS CAN, CHN, DEU, ESP, FRA, GBR, IDN, IND, ITA, JAP, KOR, NLD, TUR, USA	+TWN, - NLD
Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB)	---	AUS, BRA, CAN, CHN, DEU, EGY, ESP, FRA, GBR, IDN, IND, ITA, KOR, RUS, SAU, TUR
Australia-UK-US (AUKUS)	---	AUS, GBR, USA
Council of Europe (CoE)	DEU, ESP, FRA, GBR, ITA, NLD RUS, TUR	-NLD, -RUS
East Asia Summit (EAS) / Association of Southeast Asian Nations Plus Three (ASEAN+3)	CHN, IDN, JAP, KOR (ως ASEAN+3)	+AUS, +IND, +RUS, +USA (ως EAS)
European Union (EU)	DEU, ESP, FRA, GBR, ITA, NLD,	-GBR, -NLD
Group of Seven (G7) / Group of Eight (G8)	CAN, DEU, FRA, ITA, JAP, RUS UK, USA (ως G8)	-RUS (ως G7)
North Atlantic Treaty Organization (NATO)	CAN DEU, ESP, GBR, ITA, NLD, TUR, USA,	-NLD
Non-Aligned Movement (NAM)	IDN, IND, IRN, SAU	+EGY, -IRN
New Development Bank (NDB)	---	BRA, CHN, EGY, IND, RUS
Organization of American States (OAS)	BRA, CAN, MEX, USA	ομοίως
Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)	CAN, DEU, ESP, FRA, GBR, ITA, NLD RUS, TUR, USA,	-NLD
Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)	AUS, CAN, DEU, FRA, GBR, ITA, JAP, NLD SPA, TUR, USA,	-NLD
Quadrilateral Security Dialogue (QSD/Quad)	---	AUS, IND, JAP, USA
Shanghai Cooperation Organization (SCO)	CHN, RUS	CHN, IND, RUS
Security Council of the United Nations (SC)	CHN, FRA, GBR, RUS, USA (μόνιμα μέλη)	ομοίως
World Trade Organization (WTO)	όλοι εκτός IRN, RUS, SAU	όλοι

Πίνακας 2: Οι πολυμερείς θεσμοί που συμπεριλαμβάνονται στην μοντελοποίηση και τα μέλη τους τα έτη 2003 και 2023. Όπου υπάρχει προσθήκη μέλους ή συμπερίληψη στο δίκτυο του έτους 2023 αναγράφεται το

πρόσημο “+”. Όπου υπάρχει αποχώρηση μέλους ή μη συμμετοχή στο δίκτυο του έτους 2023 αναγράφεται το πρόσημο “-”.

	2003					2023				
	DEG	EIG	BET	CLO	SPI	DEG	EIG	BET	CLO	SPI
AUS	0.519	0.5	0	0.75	0.442 (13)	0.764	0.729	0	0.895	0.597 (10) [+35,07%]
BRA	0.247	0.218	0	0.487	0.238 (16)	0.449	0.407	0.921	0.608	0.366 (16) [+53,78%]
CAN	0.857	0.836	0.388	0.93	0.753 (4)	0.899	0.883	1	0.964	0.937 (1) [+24,44%]
CHN	0.558	0.475	0.604	0.794	0.608 (9)	0.798	0.722	0.105	0.93	0.639 (9) [+5,08%]
EGY	-	-	-	-	-	0.438	0.396	0	0.612	0.362 (17)
FRA	0.935	0.922	0.415	0.974	0.812 (3)	1	1	0	0.967	0.742 (5) [-8,62%]
DEU	0.974	0.975	0.044	0.941	0.734 (5)	0.955	0.96	0	0.935	0.713 (7) [-2,95%]
IND	0.481	0.397	0.266	0.721	0.466 (12)	0.82	0.725	0.987	0.947	0.87 (2) [+86,69%]
IDN	0.506	0.412	0.506	0.723	0.537 (11)	0.719	0.65	0.039	0.855	0.57 (12) [+6,145%]
IRN	0.039	0.014	0	0.288	0.083 (18)	-	-	-	-	-
ITA	0.974	0.975	0.044	0.941	0.734 (5)	0.955	0.96	0	0.935	0.713 (7) [-2,95%]
JPN	0.649	0.593	0.275	0.907	0.606 (10)	0.719	0.692	0.053	0.89	0.589 (11) [-2,89%]
MEX	0.247	0.218	0	0.487	0.238 (16)	0.236	0.218	0	0.414	0.217 (18) [-8,82%]
NLD	0.87	0.886	0	0.897	0.663 (7)	-	-	-	-	-
RUS	0.338	0.377	0	0.652	0.342 (15)	0.697	0.657	0	0.842	0.549 (13) [+60,52%]
SAU	0.052	0.021	0	0.305	0.095 (17)	0.483	0.437	0	0.625	0.386 (15) [+306,32%]
KOR	0.468	0.404	0	0.695	0.392 (14)	0.685	0.63	0	0.821	0.534 (14) [+26,59%]
ESP	0.883	0.897	0	0.907	0.67 (6)	0.888	0.892	0	0.905	0.671 (8) [-0.015%]
TWN	-	-	-	-	-	0.157	0.161	0	0.284	0.15 (19)
TUR	0.818	0.818	0	0.907	0.636 (8)	0.933	0.912	0.447	1	0.823 (4) [+29,4%]
GBR	1	1	0.349	0.981	0.836 (2)	0.989	0.985	0	0.973	0.737 (6) [-11,84%]
USA	0.922	0.89	1	1	0.953 (1)	0.91	0.895	0.658	0.989	0.863 (3) [-9,44%]

Πίνακας 3: *Επιδόσεις κρατών με βάση το δείκτη ΔΔΙ. Η κατάταξη των κρατών με βάση τις επιδόσεις τους αναγράφεται μέσα σε παρένθεση στη στήλη με τις συνολικές επιδόσεις. Για το έτος 2023 μέσα σε αγκύλες αναγράφεται η*

ποσοστιαία απόκλιση του ΔΔΙ σε σχέση με το έτος 2003 (για όσα κράτη εμφανίζονται και στα δύο δίκτυα).

Στο πλαίσιο της ΑΚΔ χρησιμοποιούνται στατιστικοί δείκτες που αποτυπώνουν τα άμεσα και έμμεσα δομικά κέρδη που απορρέουν από τη συμμετοχή ενός δρώντα σε κοινωνικά δίκτυα (Freeman, 1978; Wasserman and Faust, 1994, κεφ. 5) και κατ' επέκταση συναπαρτίζουν τη δικτυακή ισχύ. Οι χρησιμοποιούμενοι εδώ δείκτες αντιστοιχούν στις εξής δομικές δυνατότητες:

- Πρώτον, όσο μεγαλύτερο το βάρος κάθε σύνδεσης μεταξύ δύο δρώντων, ήτοι ο αριθμός των ΠΘ στους οποίους το ζεύγος συμμετέχει από κοινού, τόσο περισσότερες οι δυνατότητες άμεσης διακρατικής επιρροής εντός διαδικασιών πολυμερούς διαπραγμάτευσης, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στην ενότητα 3. Ισχυρή σύνδεση υποδηλώνει ότι έκαστο κράτος δύναται να επιδράσει επί του άλλου σε μεγάλο αριθμό ΠΘ. Υψηλό πλήθος ισχυρών συνδέσεων για ένα κράτος συνεπάγεται υψηλές δυνατότητες επίδρασης σε μεγάλο αριθμό δρώντων, υποδεικνύοντας υψηλή βαθμική κεντρικότητα (*degree centrality*).
- Δεύτερον, δομική ισχύς απορρέει εμμέσως και από τα δομικά πλεονεκτήματα γειτονικών κόμβων. Όταν ένας δρώντας συνδέεται με ιδιαίτερα κεντρικούς κόμβους, δύναται είτε να επωφεληθεί από την επιρροή που οι ίδιοι ασκούν προς έτερους δρώντες είτε να επιδράσει έμμεσα προς τη συμπεριφορά και τις προτιμήσεις των δρώντων δια των κεντρικών κόμβων. Η απόκτηση *status* συνδέεται με τη διατήρηση φιλικών σχέσεων προς κράτη που ήδη διαθέτουν έτι μεγαλύτερο *status* (Mukherjee, 2022, σσ. 55–56). Η παραπάνω δυνατότητα ποσοτικοποιείται μέσα από έναν στατιστικό δείκτη ιδιοκεντρικότητας (*eigenvector centrality*).
- Τρίτον, εξαιρετικά ωφέλιμος δομικός πόρος είναι και η δυνατότητα διαμεσολάβησης μεταξύ κρατών. Ο έλεγχος επί των διαθέσιμων επικοινωνιακών καναλιών μεταξύ μη άμεσα επικοινωνούντων δρώντων ποσοτικοποιείται μέσα από έναν δείκτη ενδιαμεσότητας (*betweenness centrality*).

- Τέταρτον, η δυνατότητα έμμεσης πρόσβασης προς δρώντες με τους οποίους δεν υπάρχει ισχυρή άμεση αλληλεπίδραση εκφράζεται μέσα από έναν στατιστικό δείκτη εγγύτητας (*closeness centrality*).

Στον Πίνακα 3 απεικονίζονται τα δεδομένα των επιδόσεων δομικής ισχύος δικτυακού τύπου ή δικτυακής ισχύος για τα κράτη που συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυσή, τα οποία προήλθαν από την κατασκευή των προαναφερόμενων δικτύων διακρατικής αλληλεπίδρασης και την αξιοποίηση των στατιστικών δεικτών κεντρικότητας. Οι επιδόσεις σε κάθε δείκτη κεντρικότητας, ήτοι βαθμική κεντρικότητα (DEG), ιδιοκεντρικότητα (EIG), ενδιαμεσότητα (BET) και εγγύτητα (CLO), παρουσιάζονται κανονικοποιημένες ως προς τη μέγιστη παρατηρούμενη απόδοση. Για κάθε κράτος υπολογίστηκε ο αντίστοιχος Δείκτης Δομικής Ισχύος (ΔΔΙ) (*Structural Power Index – SPI*) ο οποίος ορίζεται ως ο μέσος όρος των κανονικοποιημένων επιδόσεων για κάθε επιμέρους δείκτη, δηλαδή:

$$\Delta\Delta\iota = \frac{1}{4} (DEG + EIG + BET + CLO)$$

Ο ΔΔΙ ποσοτικοποιεί τη δικτυακή ισχύ του κάθε κράτους ενσωματώνοντας τη συμβολή μιας πληθώρας δομικών πλεονεκτημάτων (άμεση πρόσβαση, πρόσβαση προς επιδραστικούς εταίρους, διαμεσολάβηση, έμμεση πρόσβαση) τα οποία αποτυπώνουν οι ανάλογοι δείκτες κεντρικότητας.

Τα δεδομένα του Πίνακα 3 επιτρέπουν μια σειρά παρατηρήσεων:

- Πρώτον, το έτος 2003 τα κράτη με τις πέντε πρώτες καλύτερες επιδόσεις ήταν (με φθίνουσα σειρά) οι ΗΠΑ, το ΗΒ, η Γαλλία, ο Καναδάς, και η Ιταλία μαζί με τη Γερμανία. Όλες τους είναι επιφανείς χώρες της Δύσης. Αντιθέτως, το 2023, την πρωτιά κατέχουν ο Καναδάς, η Ινδία, οι ΗΠΑ, η Τουρκία και η Γαλλία. Δύο εξ αυτών είναι κράτη της Ασίας. Λαμβάνοντας υπόψη την ποσοστιαία μεταβολή της δομικής ισχύος για τα κράτη που συμμετέχουν σε αμφότερα τα δίκτυα, σαφώς παρατηρείται κάμψη της δομικής ισχύος για τα δυτικά κράτη και άνοδος για τα περισσότερα ασιατικά κράτη χάρη στην πύκνωση των μεταξύ τους συνδέσεων μέσα από την ίδρυση νέων συνεργατικών μηχανισμών. Μεταξύ αυτών

συμπεριλαμβάνονται επίδοξες περιφερειακές δυνάμεις, όπως η Κίνα, η Ρωσία, η Ινδία και η Τουρκία.

- Δεύτερον, αν και οι ΗΠΑ παραμένουν σήμερα η ισχυρότερη χώρα της υφηλίου με όρους συμβατικής ισχύος (Brooks and Wohlforth, 2023), φαίνεται ότι η σχετική κάμψη της υπερδύναμης δεν περνάει το ίδιο απαρατήρητη όταν κανείς μιλάει με όρους δομικής ισχύος. Η ηγεμονική παντοδυναμία τους εν έτει 2003 φαίνεται ότι διέθετε μια πολύ ισχυρή, αν και αρκετά υποτιμημένη, δομική πτυχή η οποία φαίνεται ότι έχει φθίνει σχετικά λόγω της ανάδυσης νέων σχηματισμών στους οποίους πρωταγωνιστούν μη δυτικά κράτη.
- Τρίτον, όσον αφορά τους μεγαλύτερους ανταγωνιστές των ΗΠΑ, ήτοι την Κίνα και τη Ρωσία, φαίνεται ότι δεν έχουν κατορθώσει να προβούν σε αύξηση της δομικής ισχύος τους αναλογικά με το αυξανόμενο πολιτικοοικονομικό βάρος τους. Πάντως, οι επιδόσεις της Ρωσίας είναι μάλλον περισσότερο ικανοποιητικές δεδομένης της σημαντικής ποσοστιαίας αύξησης τους (+60,52%), παρά την αποπομπή της Ρωσίας από ορισμένους σημαντικούς ΠΘ όπως ο G8 (νυν G7) στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα. Η έλλειψη ικανοποιητικών επιδόσεων οφείλεται στο ότι ενώ οι συγκεκριμένες χώρες αύξησαν τις συνδέσεις τους προς χώρες της Ασίας δεν κατόρθωσαν να κάνουν το ίδιο και προς χώρες της Δύσης.
- Τέταρτον, μεγάλοι κερδισμένοι φαίνεται να αναδεικνύονται περιφερειακές δυνάμεις χαμηλότερου βεληνεκούς όπως η Τουρκία, η Ινδία αλλά και ο Καναδάς. Οι λανθάνουσες δυνατότητες πολυμερούς άσκησης επιρροής αυτών των κρατών δεν θα πρέπει να διαφύγουν της προσοχής, ιδίως όσον αφορά την πρώτη εξ αυτών. Αυτές οφείλονται στο ότι τα κράτη αυτά κατόρθωσαν να πετύχουν ταυτόχρονη πρόσβαση τόσο σε δυτικούς όσο και σε μη δυτικοκεντρικούς σχηματισμούς, μεταξύ άλλων και σε ολιγομερείς όπως ο συνεταιρισμός περιφερειακής ασφάλειας *Quad*. Αυτό συνέβαλε στην αύξηση των σχετικών δεικτών εγγύτητας και ενδιαμεσότητας.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από την άνωθεν στατιστική ανάλυσή είναι ότι η αναδιαμόρφωση του διεθνούς συστήματος υποκρύπτει λανθάνουσες διεργασίες δικτυακής φύσης που δεν λαμβάνονται υπόψη από επικεντρωμένες στις υλικές δυνατότητες εκτιμήσεις περί αναδυόμενης

συστημικής διπολικότητας (Lind, 2024) ή πολυπολικότητας (Litsas, 2015, σ. 115; Mearsheimer, 2019). Σε αντίθεση με αυτές, εκ της ανάλυσής μου συνάγεται ότι η άνοδος της Κίνας και της Ρωσίας δεν έχει υποστασιοποιηθεί σε σημαντικό βαθμό στο επίπεδο της δικτυακής ισχύος παρά την ταυτόχρονη μεγέθυνση των υλικών δυνατοτήτων τους. Τούτο περιορίζει τις δυνατότητες των συγκεκριμένων ανερχόμενων μεγάλων δυνάμεων να προωθήσουν επιθυμητές πολιτικές και στόχους προς πολλαπλούς δρώντες στα πλαίσια της πολυμερούς διαπραγμάτευσης και ακολούθως να συμμετάσχουν σε διαδικασίες διαμόρφωσης κανόνων, νορμών και αντιλήψεων.

Το ίδιο, ωστόσο, δεν ισχύει για την περίπτωση έτερων μη δυτικών δυνάμεων, όπως η Τουρκία. Τα κράτη αυτά αδυνατούν να αναδιαμορφώσουν θεμελιωδώς το διεθνές σύστημα σε επίπεδο θεσμών και ηγεμονικών ιδεών, κυρίως λόγω του χαμηλού διεθνοπολιτικού τους εκτοπίσματος. Εντούτοις, οι σημαντικές δομικές δυνατότητές τους ήδη επιφέρουν επωφελή για αυτά αποτελέσματα, όπως άλλωστε υποδεικνύει το παράδειγμα που παρατέθηκε στην αρχή του άρθρου. Οι ικανότητες της Τουρκίας και έτερων κρατών να αποκομίζουν διπλωματικά κέρδη συναφή με το άμεσο στρατηγικό τους περιβάλλον είναι ένα ποιοτικά αλλά και ποσοτικά αποτυπωμένο εμπειρικό εύρημα με σημαντικό επιστημονικό αλλά και εγχώριο πολιτικό ενδιαφέρον.

Συνολικά, η άνωθεν ανάλυση υποδεικνύει ότι η μεγέθυνση του διεθνοπολιτικού εκτοπίσματος δεν περιορίζεται στην αύξηση των εκμεταλλεύσιμων υλικών πόρων. Η διεύρυνση και ενίσχυση των δομικών δυνατοτήτων είναι εξίσου σημαντική προκειμένου να υποστασιοποιηθεί η επίδραση των δρώντων επί της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας. Η ανάλυση μου συνέδεσε τις μεταβολές στη θεσμική οργάνωση του διεθνούς συστήματος με τις απορρέουσες και μετρήσιμες για τα κράτη δυνατότητες.

5. Επίλογος

Στο παρόν άρθρο υιοθέτησα μια κοινωνική προσέγγιση για τη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων εστιάζοντας στην δικτυωμένη διακρατική αλληλεπίδραση εντός ΠΘ. Μέσα από την ανάπτυξη της έννοιας της δομικής ισχύος δικτυακού τύπου και τη χρήση εργαλείων προερχόμενων από την ΑΚΔ κατέδειξα τα εξής:

Πρώτον, την χρησιμότητα των διακρατικών επαφών εντός ΠΘ για την προώθηση διεθνοπολιτικών στόχων μέσα από την αποκόμιση άμεσων σχεσιακών πόρων (ενότητα 3). Δεύτερον και ευρύτερο, το σπουδαίο ρόλο της συμμετοχής των κρατών στο δίκτυο ΠΘ για την απόκτηση άμεσων σχεσιακών και έμμεσων δομικών πόρων (ενότητες 3, 5).

Η ποιοτική και ποσοτική ανάλυση που πραγματοποιήσα στις προηγούμενες ενότητες στηρίζει τον κεντρικό ισχυρισμό του άρθρου ότι για τον προσδιορισμό της ισχύος των κρατών η συμπερίληψη των υλικών δυνατοτήτων πρέπει να συνοδεύεται και από την εκτίμηση των δυνατοτήτων που απορρέουν από το δίκτυο διακρατικής αλληλεπίδρασης εντός ΠΘ. Σημαντικές δυνατότητες δικτυακής ισχύος είναι συχνά απαραίτητες προκειμένου να ενεργοποιηθούν οι υπόλοιπες μορφές ισχύος και να επιτύχουν τα κράτη τις πολιτικές στοχεύσεις που θέτουν (ενότητα 4). Η κατοχή κοινωνικών πόρων διευκολύνει εκάστοτε δρώντα να επιδράσει επί της διεθνοπολιτικής πραγματικότητας ενώ αυτοί έτερων κρατών τον περιορίζουν (ενότητα 2). Το δίκτυο διακρατικών σχέσεων αποτελεί το δομικό υπόβαθρο επί του οποίου εκτυλίσσονται τα μη ντετερμινιστικά προκαθορισμένα από εγγενείς ή εξωγενείς παράγοντες πολιτικά τεκταινόμενα.

Ολοκληρώνοντας, σημειώνω ότι η ανάλυση που υλοποίησα δεν είναι εξαντλητική. Σαφώς, υφίστανται και έτερα δίκτυα διακρατικής αλληλεπίδρασης νοούμενα, για παράδειγμα, στο επίπεδο των εμπορικών ή των διπλωματικών επαφών. Ωστόσο, η εικόνα που προσφέρει το δίκτυο ΠΘ είναι χαρακτηριστική. Ο συνυπολογισμός της δικτυακής ισχύος είναι πολύτιμος για την εξαγωγή συμπερασμάτων περί διεθνούς πολιτικής και για την ανάδειξη των λανθανουσών δυνατοτήτων τόσο των μεγάλων δυνάμεων του διεθνούς συστήματος όσο και κρατών μεσαίου ή μικρού βεληνεκού (Panke, 2012; Pedi and Wivel, 2023). Βάσει αυτού, είναι πιθανώς εφικτή η οικοδόμηση μιας ευρύτερης συστημικής διεθνοπολιτικής σύλληψης, με στόχο τον επιτυχή οντολογικό συγκερασμό των δρώντων, της κοινωνικής δομής και των διαδικασιών αλληλεπίδρασής τους.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον Καθηγητή του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας κ. Γεώργιο Μ. Σπυρόπουλο για τη βοήθειά του μέσω των ιδιαίτερα διαφωτιστικών και εποικοδομητικών επισημάνσεών του.

Υποσημειώσεις

¹ Οι σημαντικές κοινωνικές δυνατότητες της Τουρκίας που υποδεικνύονται από το περιστατικό αναδεικνύονται και ποσοτικά στην ενότητα 5 του παρόντος άρθρου. Για περισσότερες πληροφορίες, παραπέμπω στους ακόλουθους ηλεκτρονικούς συνδέσμους: <https://www.reuters.com/world/us-says-move-forward-with-transfer-f-16-jets-turkey-2023-07-11/> και https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_217147.htm

² Επί παραδείγματι, η Κίνα το 2019 συνασπίστηκε με έτερους δρώντες ενάντια σε πρόταση των ΗΠΑ περί αναθεώρησης της δυνατότητας μελών του ΠΟΕ να αυτοχαρακτηρίζονται «αναπτυσσόμενα κράτη» και να λαμβάνουν συναφείς διευκολύνσεις. Το σχετικό έγγραφο βρίσκεται στον ακόλουθο ηλεκτρονικό σύνδεσμο: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=251955&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=371857150&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True.

³ Τα δεδομένα προέρχονται από την ιστοσελίδα του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (Απρίλιος 2023) και μπορούν να ανακτηθούν από τον ακόλουθο ηλεκτρονικό σύνδεσμο: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April>.

⁴ Οι ακμές χρωματίζονται κατάλληλα ανάλογα με την έντασή των διακρατικών σχέσεων που απεικονίζουν. Κατά αύξουσα σειρά έντασης χρησιμοποιούνται τα χρώματα μαύρο, μπλε, πράσινο και κόκκινο. Η σχεδίαση των δικτύων και οι σχετικοί υπολογισμοί πραγματοποιήθηκαν με χρήση της βιβλιοθήκης *igraph* της προγραμματιστικής γλώσσας R.

Βιβλιογραφία

- Abbott, K.W. and Snidal, D. (1998) 'Why states act through formal international organizations', *The Journal of Conflict Resolution*, 42(1), pp. 3–32.
- Axelrod, R. (ed.) (1976) *Structure of Decision: The Cognitive Maps of Political Elites*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Baldwin, D.A. (2016) *Power and International Relations: A Conceptual Approach*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Barnes, J.A. (1954) 'Class and committees in a Norwegian Island parish', *Human Relations*, 7, pp. 39–58.
- Beckley, M. (2018) 'The power of nations: Measuring what matters', *International Security*, 43(2), pp. 7–44.
- Binder, M. and Heupel, M. (2021) 'The politics of legitimation in international organizations', *Journal of Global Security Studies*, 6(3), pp. 1–18.
- Bousquet, A. and Curtis, S. (2011) 'Beyond models and metaphors: complexity theory, systems thinking and international relations', *Cambridge Review of International Affairs*, 24(1), pp. 43–62.
- Brams, S.J. (1966) 'Transaction flows in the international system', *The American Political Science Review*, 60(4), pp. 880–898.
- Brooks, S.G. and Wohlforth, W.C. (2023) 'The myth of multipolarity', *Foreign Affairs*, 18 April. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/china-multipolarity-myth> (Accessed: 26 November 2024).
- Brummer, C. (2014) *Minilateralism: How Trade Alliances, Soft Law and Financial Engineering are Redefining Economic Statecraft*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cao, X. (2012) 'Global networks and domestic policy convergence: A network explanation of policy changes', *World Politics*, 64(3), pp. 375–425.
- Cha, V.D. (2009) 'Powerplay: Origins of the U.S. alliance system in Asia', *International Security*, 34(3), pp. 158–196.
- Checkel, J.T. (2005) 'International institutions and socialization in Europe: Introduction and framework', *International Organization*, 59(4), pp. 801–826.
- Clavel, J.-D. (1991) *De la Négociation Diplomatique Multilatérale*. Brussels: Éditions Bruylant.
- Corbetta, R. (2013) 'Cooperative and antagonistic networks: Multidimensional affinity and intervention in ongoing conflicts, 1946–2001', *International Studies Quarterly*, 57(2), pp. 370–384.
- Cox, R.W. (1983) 'Gramsci, hegemony and International Relations: An essay in method', *Millennium*, 12(2), pp. 162–175.
- Cranmer, S.J. and Desmarais, B.A. (2016) 'A critique of dyadic design', *International Studies Quarterly*, 60(2), pp. 355–362.
- Cranmer, S.J., Desmarais, B.A. and Campbell, B.W. (2020) 'The contagion of democracy through international networks', *Social Networks*, 61, pp. 87–98.
- Cranmer, S.J., Menninga, E.J. and Mucha, P.J. (2015) 'Kantian fractionalization predicts the conflict propensity of the international system', *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(38), pp. 11812–11816.
- Dorussen, H. and Ward, H. (2008) 'Intergovernmental organizations and the Kantian Peace: A network perspective', *The Journal of Conflict Resolution*, 52(2), pp. 189–212.
- Duque, M.G. (2018) 'Recognizing international status: A relational approach', *International Studies Quarterly*, 62(3), pp. 577–592.
- Finnemore, M. and Sikkink, K. (1998) 'International norm dynamics and political change', *International Organization*, 52(4), pp. 887–917.
- Flockhart, T. (2016) 'The coming multi-order world', *Contemporary Security Policy*, 37(1), pp. 3–30.

- Freeman, L.C. (1978) 'Centrality in social networks: Conceptual clarification', *Social Networks*, 1(3), pp. 215–239.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gilpin, R. (1981) *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Granovetter, M.S. (1973) 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology*, 78(6), pp. 1360–1380.
- Guzzini, S. (1993) 'Structural power: The limits of neorealist power analysis', *International Organization*, 47(3), pp. 443–478.
- Guzzini, S. (2011) 'Relational power', in K. Dowding (ed.) *Encyclopedia of power*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, pp. 563–566.
- Gwynn, M.A. (2019) 'Structural power and international regimes', *Journal of Political Power*, 12(2), pp. 200–223.
- Hafner-Burton, E.M., Kahler, M. and Montgomery, A.H. (2009) 'Network analysis for International Relations', *International Organization*, 63(3), pp. 559–592.
- Hafner-Burton, E.M. and Montgomery, A.H. (2006) 'Power positions: International organizations, social networks, and conflict', *The Journal of Conflict Resolution*, 50(1), pp. 3–27.
- Hafner-Burton, E.M., von Stein, J. and Gartzke, E. (2008) 'International organizations count', *The Journal of Conflict Resolution*, 52(2), pp. 175–188.
- Hafner-Burton, E.M. and Montgomery, A.H. (2010) 'Centrality in politics: How networks confer power', in *Political Networks Conference Proceedings*. Southern Illinois University, p. Article 9.
- Heider, F. (1946) 'Attitudes and cognitive organization', *The Journal of Psychology*, 21(1), pp. 107–112.
- Hoff, P.D. and Ward, M.D. (2004) 'Modeling dependencies in International Relations networks', *Political Analysis*, 12(2), pp. 160–175.
- Johnston, A.I. (2001) 'Treating international institutions as social environments', *International Studies Quarterly*, 45(4), pp. 487–515.
- Kahler, M. (1995) *International Institutions and the Political Economy of Integration*. Washington: Brookings Institution.
- Keohane, R.O. (1984) *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Keohane, R.O. and Nye Jr., J.S. (2012) *Power and Interdependence*. 4th ed. Boston, MA: Longman.
- Kim, J.H. and Barnett, G.A. (2007) 'A structural analysis of international conflict: From a communication perspective', *International Interactions*, 33(2), pp. 135–165.
- Kinne, B.J. (2012) 'Multilateral trade and militarized conflict: Centrality, openness, and asymmetry in the global trade network', *The Journal of Politics*, 74(1), pp. 308–322.
- Knoke, D. (1990) *Political Networks: The Structural Perspective, Structural Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koremenos, B., Lipson, C. and Snidal, D. (2001) 'The rational design of international institutions', *International Organization*, 55(4), pp. 761–799.

- Krasner, S.D. (1982) 'Structural causes and regime consequences: Regimes as intervening variables', *International Organization*, 36(2), pp. 185–205.
- Lind, J. (2024) 'Back to bipolarity: How China's rise transformed the balance of power', *International Security*, 49(2), pp. 7–55.
- Litsas, S.N. (2015) 'War, peace, and stability in the era of multipolarity: What lies at the end of the systemic rainbow?', in S.N. Litsas and A. Tziampiris (eds) *The Eastern Mediterranean in Transition*. London: Routledge, pp. 1–20.
- Manulak, M.W. (2019) 'Why and how to succeed at network diplomacy', *The Washington Quarterly*, 42(1), pp. 171–181.
- Maoz, Z. et al. (2006) 'Structural equivalence and international conflict: A social networks analysis', *The Journal of Conflict Resolution*, 50(5), pp. 664–689.
- Maoz, Z. (2010) *Networks of Nations: The Evolution, Structure, and Impact of International Networks, 1816–2001*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maoz, Z. (2012) 'Preferential attachment, homophily, and the structure of international networks, 1816–2003', *Conflict Management and Peace Science*, 29(3), pp. 341–369.
- Martin, L.L. (1992) 'Interests, power, and multilateralism', *International Organization*, 46(4), pp. 765–792.
- Mearsheimer, J.J. (1994) 'The false promise of international institutions', *International Security*, 19(3), pp. 5–49.
- Mearsheimer, J.J. (2001) *The Tragedy of Great Power Politics*. New York, NY: W.W. Norton & Company.
- Mearsheimer, J.J. (2019) 'Bound to fail: The rise and fall of the liberal international order', *International Security*, 43(4), pp. 7–50..
- Mearsheimer, J.J. and Walt, S.M. (2013) 'Leaving theory behind: Why simplistic hypothesis testing is bad for International Relations', *European Journal of International Relations*, 19(3), pp. 427–457.
- Mikelis, K. (2022) 'Capitalist competition and the liberal international order', *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, pp. 114–132.
- Mitchell, J.C. (ed.) (1969) *Social Networks in Urban Situations: Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*. Manchester: Manchester University Press.
- Moreno, J.L. (1934) *Who Shall Survive?: A New approach to the Problem of Human Interrelations*. Washington: Nervous and Mental Disease Publishing Co.
- Mukherjee, R. (2022) *Ascending Order: Rising Powers and the Politics of Status in International Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nemeth, R.J. and Smith, D.A. (1985) 'International trade and world-system structure: A multiple network analysis', *Review (Fernand Braudel Center)*, 8(4), pp. 517–560.
- Nye, J.S. (2005) *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York, NY: PublicAffairs Books.
- Orsini, A. et al. (2020) 'Forum: Complex systems and international governance', *International Studies Review*, 22(4), pp. 1008–1038.
- Panda, J. and Ohn, D. (2024) 'Minilateralism and the new Indo-Pacific order: Theoretical ambitions and empirical realities', *Australian Journal of International Affairs*, pp. 1–15.

- Panke, D. (2012) 'Small states in multilateral negotiations. What have we learned?', *Cambridge Review of International Affairs*, 25(3), pp. 387–398.
- Panke, D. and Henneberg, I. (2017) 'International organizations and foreign policy', in C.G. Thies (ed.) *The Oxford Encyclopedia of Foreign Policy Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Parsons, T. (1949) *The Structure of Social Action*. New York, NY: The Free Press.
- Pedi, R. and Wivel, A. (2023) 'The power (politics) of the weak revisited: Realism and the study of small-state foreign policy', in T. Kolnberger and H. Koff (eds) *Agency, Security and Governance of Small States*. London: Routledge, pp. 13–28.
- Pevehouse, J. and Russett, B. (2006) 'Democratic international governmental organizations promote peace', *International Organization*, 60(4), pp. 969–1000.
- Plantey, A. (2007) *International Negotiation in the Twenty-First Century*. London: Routledge-Cavendish.
- Schneider, C.J. (2011) 'Weak states and institutionalized bargaining power in international organizations', *International Studies Quarterly*, 55(2), pp. 331–355.
- Smith, J.M. et al. (2014) 'Power in politically charged networks', *Social Networks*, 36, pp. 162–176.
- Snidal, D. et al. (2024) 'The power of the “weak” and international organizations', *The Review of International Organizations*, 19(3), pp. 385–409.
- Sommerer, T. and Tallberg, J. (2019) 'Diffusion across international organizations: Connectivity and convergence', *International Organization*, 73(2), pp. 399–433.
- Strange, S. (1987) 'The persistent myth of lost hegemony', *International Organization*, 41(4), pp. 551–574.
- Walters, R.S. (1971) 'International organizations and political communication: The use of UNCTAD by less developed countries', *International Organization*, 25(4), pp. 818–835.
- Waltz, K.N. (1979) *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Ward, M.D., Siverson, R.M. and Cao, X. (2007) 'Disputes, democracies, and dependencies: A reexamination of the Kantian peace', *American Journal of Political Science*, 51(3), pp. 583–601.
- Ward, M.D., Stovel, K. and Sacks, A. (2011) 'Network analysis and political science', *Annual Review of Political Science*, 14(1), pp. 245–264.
- Warren, T.C. (2016) 'Modeling the coevolution of international and domestic institutions: Alliances, democracy, and the complex path to peace', *Journal of Peace Research*, 53(3), pp. 424–441.
- Wasserman, S. and Faust, K. (1994) *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wendt, A.E. (1987) 'The agent-structure problem in International Relations theory', *International Organization*, 41(3), pp. 335–370.
- Wendt, A.E. (1999) *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winecoff, W.K. (2020) "The persistent myth of lost hegemony," revisited: Structural power as a complex network phenomenon', *European Journal of International Relations*, 26(1_suppl), pp. 209–252.
- Κουσκουβέλης, Η. (2004) *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*. Βάρη: Ποιότητα.

- Σπυρόπουλος, Γ.Μ. (2010) *Διεθνείς Σχέσεις. Ρεαλιστική Προσέγγιση, Θεωρία και Πράξη*. Βάρη: Ποιότητα.
- Σπυρόπουλος, Γ.Μ. (2023) *Θεωρίες Διεθνών Σχέσεων, Οντολογικοί, Επιστημολογικοί, Μεθοδολογικοί, Κανονιστικοί Στοχασμοί*. Βάρη: Ποιότητα.
- Τσιντσάρης, Δ.Α. (2023) 'Οι δυνατότητες διακρατικής επιρροής μέσα από την αλληλεπίδραση στα πλαίσια διεθνών οργανισμών: Μοντελοποίηση με αξιοποίηση της Θεωρίας Δικτύων.', in «*Μαθηματικά και Νοημοσύνη*»: Τα Μαθηματικά ανάμεσα στην Ανθρώπινη και Τεχνητή Νοημοσύνη. 13η Διεθνής Μαθηματική Εβδομάδα, Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία.
- Φακιολάς, Ε.Τ. (1999) 'Ασφάλεια, στρατηγική και διαλεκτικός ρεαλισμός: οντολογικά και επιστημολογικά ζητήματα στη συγκρότηση μιας διαφορετικής προσέγγισης της διεθνούς πολιτικής', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 100(Γ'), pp. 79–113.

Διαχρονική Συγκριτική Μελέτη της Υποκειμενικής Ευεξίας Εφήβων από Σχολεία της Αττικής (2007–2008 και 2023–2024)

Αικατερίνη Λαμπροπούλου*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την υποκειμενική ευεξία εφήβων (12-17 ετών) συγκρίνοντας δεδομένα που συλλέχθηκαν προ 15ετίας (2007-2008) με νεότερα δεδομένα (2023-2024) χρησιμοποιώντας την κλίμακα υποκειμενικής ευεξίας της Βέρνης (BSW/Y). Στη μελέτη συμμετέχουν 391 (2007-2008) και 331 (2023-2024) μαθητές/τριες Γυμνασίων και Λυκείων στην Αττική. Στόχος της έρευνας είναι η αξιολόγηση των αλλαγών στην υποκειμενική ευεξία των εφήβων μέσω της σύγκρισης των αποτελεσμάτων τόσο στο σύνολο του δείγματος όσο και βάσει δημογραφικών παραμέτρων. Τα δεδομένα δείχνουν μείωση της ευεξίας των εφήβων, ενώ σχετικά σταθερές είναι οι διαφορές ως προς το φύλο και την ηλικία/τάξη φοίτησης. Η μελέτη παρέχει τεκμηριωμένα ευρήματα που μπορούν να αξιοποιηθούν στον σχεδιασμό στοχευμένων παρεμβάσεων στο σχολικό και οικογενειακό περιβάλλον.

Λέξεις-κλειδιά: Υποκειμενική ευεξία, έφηβοι/ες, σύγκριση δεδομένων

Abstract

The present study examines the subjective well-being of Greek adolescents (12-17) by comparing data collected 15 years ago (2007-2008) with more recent data (2023-2024). The Berne Subjective Well-Being Questionnaire-Youth Form (BSW/Y) was used, and 722 students from junior and senior high schools in Attica participated. The aim of the research is to assess changes in the subjective well-being of adolescents by comparing results both for the entire sample and based on demographic parameters. The data showed a decrease in adolescents' well-being, while differences regarding gender and age remain relatively stable. The study offers evidence-based findings to inform targeted interventions in school and family settings.

Keywords: Subjective well-being, adolescents, comparative study

* Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ψυχολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εισαγωγή

Η υποκειμενική ευεξία αποτελεί ένα από τα πλέον μελετημένα πεδία στην ψυχολογία και τις κοινωνικές επιστήμες, καθώς συνδέεται άμεσα με τη συνολική ποιότητα ζωής και την ψυχική υγεία των ατόμων (Diener et al., 2018). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει προκαλέσει η μελέτη της υποκειμενικής ευεξίας στις μικρότερες ηλικίες (παιδιά και εφήβους/έφηβες), αφενός για την επιβεβαίωση (ή μη) των διαστάσεων που έχουν προταθεί για τον ενήλικο πληθυσμό και αφετέρου για την κατανόηση των παραγόντων που συμβάλλουν στην προαγωγή της ευεξίας, στο πλαίσιο ανάπτυξης κατάλληλων παρεμβάσεων στο σχολείο και την οικογένεια.

Η υποκειμενική ευεξία αποτελεί βασικό δείκτη ψυχικής υγείας και σχετίζεται άμεσα με την ψυχοκοινωνική προσαρμογή και ανάπτυξη παιδιών και εφήβων (Liu et al., 2022). Ειδικότερα, στην εφηβική ηλικία η υποκειμενική ευεξία παίζει καθοριστικό ρόλο στη συνολική ανάπτυξη των νέων (Lereya et al., 2022). Έρευνες σχετικά με τη μελέτη της ψυχικής υγείας και ευεξίας διεθνώς υποστηρίζουν ότι υπάρχει αύξηση των δυσκολιών που σχετίζονται με θέματα ψυχικής υγείας, ενώ η επίδραση γεγονότων κρίσης, όπως η πρόσφατη πανδημία COVID-19, καθώς και η αυξανόμενη χρήση της τεχνολογίας, έχουν επηρεάσει σημαντικά την ψυχική υγεία των εφήβων παγκοσμίως (Twenge & Joiner, 2020).

Η παρούσα μελέτη διερευνά τις αντιλήψεις Ελλήνων εφήβων σχετικά με την υποκειμενική τους ευεξία σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Συγκεκριμένα, συγκρίνονται δεδομένα από δύο έρευνες που διεξήχθησαν με διαφορά 15 ετών, ώστε να μελετηθεί η πιθανή διαφοροποίηση στα επίπεδα υποκειμενικής ευεξίας. Επιπλέον, εξετάζεται κατά πόσο οι διαφορές που είχαν εντοπιστεί ως προς βασικές δημογραφικές μεταβλητές (όπως το φύλο και η ηλικία/τάξη φοίτησης) παρατηρούνται και στα σύγχρονα δεδομένα. Τα αποτελέσματα αναμένεται να συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση πιθανών αλλαγών στην υποκειμενική ευεξία των εφήβων και στην ανάδειξη των αναδυόμενων αναγκών αυτής της ηλικιακής ομάδας.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Η υποκειμενική ευεξία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο αισθάνεται για τον εαυτό του και τη ζωή του, καθώς και στους λόγους για τους οποίους βιώνει τη ζωή του με θετικό τρόπο (Huebner & Gilman, 2003). Συγκεκριμένα, ορίζεται ως «η προσωπική αντίληψη και εμπειρία θετικών και αρνητικών συναισθηματικών αντιδράσεων και γνωστικών αξιολογήσεων της ικανοποίησης από τη ζωή, που σχετίζονται με γενικούς (και πιο συγκεκριμένους) τομείς» (Proctor, 2022, σελ. 1). Η επικρατέστερη προσέγγιση για τη δομή και το περιεχόμενο της υποκειμενικής ευεξίας την περιγράφει ως μια δυαδική έννοια, η οποία αποτελείται από δύο διακριτά αλλά αλληλεπιδρώντα στοιχεία: το συναισθηματικό και το γνωστικό (Diener et al., 2017). Το γνωστικό στοιχείο αναφέρεται στην αξιολόγηση της ικανοποίησης από τη ζωή, ενώ το συναισθηματικό στοιχείο σχετίζεται με τη συχνότητα των θετικών και αρνητικών συναισθημάτων (Bussèri, 2018).

Η υποκειμενική ευεξία περιλαμβάνει τόσο τη θετική όσο και την αρνητική διάσταση.

Η θετική διάσταση σχετίζεται με τις γνωστικές και συναισθηματικές αντιδράσεις που πηγάζουν από την αντίληψη του ατόμου ότι είναι επαρκές, διαθέτει προσωπικά επιτεύγματα, αλληλεπιδρά αποτελεσματικά με τους άλλους, παρουσιάζει ικανοποιητική κοινωνική προσαρμογή και εξελίσσεται θετικά με την πάροδο του χρόνου. Αντίθετα, η αρνητική διάσταση συνδέεται με τις γνωστικές και συναισθηματικές αντιδράσεις που προκύπτουν όταν το άτομο αντιλαμβάνεται ελλείμματα στους παραπάνω τομείς, οδηγώντας σε μειωμένη ευεξία και δυσλειτουργία (Keyes, 2002). Συνεπώς, η θετική διάσταση της ευεξίας περιλαμβάνει διαστάσεις όπως η ικανοποίηση από τη ζωή και θετική διάθεση, ενώ η αρνητική διάσταση περιλαμβάνει άγχος, αρνητική διάθεση, ψυχοσωματικά συμπτώματα και υπερδιέγερση (Diener et al., 1999. Schimmack, 2008). Διάφορες μελέτες έχουν επιβεβαιώσει την ύπαρξη αυτών των δύο διαστάσεων, τονίζοντας την ανάγκη διάκρισης και ξεχωριστής μελέτης τους (Grob, 1995. Karademas, 2007. Lampropoulou, 2018).

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που συνδέονται με τη δομή της υποκειμενικής ευεξίας αφορά την πιθανότητα αύξησης του επιπέδου της. Το

ζήτημα αυτό συνδέεται άμεσα με το ερώτημα σχετικά με τη σταθερότητά της. Παρά τις διαφορετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί, υπάρχει συμφωνία ότι η μελέτη της ευεξίας εστιάζει στη διάθεση του ατόμου κατά τη διάρκεια του χρόνου και αφορά τα διαρκή, όχι τα προσωρινά, συναισθήματα (Diener et al., 2018). Έχει προταθεί ότι η υποκειμενική ευεξία παραμένει σχετικά σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής λόγω της προσωπικότητας, ενώ σημαντικά γεγονότα μπορούν είτε να προκαλέσουν προσωρινές αυξομειώσεις (Eid & Diener, 2004. Galinha & Pais-Ribeiro, 2008). Συνολικά, η βιβλιογραφία συμφωνεί ότι η δομή της ευεξίας παραμένει σταθερή στη διάρκεια της ζωής, αλλά μεταβάλλονται οι πηγές από τις οποίες το άτομο αντλεί αυτή την αίσθηση, ανάλογα με την ηλικία και τον πολιτισμό (Eid & Diener, 2004. Galinha & Pais-Ribeiro, 2008).

Υποκειμενική Ευεξία στην Εφηβική Ηλικία

Οι αρχικές μελέτες για την υποκειμενική ευεξία εστίαζαν κυρίως στους ενήλικες· σύντομα, ωστόσο, το ερευνητικό ενδιαφέρον επεκτάθηκε και σε μικρότερες ηλικίες. Η εφηβική ηλικία, η οποία χαρακτηρίζεται από σημαντικές φυσιολογικές, ψυχολογικές και κοινωνικές αλλαγές, αποτελεί μια κρίσιμη περίοδο για την ανάπτυξη της ευεξίας των νέων. Οι περισσότερες μελέτες εστιάζουν στους παράγοντες που συμβάλλουν στην υποκειμενική ευεξία των εφήβων, αναδεικνύοντας τόσο τους συστημικούς παράγοντες - όπως οι σχέσεις με συνομηλίκους, η οικογένεια και το σχολείο - όσο και τα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως η προσωπικότητα, οι γνωστικές ικανότητες και η ψυχολογική ανθεκτικότητα (Anglim et al., 2020. Orben & Przybylski, 2019).

Ερευνητικά δεδομένα αναφέρουν διαφορές στην υποκειμενική ευεξία των νέων ως προς το φύλο και την ηλικία/τάξη φοίτησης (Gierczyk et al., 2022. Martínez-marín & Martínez, 2019). Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι τα κορίτσια και οι έφηβοι/ες μεγαλύτερης ηλικίας (μαθητές/τριες Λυκείου) παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα καταθλιπτικής διάθεσης και άγχους σε σύγκριση με τα αγόρια ή τους/τις εφήβους/έφηβες που φοιτούν στο Γυμνάσιο (Lampropoulou, 2018). Επιπλέον, η υποκειμενική ευεξία των εφήβων συνδέεται με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα μέσω των οικογενειακών σχέσεων και των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Συγκεκριμένα, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, και ιδίως των πατέρων, έχει

συσχετιστεί με στοιχεία όπως η αυτοσυμπόνια και συναισθηματική ευεξία των εφήβων, αν και η σχέση αυτή είναι πολύπλοκη και επηρεάζεται από παράγοντες όπως ο τρόπος ανατροφής, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση και η συναισθηματική υποστήριξη (Bluth et al., 2017. Λαμπροπούλου, 2018) .

Αρκετές μελέτες έχουν επιβεβαιώσει συσχετίσεις μεταξύ της υποκειμενικής ευεξίας των εφήβων, της ψυχικής υγείας και της θετικής ανάπτυξης (Chervonsky & Hunt, 2019). Οι διαστάσεις της υποκειμενικής ευεξίας φαίνεται ότι μετριάζουν τις αρνητικές επιπτώσεις των δυσκολιών της ζωής στους/στις νέους/νέες και λειτουργούν ως προστατευτικοί παράγοντες έναντι της ανάπτυξης δυσκολιών ή προβλημάτων συμπεριφοράς (Park, 2004).

Υποκειμενική Ευεξία στην Εφηβική Ηλικία και Σύγχρονες Προκλήσεις

Τα τελευταία χρόνια, οι έφηβοι/ες φαίνεται να βιώνουν αυξημένες δυσκολίες σε σύγκριση με προηγούμενες δεκαετίες. Διεθνείς έρευνες καταδεικνύουν επιδείνωση της ψυχικής υγείας των εφήβων, ενώ αναφέρεται αύξηση της σχολικής πίεσης, ιδιαίτερα στα έφηβα κορίτσια, γεγονός που επηρεάζει αρνητικά την ψυχική τους υγεία (World Health Organization, 2023). Στην Ελλάδα, μόνο το 42% των εφήβων ανέφερε ότι έχει «πολύ καλή» υγεία, ενώ μόλις το 32% δήλωσε υψηλά επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή, παρουσιάζοντας σταθερή μείωση τα τελευταία χρόνια (Φωτίου και συν., 2023).

Οι παρατηρούμενες αλλαγές αποδίδονται σε διάφορους κοινωνικούς και τεχνολογικούς παράγοντες. Οι σημερινοί έφηβοι/ες φαίνεται να βιώνουν μεγαλύτερο άγχος σε σχέση με προηγούμενες γενιές, κυρίως λόγω αυξημένων απαιτήσεων για ακαδημαϊκή και κοινωνική επιτυχία (Kuykendall et al., 2015. Twenge et al., 2019). Παράλληλα, η διάδοση των νέων τεχνολογιών και η αυξημένη επιρροή των κοινωνικών μέσων δικτύωσης έχουν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την ψυχική υγεία και ευεξία των εφήβων. Σύμφωνα με μελέτες, η υπερβολική χρήση των κοινωνικών δικτύων σχετίζεται με αυξημένα επίπεδα άγχους, κατάθλιψης και αρνητικών συναισθημάτων, καθώς οι έφηβοι/ες συχνά συγκρίνονται με τα εξιδανικευμένα πρότυπα που προβάλλονται στις ψηφιακές πλατφόρμες (Twenge et al., 2020).

Επιπλέον, οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες επηρεάζουν την ευεξία των εφήβων. Η αυξανόμενη οικονομική αβεβαιότητα και οι κοινωνικές ανισότητες εντείνουν τα αισθήματα άγχους και ανασφάλειας, επηρεάζοντας την αίσθηση κοινωνικής ένταξης και αποδοχής. Έφηβοι/ες που προέρχονται από ευάλωτα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα εμφανίζουν συχνά χαμηλότερα επίπεδα ευεξίας (Bradshaw et al., 2007), ενώ μαθητές/τριες από οικογένειες με χαμηλότερο εισόδημα αναφέρουν μειωμένη ικανοποίηση από τη ζωή και αυξημένα επίπεδα άγχους (Elgar et al., 2021). Η πανδημία COVID-19 επέφερε επιπλέον αυξήσεις στο άγχος και την κοινωνική απομόνωση, οδηγώντας σε σημαντικές μεταβολές στην ψυχολογική ευεξία των μαθητών/τριών (Loades et al., 2020).

Στην Ελλάδα, οι πολλαπλές κρίσεις -και ειδικά η οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας- φαίνεται να συνδέεται με την ευεξία των νέων, με πολλούς να βιώνουν άγχη σχετικά με το μέλλον, τις σπουδές και την εργασιακή ασφάλεια (Drydakis, 2022. Hatzichristou et al., 2017). Επιπλέον, η «διπλή κρίση» (οικονομική αβεβαιότητα και προσφυγική ροή) έχει συνδεθεί με αύξηση του άγχους και των καταθλιπτικών συμπτωμάτων στους/στις έφηβους/ες (Anagnostopoulos et al., 2017). Παράλληλα, κατά τη διάρκεια διαφορετικών φάσεων της πανδημίας COVID-19, αρκετές ελληνικές έρευνες ανέδειξαν σημαντική επιβάρυνση της ψυχικής υγείας των εφήβων (Hatzichristou et al., 2021. Magklara et al., 2022). Συνολικά, τα ελληνικά δεδομένα παρουσιάζουν σημαντικά κοινά με τα διεθνή, τονίζοντας την αυξημένη επιβάρυνση της ψυχικής υγείας των παιδιών και των εφήβων.

Η παρούσα έρευνα

Οι έρευνες διεθνώς και στην Ελλάδα αναδεικνύουν τις σύγχρονες προκλήσεις που σχετίζονται με την ψυχική υγεία και ευεξία των εφήβων. Παρόλο που οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται κυρίως σε δείκτες ψυχικής υγείας, λίγες έχουν εξετάσει τη διπλή διάσταση της υποκειμενικής ευεξίας, όπως ορίστηκε στο παρόν θεωρητικό πλαίσιο. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μια πιο εστιασμένη συγκριτική μελέτη για την υποκειμενική ευεξία των εφήβων. Συγκεκριμένα, σκοπός αυτής της μελέτης είναι η αξιολόγηση της υποκειμενικής ευεξίας των εφήβων, συγκρίνοντας δεδομένα από διαφορετικές χρονικές περιόδους (2007-

2008 και 2023-2024). Αν και υπάρχουν συγκριτικές μελέτες για την ψυχική υγεία των εφήβων, η παρούσα έρευνα εστιάζει στη διπλή διάσταση της υποκειμενικής ευεξίας (θετική και αρνητική) σε διαχρονική βάση στην Ελλάδα, όπου η σχετική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη. Επιπλέον, η μελέτη εξετάζει τις πιθανές διαφορές ως προς το φύλο και την ηλικία/τάξη φοίτησης, λαμβάνοντας υπόψη τις νέες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι έφηβοι/ες τα τελευταία χρόνια.

Οι κύριες υποθέσεις της έρευνας, βασισμένες στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, είναι οι εξής:

1. Οι έφηβοι/ες του δείγματος 2024-2024 αναμένεται να εμφανίσουν χαμηλότερα επίπεδα στη θετική διάσταση της ευεξίας και υψηλότερα επίπεδα στην αρνητική διάσταση, σε σύγκριση με το δείγμα του 2007-2008 (Υ1).
2. Οι διαφορές ως προς το φύλο και την ηλικία/τάξη φοίτησης αναμένεται να παραμείνουν σταθερές, με τα κορίτσια και τους/τις μαθητές/τριες μεγαλύτερης ηλικίας/τάξης να εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα ευεξίας (Υ2), καθώς η σχετική σύγχρονη βιβλιογραφία εξακολουθεί να περιγράφει αυξημένες δυσκολίες (π.χ. άγχος ή εσωτερικευμένα προβλήματα στα κορίτσια και σε μεγαλύτερους/ες ηλικιακά εφήβους/έφηβες).

Τέλος, διερευνάται το ερώτημα (Ε1) κατά πόσο οι δημογραφικές μεταβλητές - φύλο, ηλικία/τάξη φοίτησης και μορφωτικό επίπεδο των γονέων- επηρεάζουν τις διαφορές στο επίπεδο ευεξίας των εφήβων μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων συλλογής δεδομένων (2007-2008 και 2023-2024).

Μέθοδος

Συμμετέχοντες/ουσες και διαδικασία

Η μελέτη αποτελεί διαχρονική συγκριτική έρευνα, η οποία αξιολογεί την υποκειμενική ευεξία των εφήβων, συγκρίνοντας δεδομένα από δύο χρονικές περιόδους: 2007-2008 (ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ, 2008) και 2023-2024. Το δείγμα της πρώτης περιόδου περιλάμβανε μαθητές/τριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Γυμνάσιο-Λύκειο), ενώ τα δεδομένα του 2023-2024 συλλέχθηκαν στο πλαίσιο

ευρύτερου ερευνητικού έργου που μελετούσε τη σχέση γονικών πρακτικών με την υποκειμενική ευεξία των εφήβων.

Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 722 μαθητές/τριες Γυμνασίων και Λυκείων από την Αττική. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα δημογραφικά στοιχεία και των δύο ομάδων. Τα δύο δείγματα αποτελούνται από διαφορετικά άτομα που φοιτούσαν, όσο ήταν δυνατόν, στα ίδια σχολεία στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους. Η επιλογή του δείγματος το 2007–2008 έγινε με τη μέθοδο της κατά στρώματα δειγματοληψίας, μετά από έγκριση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Αρχικά επιλέχθηκαν τυχαία 20 Γυμνάσια και Λύκεια από κάθε περιφέρεια της Αττικής (Ανατολική, Δυτική, Βόρεια, Νότια και Κέντρο) με βάση τους επίσημους καταλόγους. Ακολούθησε τηλεφωνική επικοινωνία με τις διευθύνσεις των σχολείων και, μετά από συναίνεση των σχολείων και των γονέων, χορηγήθηκαν τα ερωτηματολόγια σε μία τυχαία τάξη από κάθε βαθμίδα (Α', Β' και Γ' Γυμνασίου και Λυκείου). Η συμμετοχή ήταν εθελοντική και ανώνυμη.

Στο δεύτερο κύμα (2023–24) προσεγγίστηκαν τα ίδια σχολεία από τις ίδιες περιοχές που είχαν συμμετάσχει στην παλαιότερη έρευνα. Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε μετά από έγκριση της επιτροπής δεοντολογίας του (ΦΟΡΕΑ ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΑΣ). Αρχικά πραγματοποιήθηκε επικοινωνία με τα σχολεία που συμμετείχαν στην πρώτη έρευνα και οι μαθητές/τριες όσων σχολείων και τάξεων συμφώνησαν, συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα, μετά από συναίνεση των γονέων. Σε περίπτωση που κάποιο σχολείο δεν επιθυμούσε συμμετοχή, οι μαθητές/τριες του συγκεκριμένου σχολείου αφαιρούνταν από τα δεδομένα του 2007-2008, ώστε τα δύο δείγματα να περιλαμβάνουν μαθητές/τριες από τα ίδια σχολεία ενισχύοντας την συγκρισιμότητα. Η σκόπιμη αφαίρεση ενδεχομένως οδήγησε σε μικρή διαφοροποίηση ως προς το φύλο, με τα κορίτσια να αποτελούν σχεδόν το μισό του αρχικού δείγματος της προηγούμενης έρευνας. Οι συμμετέχοντες/ουσες ενημερώθηκαν για τον σκοπό της έρευνας, την ανωνυμία και εμπιστευτικότητα των απαντήσεων, την εθελοντική συμμετοχή και τη δυνατότητα αποχώρησης όποτε το επιθυμούσαν. Μετά τις απαραίτητες προσαρμογές, το δείγμα του 2007-2008 περιλάμβανε 391 μαθητές/τριες (54.2%), ενώ το δείγμα του 2023-2024 331 μαθητές/τριες

(45.8%). Σε αμφότερες τις φάσεις, τα κριτήρια αποκλεισμού ήταν η ανεπαρκής γνώση της ελληνικής γλώσσας, τυχόν δυσκολίες στην ανάγνωση των ερωτηματολογίων ή η απουσία ενημερωμένης συγκατάθεσης από τους γονείς.

Πίνακας 1

Δημογραφικά Χαρακτηριστικά των Συμμετεχόντων/ουσών με βάση τα Δεδομένα 2007-2008 και 2023-2024

	Δεδομένα 2007-2008	Δεδομένα 2023-24
Φύλο		
Αγόρια	170 (43.4%)	222 (56.6%)
Κορίτσια	221 (68%)	104 (32%)
Αυτοπροσδιορισμός	(απουσία κατηγορίας)	5 (1.5%)-
Βαθμίδα φοίτησης		
Γυμνάσιο	261 (59.2%)	180 (40.8%)
Λύκειο	130 (46.3%)	151 (53.7%)
Οικογενειακή κατάσταση		
Έγγαμοι/σύμφωνο συμβίωσης	365 (55.5%)	293 (44.5%)
Διαζευγμένοι/Σε διάσταση/Άλλο	25 (39.7%)	38 (60.3%)
Μορφωτικό Επίπεδο Πατέρα		
Βασική εκπαίδευση	25 (67.7%)	12 (32.4%)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	157 (50%)	157 (50%)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	209 (56.5%)	161 (43.5%)
Μορφωτικό Επίπεδο Μητέρας		
Βασική εκπαίδευση	25 (73.5%)	9 (26.5%)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	186 (62.2%)	113 (37.8%)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	180 (46.3%)	209 (53.7%)
Συνολικό Δείγμα	391 (54.2%)	331 (45.8%)

Εργαλεία συλλογής δεδομένων

Για τη συλλογή δεδομένων χρησιμοποιήθηκε και στις δύο χρονικές φάσεις το Ερωτηματολόγιο Υποκειμενικής Ευεξίας της Βέρνης για εφήβους [Berne Questionnaire of Subjective Well-Being/Youth Form (BSW/Y)] (Grob et al., 1991). Σύμφωνα με τα ψυχομετρικά στοιχεία που παραθέτουν οι Grob και συνεργάτες (1991) το ερωτηματολόγιο έχει ικανοποιητικά ψυχομετρικά κριτήρια ως προς την αξιοπιστία. Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας κυμαίνεται από 0.60 έως 0.85, ενώ η αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων κυμαίνεται από 0.65 έως το 0.79. Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από μια σειρά 35 κλειστών

ερωτήσεων – δηλώσεων που αξιολογούν την υποκειμενική ευεξία. Οι συμμετέχοντες μπορούσαν να σημειώσουν κατά πόσο συμφωνούσαν με τη δήλωση με βάση μια 5βάθμια κλίμακα Likert που εκτεινόταν από το «συμφωνώ απόλυτα» (5) έως το «διαφωνώ απόλυτα» (1) ή από το «πολύ συχνά» (5) έως το «ποτέ» (1), ανάλογα με την ερώτηση. Το ερωτηματολόγιο παράγει έξι παράγοντες, οι οποίοι είναι: «*Θετική στάση απέναντι στη ζωή*» (8 στοιχεία, π.χ. «Το μέλλον μου φαίνεται καλό»), «*Αυτοεκτίμηση*» (4 στοιχεία, π.χ. «Μπορώ να τα καταφέρω εξίσου καλά με τους άλλους»), «*Χαρά στη ζωή*» (5 στοιχεία, π.χ. «Τις τελευταίες εβδομάδες ένιωσα απόλυτα ευτυχισμένος/η»), «*Καταθλιπτική διάθεση*» (6 στοιχεία, π.χ. «Η ζωή μου δεν έχει νόημα»), «*Προβλήματα*» (8 στοιχεία, π.χ. «Τις τελευταίες εβδομάδες, πόσο συχνά ανησυχούσες λόγω των γονιών σου») και «*Σωματικές ενοχλήσεις*» (8 στοιχεία, π.χ. «Τις τελευταίες εβδομάδες δεν μπορούσες να κοιμηθείς»). Οι επιμέρους παράγοντες ενσωματώνονται σε δύο γενικότερους παράγοντες, οι οποίοι αποτελούν τις δύο διαστάσεις ευεξίας. Ο πρώτος γενικός παράγοντας «*Ικανοποίηση*» περιγράφει τη θετική διάσταση της ευεξίας και περιλαμβάνει τους παράγοντες *Θετική Στάση Απέναντι στη ζωή*, *Ικανοποίηση από τη ζωή*, *Έλλειψη καταθλιπτικής διάθεσης* και *Αυτοεκτίμηση*. Ο δεύτερος γενικότερος παράγοντας «*Αίσθηση ασθένειας*» αξιολογεί την αρνητική διάσταση της υποκειμενικής ευεξίας και περιλαμβάνει τους παράγοντες *Προβλήματα* και *Σωματικά Προβλήματα*. Το ερωτηματολόγιο έχει μεταφραστεί και προσαρμοστεί στα ελληνικά από Συγγραφέα (2008) και η παραγοντική του ανάλυση με βάση τα δεδομένα της πρώτης μέτρησης έχει επιβεβαιωθεί και έχει χρησιμοποιηθεί σε πολλές έρευνες στην Ελλάδα (Συγγραφέας, 2008, 2018. Lamproroulou et al., 2023). Οι δείκτες αξιοπιστίας Cronbach's alpha κυμάνθηκαν από .71 έως .92 και για τα δύο δείγματα (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

Δείκτες Αξιοπιστίας Cronbach's α των Παραγόντων της Υποκειμενικής Ευεξίας (ΥΕ) για τα Δεδομένα 2007-2008 και 2023-2024

Παράγοντες ΥΕ	Cronbach's α 2007-2008	Cronbach's α 2023-24
Θετική στάση απέναντι στη ζωή	.71	.85
Αυτοεκτίμηση	.72	.74
Χαρά στη ζωή	.77	.84
Καταθλιπτική διάθεση	.75	.87
Προβλήματα	.71	.77
Σωματικές ενοχλήσεις	.72	.89
Ικανοποίηση	.72	.92
Αίσθηση ασθένειας	.71	.88

Αποτελέσματα

Για την ανάλυση δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν παραμετρικά κριτήρια, καθώς ελέγχθηκε και επιβεβαιώθηκε η κανονικότητα της κατανομής των δεδομένων. Ειδικότερα, Η κανονικότητα της κατανομής για κάθε παράγοντα και υπο-ομάδα ελέγχθηκε με τον Shapiro–Wilk και με οπτική εξέταση (Q–Q plots, ιστογράμματα). Σε όλες τις κρίσιμες συγκρίσεις οι δοκιμές δεν ανέδειξαν σημαντικές αποκλίσεις από την κανονικότητα (Shapiro–Wilk: $p \geq .05$) και οι γραφικές απεικονίσεις ήταν συνεπείς με την υπόθεση της κανονικότητας· επομένως χρησιμοποιήθηκαν παραμετρικές μέθοδοι. Ειδικότερα, υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις και έγινε σύγκριση των ομάδων ως προς τις υπό μελέτη ανεξάρτητες μεταβλητές με τη χρήση του κριτηρίου Student's t . Επιπλέον υπολογίστηκε η Ανάλυση της Συνδιακύμανσης (ANCOVA) για τον έλεγχο των μέσων όρων των παλαιότερων και των νεότερων δεδομένων συνυπολογίζοντας την επίδραση των ανεξάρτητων δημογραφικών μεταβλητών (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο γονέων). Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε Σύζευξη Βαθμολογίας Ροπής (Propensity Score Matching/PSM) προκειμένου να καταστεί δυνατή η συγκριτική αξιολόγηση των δύο χρονικών ομάδων (2007–2008 και 2023–2024) ως προς τις στάσεις των μαθητών/τριών, ελαχιστοποιώντας την επίδραση συστηματικών διαφορών στις δημογραφικές τους μεταβλητές. Στόχος της ανάλυσης ήταν να εκτιμηθεί η διαφορά στους μέσους όρους των βασικών διαστάσεων των στάσεων προς το

σχολείο μεταξύ των δύο πληθυσμών, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ομάδες δεν είναι τυχαία κατανεμημένες αλλά μπορεί να διαφέρουν σε σημαντικά χαρακτηριστικά (π.χ., φύλο, βαθμίδα φοίτησης, μορφωτικό επίπεδο γονέων) και να απαντηθεί το ερώτημα κατά πόσο οι τυχόν διαφορές παραμένουν, όταν οι ομάδες εξισώνονται ως προς αυτές τις μεταβλητές.

Σύγκριση μέσων όρων (*t* test) ως προς τις ανεξάρτητες μεταβλητές.

Χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων, φύλο και ηλικία/βαθμίδα φοίτησης.

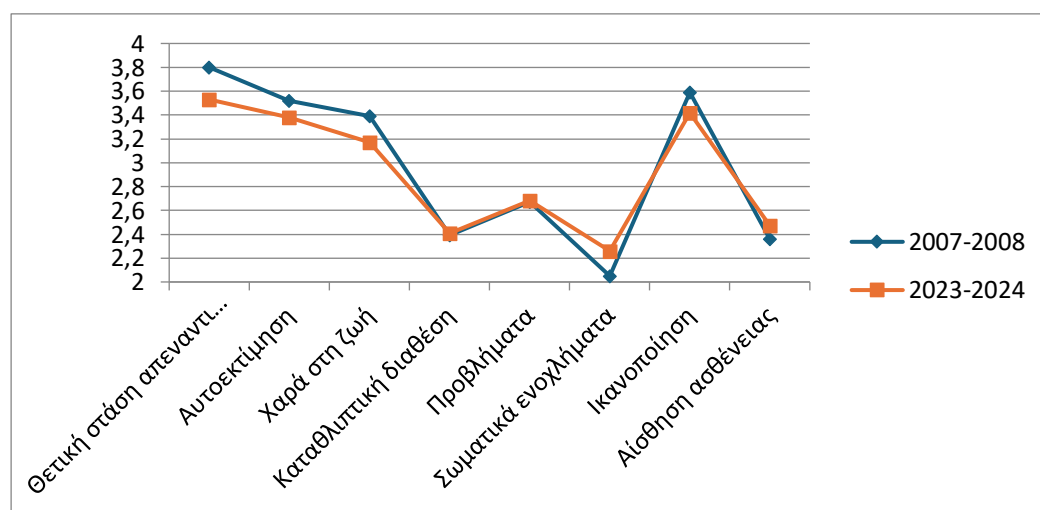
Για την ανάλυση των δεδομένων έγινε χρήση του *t*-test για ανεξάρτητα δείγματα για να συγκριθούν οι μέσοι όροι αφενός μεταξύ παλαιότερων και νεότερων δεδομένων αλλά και μεταξύ των διαφορετικών ομάδων στις βασικές δημογραφικές μεταβλητές φύλο και βαθμίδα φοίτησης. Αρχικά έγινε σύγκριση των δύο ομάδων ως προς τη χρονική περίοδο συλλογής δεδομένων για να ελεγχθεί η ύπαρξη στατιστικά σημαντικών διαφορών. Τα αποτελέσματα δείχνουν την ύπαρξη αρκετών στατιστικά σημαντικών διαφορών σε όλους τους θετικούς παράγοντες όπου οι έφηβοι/ες που συμμετείχαν πριν 15 χρόνια είχαν συστηματικά υψηλότερους μέσους όρους αλλά και σε δύο αρνητικούς παράγοντες (*Σωματικές Ενοχλήσεις* και *Αίσθηση Ασθένειας*) όπου εκεί είχαν συστηματικά μικρότερους μέσους όρους (βλ Πίνακα 3). Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3 οι διαφορές μεταξύ των δύο κυμάτων κυμαίνονται κυρίως σε μικρά έως μέτρια μεγέθη επίδρασης. Η μεγαλύτερη επίδραση παρατηρείται στη θετική στάση απέναντι στη ζωή ($d = 0.44$), υποδεικνύοντας ότι οι μαθητές/τριες του 2007–2008 ανέφεραν υψηλότερη θετική στάση σε σύγκριση με το 2023–2024. Αντίθετα, οι μεταβλητές καταθλιπτική διάθεση και προβλήματα δείχνουν αμελητέες διαφορές ανάμεσα στις δύο περιόδους. Οι σωματικές ενοχλήσεις και η αίσθηση ασθένειας εμφανίζονται ελαφρώς αυξημένες το 2023–2024, όμως το μέγεθος της επίδρασης παραμένει μικρό. Στο Σχήμα 1 απεικονίζονται οι μέσοι όροι στους παράγοντες της υποκειμενικής ευεξίας στις δύο χρονικές περιόδους συλλογής δεδομένων.

Πίνακας 3

Μέσοι Όροι, Τυπικές Αποκλίσεις και *t*-test για Ανεξάρτητα Δείγματα των Παραγόντων της Υποκειμενικής Ευεξίας (ΥΕ) ως προς τη Χρονική Περίοδο Συλλογής Δεδομένων

Παράγοντες ΥΕ	Χρονική Περίοδος Συλλογής Δεδομένων				<i>t</i> (317)	Cohen's <i>d</i>
	2007-2008 (<i>N</i> = 391)		2023-2024 (<i>N</i> = 331)			
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
Θετική στάση απέναντι στη ζωή	3.8	0.57	3.53	0.67	- 5.83***	0.44
Αυτοεκτίμηση	3.52	0.62	3.38	0.83	-2.1*	0.19
Χαρά στη ζωή	3.39	0.77	3.17	0.89	- 3.58***	0.27
Καταθλιπτική διάθεση	2.39	0.69	2.41	1	0.3	-0.02
Προβλήματα	2.67	0.73	2.68	0.84	0.23	-0.01
Σωματικές ενοχλήσεις	2.05	0.76	2.26	1	3.17**	-0.24
Ικανοποίηση	3.59	0.52	3.42	0.72	- 3.76***	0.27
Αίσθηση ασθένειας	2.36	0.63	2.47	0.83	2.05*	-0.15

*Σημείωση: $p < .05$ * $p < .01$ ** $p < .001$ ***

Σχήμα 1

Σύγκριση δεδομένων 2007-2008 και 2023-2024 στους παράγοντες της Υποκειμενικής Ευεξίας. Οι τιμές κυμαίνονται από 2.1 έως 3.1. Τα δεδομένα του 2007-2008 παρουσιάζονται με ρόμβους, ενώ τα δεδομένα του 2023-2024 με τετράγωνα.

Αντίστοιχες συγκρίσεις έγιναν και ως προς τις μεταβλητές φύλο και ηλικία/βαθμίδα φοίτησης για να διερευνηθεί αν στα νεότερα δεδομένα θα

παρατηρηθούν οι διαφορές που είχαν βρεθεί και στα δεδομένα που είχαν συλλεχθεί προς 15ετίας. Ως προς το φύλο οι αναλύσεις έδειξαν ότι στους περισσότερους αρνητικούς παράγοντες οι μέσοι όροι των κοριτσιών που συμμετείχαν στη νεότερη έρευνα παραμένουν συστηματικά υψηλότεροι συγκριτικά με τα αγόρια σε συμφωνία και με τα παλαιότερα δεδομένα. Μια σύγκριση των δεδομένων, ωστόσο, δείχνει ότι οι διαφορές ήταν περισσότερες στο παλαιότερο δείγμα συμμετεχόντων. Επίσης, οι διαφορές ανά φύλο κυμαίνονται κυρίως σε μικρά έως μέτρια μεγέθη επίδρασης (βλ Πίνακες 4 και 5). Να σημειωθεί ότι για τη συλλογή δεδομένων κατά το 2023-2024 η μεταβλητή φύλο είχε τρεις κατηγορίες (αγόρι, κορίτσι και προτιμώ τον αυτοπροσδιορισμό), ωστόσο αξιοποιήθηκαν μόνο οι δύο κατηγορίες (αγόρι, κορίτσι) που υπήρχαν και στην έρευνα του 2007-2008.

Πίνακας 4

Μέσοι Όροι, Τυπικές Αποκλίσεις και t-test για Ανεξάρτητα Δείγματα των Παραγόντων της Υποκειμενικής Ευεξίας (ΥΕ) ως προς το Φύλο (2007-2008)

Παράγοντες ΥΕ	Φύλο (2007-2008)				<i>t</i> (317)	Cohen's <i>d</i>
	Αγόρι (<i>N</i> = 170)		Κορίτσι (<i>N</i> = 221)			
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
Θετική στάση απέναντι στη ζωή	3.86	0.54	3.81	0.57	1.12	0.09
Αυτοεκτίμηση	3.63	0.54	3.47	0.61	3.61***	0.28
Χαρά στη ζωή	3.44	0.72	3.35	0.78	1.49	0.12
Καταθλιπτική διάθεση	2.27	0.65	2.49	0.7	-	-0.32
Προβλήματα	2.44	0.73	2.74	0.71	4.21***	-0.42
Σωματικές ενοχλήσεις	1.79	0.63	2.23	0.78	5.61***	-0.61
Ικανοποίηση	3.68	0.52	3.55	0.55	8.11***	0.24
Αίσθηση ασθένειας	2.11	0.55	2.49	0.63	3.59***	-0.64
					-	
					8.25***	

*Σημείωση: $p < .05$ * $p < .01$ ** $p < .001$ *** Θετικό *d* = υψηλότερη μέση τιμή στα αγόρια

Πίνακας 5

Μέσοι Όροι, Τυπικές Αποκλίσεις και *t*-test για Ανεξάρτητα Δείγματα των Παραγόντων της Υποκειμενικής Ευεξίας (ΥΕ) ως προς το Φύλο (2023-2024)

Παράγοντες ΥΕ	Φύλο (2023-2024)				<i>t</i> (324)	Cohen's <i>d</i>
	Αγόρι (<i>N</i> = 222)		Κορίτσι (<i>N</i> = 104)			
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
Θετική στάση απέναντι στη ζωή	3.61	0.61	3.49	0.69	-1.57	0.19
Αυτοεκτίμηση	3.53	0.8	3.32	0.83	-2.13*	0.26
Χαρά στη ζωή	3.19	0.92	3.16	0.89	-0.29	0.03
Καταθλιπτική διάθεση	2.26	0.91	2.47	1.02	1.14	-0.22
Προβλήματα	2.4	0.96	2.81	0.79	4.18***	-0.45
Σωματικές ενοχλήσεις	1.87	0.84	2.44	1.02	5***	-0.63
Ικανοποίηση	3.17	0.68	2.52	0.72	-1.68	0.94
Αίσθηση ασθένειας	2.13	0.76	2.62	0.82	5.16***	-0.63

*Σημείωση: $p < .05$ * $p < .01$ ** $p < .001$ *** Θετικό *d* = υψηλότερη μέση τιμή στα αγόρια

Αντίστοιχες αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν και για τη μεταβλητή βαθμίδα φοίτησης (Γυμνάσιο – Λύκειο) όπου βρέθηκε ότι ενώ στα δεδομένα του 2007-08 οι μαθητές/τριες στο Γυμνάσιο είχαν συστηματικά υψηλότερους μέσους σε όλους τους θετικούς παράγοντες και χαμηλότερους σε όλους τους αρνητικούς στα νεότερα δεδομένα η στατιστικώς σημαντική διαφορά παραμένει μόνο για τους αρνητικούς παράγοντες. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 7, αρκετές από τις διαφορές ανάμεσα στους μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου που είχαν καταγραφεί στο παλαιότερο δείγμα (Πίνακας 6), δεν παρατηρούνται πλέον ή δεν διατηρούνται σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο στο νεότερο δείγμα. Συγκεκριμένα, οι διαφορές που αφορούν τη Θετική στάση απέναντι στη ζωή, την Αυτοεκτίμηση, τη Χαρά στη ζωή, την Καταθλιπτική διάθεση και την Ικανοποίηση ήταν στατιστικά σημαντικές στο παλαιότερο δείγμα, ωστόσο δεν εμφανίζονται πλέον ως σημαντικές στα σύγχρονα δεδομένα ($p > .05$). Αντιθέτως, οι δείκτες που σχετίζονται με Προβλήματα, Σωματικές ενοχλήσεις και Αίσθηση ασθένειας συνεχίζουν να παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο βαθμίδες και στα δύο χρονικά σημεία, με μεγέθη επίδρασης μέτρια έως μεγάλα.

Πίνακας 6

Μέσοι Όροι, Τυπικές Αποκλίσεις και *t*-test για Ανεξάρτητα Δείγματα των Παραγόντων της Υποκειμενικής Ευεξίας (ΥΕ) ως προς τη Βαθμίδα Φοίτησης (2007-2008)

Παράγοντες ΥΕ	Βαθμίδα φοίτησης (2007-2008)				<i>t</i> (317)	Cohen's <i>d</i>
	Γυμνάσιο (<i>N</i> = 261)		Λύκειο (<i>N</i> = 130)			
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
Θετική στάση απέναντι στη ζωή	3.9	0.55	3.74	0.54	4.05***	.029
Αυτοεκτίμηση	3.58	0.59	3.48	0.61	2.46*	0.17
Χαρά στη ζωή	3.48	0.75	3.28	0.76	3.42**	0.26
Καταθλιπτική διάθεση	2.32	0.67	2.51	0.69	-	-0.28
Προβλήματα	2.43	0.7	2.86	0.7	3.73***	-0.61
Σωματικές ενοχλήσεις	1.94	0.7	2.19	0.8	-	-0.34
Ικανοποίηση	3.68	0.47	3.51	0.58	4.24***	0.33
Αίσθηση ασθένειας	2.18	0.58	2.53	0.64	4.54***	-0.58
					4.66***	
					5.06***	

*Σημείωση: $p < .05$ * $p < .01$ ** $p < .001$ *** Θετικό *d* = υψηλότερη μέση τιμή για μαθητές/τριες Γυμνασίου

Πίνακας 7

Μέσοι Όροι, Τυπικές Αποκλίσεις και *t*-test για Ανεξάρτητα Δείγματα των Παραγόντων της Υποκειμενικής Ευεξίας (ΥΕ) ως προς τη Βαθμίδα Φοίτησης (2023-2024)

Παράγοντες ΥΕ	Βαθμίδα φοίτησης (2023-2024)				<i>t</i> (329)	Cohen's <i>d</i>
	Γυμνάσιο (<i>N</i> = 180)		Λύκειο (<i>N</i> = 151)			
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
Θετική στάση απέναντι στη ζωή	3.55	0.64	3.51	0.69	0.59	0.06
Αυτοεκτίμηση	3.41	0.86	3.35	0.79	0.58	0.07
Χαρά στη ζωή	3.16	0.93	3.18	0.86	-0.23	-0.02
Καταθλιπτική διάθεση	2.33	1.02	2.51	0.97	-1.63	-0.18
Προβλήματα	2.44	0.76	2.97	0.82	-	-0.67
					6.06***	
Σωματικές ενοχλήσεις	2.12	0.99	2.43	0.99	-2.83**	-0.31
Ικανοποίηση	3.45	0.73	3.38	0.69	0.8	0.10
Αίσθηση ασθένειας	2.28	0.8	2.7	0.81	-	-0.52
					4.74***	

*Σημείωση: $p < .05$ * $p < .01$ ** $p < .001$ *** Θετικό *d* = υψηλότερη μέση τιμή για μαθητές/τριες Γυμνασίου

Ανάλυση Συνδιακύμανσης

Οι παρατηρούμενες στατιστικώς σημαντικές διαφορές στους παράγοντες της υποκειμενικής ευεξίας μεταξύ των ομάδων των δύο διαφορετικών χρονικών περιόδων μελετήθηκαν περαιτέρω μέσω ανάλυσης της συνδιακύμανσης (ANCOVA) προκειμένου να ελεγχθεί η επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών που αφορούσαν στα δημογραφικά (φύλο, βαθμίδα φοίτησης, μορφωτικό επίπεδο πατέρα και μορφωτικό επίπεδο μητέρας). Οι βασικές προϋποθέσεις της ANCOVA, όπως η ομοιογένεια των κλίσεων, η γραμμικότητα και η ανεξαρτησία των σφαλμάτων, ελέγχθηκαν και δεν παρουσίασαν σημαντικές παραβιάσεις, διασφαλίζοντας την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων.. Οι αναλύσεις έδειξαν τα ακόλουθα:

Όσον αφορά στον παράγοντα *Θετική στάση απέναντι στη ζωή*, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, μετά την προσαρμογή για τις συνδιακυμάνσεις, η επίδραση της μεταβλητής κατηγοριοποίησης (χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων) ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 317) = 26.05, p < .001, \text{partial } \eta^2 = .076$ υποδεικνύοντας υψηλότερες βαθμολογίες στην προ 15ετίας ομάδα συμμετεχόντων. Επιπλέον, η *βαθμίδα φοίτησης* ($F(1, 317) = 5.07, p = .025, \text{partial } \eta^2 = .016$) και η μεταβλητή *μορφωτικό επίπεδο πατέρα* ($F(1, 317) = 4.12, p = .043, \text{partial } \eta^2 = .013$) αναδείχθηκαν ως σημαντικές συνδιακυμάνσεις. Το *φύλο* και το *μορφωτικό επίπεδο μητέρας* δεν είχαν στατιστικώς σημαντική επίδραση. Αντίστοιχα για τον παράγοντα *Προβλήματα* οι αναλύσεις έδειξαν μια στατιστικά σημαντική επίδραση της *βαθμίδας φοίτησης* ($F = 58.29, p < .001$), ενώ η *χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων* και το *μορφωτικό επίπεδο των γονέων* δεν παρουσίασαν στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα.

Οι αναλύσεις για τον παράγοντα *Σωματικές ενοχλήσεις*, ελέγχοντας για το *φύλο*, τη *βαθμίδα φοίτησης*, και το *μορφωτικό επίπεδο των γονέων*, έδειξαν ότι η επίδραση της μεταβλητής *χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων* ήταν στατιστικά σημαντική ($F(1, 324) = 6.94, p = .009, \text{partial } \eta^2 = .021$), όπως και η *βαθμίδα φοίτησης*, η οποία επίσης ήταν σημαντική ($F(1, 324) = 10.97, p = .001, \text{partial } \eta^2 = .033$). Οι άλλες συνδιακυμάνσεις δεν παρουσίασαν σημαντική επίδραση για τον συγκεκριμένο παράγοντα. Αντίστοιχα οι αναλύσεις για τον παράγοντα *Αυτοεκτίμηση* έδειξαν ότι η μεταβλητή *χρονική περίοδος συλλογής*

δεδομένων ήταν σημαντικός παράγοντας πρόβλεψης ($F(1, 324) = 5.21, p = .023$ partial $\eta^2 = .016$), ενώ καμία από τις άλλες συνδιακυμάνσεις δεν ήταν στατιστικά σημαντική.

Οι αναλύσεις για τον παράγοντα *Καταθλιπτική διάθεση* μετά την προσαρμογή για το *φύλο* και το *μορφωτικό επίπεδο των γονέων* έδειξαν ότι μόνο η *βαθμίδα φοίτησης* ήταν στατιστικά σημαντική ($F(1, 317) = 4.68, p = .031$ partial $\eta^2 = .014$). Η επίδραση της μεταβλητής *χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων* δεν ήταν σημαντική, υποδεικνύοντας ότι δεν υπήρχαν διαφορές μεταξύ των ομάδων. Όσον αφορά στον παράγοντα *Χαρά στη ζωή* οι αναλύσεις έδειξαν ότι η επίδραση της μεταβλητής κατηγοριοποίησης (*χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων*) ήταν σημαντική ($F(1, 324) = 12.22, p = .001$ partial $\eta^2 = .036$), χωρίς να προκύψουν άλλες σημαντικές επιδράσεις από τις συνδιακυμάνσεις.

Όσον αφορά τους δύο παράγοντες ανωτέρου επιπέδου οι αναλύσεις έδειξαν ότι για τον παράγοντα *Αίσθηση ασθένειας* μόνο η *βαθμίδα φοίτησης* είχε σημαντική επίδραση ($F(1, 324) = 36.07, p < .001$ partial $\eta^2 = .100$) στο μοντέλο. Τέλος, για τον παράγοντα *Ικανοποίηση* η μεταβλητή *χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων* αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ($F(1, 324) = 11.96, p = .001$ partial $\eta^2 = .036$), καθώς και η *βαθμίδα φοίτησης* ($F(1, 324) = 4.93, p = .027$ partial $\eta^2 = .015$), υποδεικνύοντας διαφορές μεταξύ των ομάδων στον συγκεκριμένο παράγοντα μετά την προσαρμογή για τις συνδιακυμάνσεις.

Σύζευξη Βαθμολογίας Ροπής

Για την καλύτερη σύγκριση των δύο ομάδων ως προς την χρονική περίοδο συλλογής δεδομένων πραγματοποιήθηκε σύζευξη βαθμολογίας ροπής ελέγχοντας για δημογραφικές συνδιακυμάνσεις (*φύλο, βαθμίδα φοίτησης, μορφωτικό επίπεδο πατέρα και μητέρας*). Η μεταβλητή που αφορούσε τη *χρονική περίοδο συλλογής δεδομένων* ήταν διχοτομημένη, με την τιμή 1 να αντιστοιχεί στην ομάδα με τα παλαιότερα δεδομένα και την τιμή 2 στην ομάδα με τα νεότερα δεδομένα. Οι βαθμολογίες υπολογίστηκαν μέσω λογιστικής παλινδρόμησης και εφαρμόστηκε μέθοδος αντιστοίχισης γειτονικών παρατηρήσεων (nearest neighbor matching) χωρίς αντικατάσταση. Μετά την αντιστοίχιση, το τελικό δείγμα περιλάμβανε 660 συμμετέχοντες (330 για την κάθε ομάδα).

Για την αξιολόγηση της επιτυχίας της σύζευξης εξετάστηκαν οι τυποποιημένες διαφορές μέσων (SMD) για όλες τις μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν στο μοντέλο πρόβλεψης της ροπής (φύλο, βαθμίδα φοίτησης, μορφωτικό επίπεδο πατέρα και μητέρας). Πριν την αντιστοίχιση, οι τιμές SMD κυμαίνονταν μεταξύ .18 και .32, υποδεικνύοντας μέτριες διαφορές μεταξύ των ομάδων. Μετά την αντιστοίχιση, όλες οι τιμές SMD μειώθηκαν κάτω από το όριο .10, το οποίο θεωρείται ένδειξη ικανοποιητικής ισορροπίας και συγκρισιμότητας των ομάδων. Συνεπώς, τα αποτελέσματα βασίζονται σε δείγμα με ελεγχθείσα ισοδυναμία ως προς τις επιλεγμένες μεταβλητές.

Οι συγκρίσεις μεταξύ των αντιστοιχισμένων ομάδων ανέδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές σε αρκετές εξαρτημένες μεταβλητές. Συγκεκριμένα, η νεότερη ομάδα είχε σημαντικά χαμηλότερες τιμές στις μεταβλητές *Θετική στάση απέναντι στη ζωή* ($M_{diff} = -0.23$, $t(329) = -5.82$, $p < .001$, Cohen's $d = 0.45$), *Αυτοεκτίμηση* ($M_{diff} = -0.11$, $t(329) = -2.35$, $p = .019$, Cohen's $d = 0.20$) και *Χαρά στη ζωή* ($M_{diff} = -0.37$, $t(329) = -6.32$, $p < .001$, Cohen's $d = 0.52$) σε σύγκριση με την παλαιότερη ομάδα. Αντίθετα, η νεότερη ομάδα συμμετεχόντων/ουσών είχε σημαντικά υψηλότερες βαθμολογίες στις μεταβλητές *Προβλήματα* ($M_{diff} = 0.10$, $t(329) = 2.06$, $p = .040$, Cohen's $d = 0.18$), *Σωματικές ενοχλήσεις* ($M_{diff} = 0.26$, $t(329) = 3.48$, $p = .001$, Cohen's $d = 0.31$), *Καταθλιπτική διάθεση* ($M_{diff} = 0.19$, $t(329) = 3.03$, $p = .003$, Cohen's $d = 0.27$) και *Αίσθηση Ασθένειας* ($M_{diff} = 0.18$, $t(329) = 3.31$, $p = .001$, Cohen's $d = 0.29$). Δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές για τις υπόλοιπες μεταβλητές.

Συζήτηση

Η παρούσα μελέτη διερεύνησε τις αντιλήψεις των εφήβων για την υποκειμενική τους ευεξία, συγκρίνοντας δεδομένα που συλλέχθηκαν με διαφορά δεκαπέντε ετών. Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν εν μέρει την πρώτη υπόθεση (Υ1), αναδεικνύοντας μεταβολές τόσο στη θετική όσο και στην αρνητική διάσταση της υποκειμενικής ευεξίας στο νεότερο δείγμα. Συγκεκριμένα, οι έφηβοι/ες στα σύγχρονα δεδομένα ανέφεραν χαμηλότερα επίπεδα θετικών παραμέτρων (π.χ., θετική στάση απέναντι στη ζωή, αυτοεκτίμηση, χαρά στη ζωή) και υψηλότερα επίπεδα σωματικών ενοχλήσεων σε σύγκριση με το παλαιότερο

δείγμα. Τα ευρήματα συνάδουν με πρόσφατες μελέτες που δείχνουν αυξημένα επίπεδα άγχους και συναισθηματικής επιβάρυνσης στους/στις εφήβους/έφηβες μετά την πανδημία COVID-19 και μέσα στις ευρύτερες συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής αβεβαιότητας (Drydakis, 2022· Loades et al., 2020. Miller & Campo, 2021. OECD, 2022· Hatzichristou et al., 2021· Hawes et al., 2022· Twenge et al., 2020). Οι παρατηρούμενες τάσεις δεν μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά σε δημογραφικούς παράγοντες. Η σύζευξη βαθμολογίας ροπής που εφαρμόστηκε για τον έλεγχο πιθανών συνδιακυμάνσεων (E1) έδειξε ότι οι διαφορές στη θετική και αρνητική διάσταση της ευεξίας παραμένουν, γεγονός που υποδηλώνει ότι η μείωση της θετικής ευεξίας και η αύξηση της αρνητικής σχετίζονται με ευρύτερες κοινωνικο-πολιτισμικές αλλαγές και όχι απλώς με αλλαγές στο προφίλ των μαθητών/τριών αναδεικνύοντας την ανάγκη για ενίσχυση των υποστηρικτικών παρεμβάσεων, ειδικά για τις ευάλωτες ομάδες εφήβων.

Επιπλέον, τα ευρήματα αντανακλούν τη μεταβαλλόμενη εφηβική εμπειρία στη σύγχρονη εποχή, όπου οι κοινωνικοοικονομικές πιέσεις, η εντατικοποίηση των ακαδημαϊκών απαιτήσεων και οι αλλαγές στη φύση των διαπροσωπικών σχέσεων, ιδίως μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, επηρεάζουν την υποκειμενική ευεξία (Boer et al., 2020. Khalaf et al., 2023. Neppl et al., 2016. Twenge, 2020). Η περιορισμένη δυνατότητα για αυθόρμητη κοινωνικοποίηση και η επιβάρυνση των υποστηρικτικών δικτύων (οικογένεια, σχολείο, κοινότητα), ιδιαίτερα σε περιόδους παρατεταμένων κρίσεων, πιθανόν συνέβαλαν στη μείωση της θετικής συναισθηματικής εμπειρίας των εφήβων. Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί το γεγονός ότι η καταθλιπτική διάθεση δεν διαφοροποιήθηκε σημαντικά μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων. Αυτό μπορεί να υποδηλώνει ότι, ενώ η καθημερινή συναισθηματική ευεξία μειώνεται, οι βαθύτερες και πιο δομικές μορφές ψυχοπαθολογίας δεν έχουν αυξηθεί στον ίδιο βαθμό.

Η δεύτερη υπόθεση (Υ2) επιβεβαιώθηκε επίσης, καθώς τα κορίτσια και οι μαθητές/τριες του Λυκείου ανέφεραν χαμηλότερη ευεξία συγκριτικά με τα αγόρια και τους/τις μαθητές/τριες του Γυμνασίου. Το εύρημα είναι συνεπές με προηγούμενες έρευνες που δείχνουν μεγαλύτερη ευαλωτότητα των κοριτσιών

σε άγχος και συναισθηματική δυσφορία (Girgus & Yang, 2015. Khesht-Masjedi et al., 2019), καθώς και αυξημένη πίεση στα μεγαλύτερα ηλικιακά στάδια της εφηβείας (Bluth et al., 2017. Eccles & Roeser, 2011). Παράλληλα, οι διαφορές ανάμεσα στις δύο βαθμίδες ήταν πιο έντονες στο παλαιότερο δείγμα και περιορισμένες στο νεότερο, εκτός από τους δείκτες προβλημάτων και σωματικών ενοχλήσεων, οι οποίοι παρέμειναν σταθερά υψηλότεροι στους/στις μαθητές/τριες του Λυκείου.

Συνεπώς, η παρούσα μελέτη επιβεβαιώνει ένα σταθερό μοτίβο ως προς τις διαφορές φύλου και στα δύο χρονικά σημεία, με τα κορίτσια να αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα υποκειμενικής ευεξίας συγκριτικά με τα αγόρια, ανεξάρτητα από τη συνολική τάση μείωσης της ευεξίας. Η συνεκτική αυτή διαφοροποίηση υποδηλώνει ότι οι ψυχοκοινωνικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ευαλωτότητα των κοριτσιών παραμένουν διαχρονικοί, ενισχύοντας την ανάγκη για στοχευμένες παρεμβάσεις που λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαίτερες συναισθηματικές και κοινωνικές πιέσεις που αντιμετωπίζουν οι έφηβες. Παράλληλα, η μείωση του αριθμού των κοριτσιών στο νεότερο δείγμα, όπως περιγράφεται στη μεθοδολογία, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την ερμηνεία της σταθερότητας των συγκεκριμένων ευρημάτων.

Αντίστοιχα, οι διαφορές ως προς την ηλικία/βαθμίδα φοίτησης παραμένουν γενικά σταθερές στο χρόνο, επιβεβαιώνοντας ότι η μετάβαση προς το Λύκειο αποτελεί κρίσιμη αναπτυξιακή περίοδο, κατά την οποία οι μαθητές/τριες φαίνεται να βιώνουν αυξημένη αβεβαιότητα και ακαδημαϊκή πίεση (Bluth et al., 2017. Eccles & Roeser, 2011). Ωστόσο, ενώ στην παλαιότερη έρευνα οι μαθητές/τριες του Γυμνασίου ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα ευεξίας σε όλους τους δείκτες, στα νεότερα δεδομένα η διαφορά αυτή διατηρείται μόνο στους αρνητικούς δείκτες (προβλήματα και σωματικές ενοχλήσεις). Το εύρημα αυτό μπορεί να αντανakλά την επίδραση παρατεταμένων κρίσεων και κοινωνικών πιέσεων που φαίνεται πλέον να επηρεάζουν εξίσου και τις μικρότερες ηλικιακές ομάδες. Επιπλέον, η ενσωμάτωση των μεγεθών επίδρασης για το φύλο και την τάξη φοίτησης δείχνει ότι, παρότι ορισμένες διαφορές είναι στατιστικά σημαντικές, η πρακτική τους ισχύς είναι μικρή έως μέτρια, γεγονός που υπογραμμίζει την ανάγκη προσεκτικής ερμηνείας των αποτελεσμάτων σε σχέση με την καθημερινή σχολική πραγματικότητα.

Συνολικά, τα ευρήματα της παρούσας μελέτης καταδεικνύουν ότι η υποκειμενική ευεξία των εφήβων έχει μειωθεί με την πάροδο του χρόνου. Η τάση αυτή είναι εντονότερη για τα κορίτσια και τους/τις μεγαλύτερους/ες εφήβους/ες, γεγονός που υπογραμμίζει την ανάγκη για στοχευμένες παρεμβάσεις ενίσχυσης ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, καθώς και για ενδυνάμωση του σχολικού περιβάλλοντος ως πλαισίου πρόληψης και προαγωγής της ψυχικής υγείας

Περιορισμοί της Έρευνας

Παρά τα σημαντικά ευρήματα, η μελέτη έχει ορισμένους περιορισμούς. Πρώτον, παρόλο που καταβλήθηκε προσπάθεια να διατηρηθούν ισοδύναμες οι δύο ομάδες ενδέχεται άλλοι ατομικοί ή κοινωνικοί παράγοντες που δεν ελέγχθηκαν να έχουν επηρεάσει τα αποτελέσματα. Δεύτερον, η χρήση ερωτηματολογίων αυτοαναφοράς ενέχει τον κίνδυνο οι συμμετέχοντες να έδωσαν κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις. Επιπλέον, η έρευνα ήταν συναφειακή χωρίς τη δυνατότητα διερεύνησης αιτιωδών σχέσεων. Επίσης, δεν υπήρχε αντιπροσωπευτικό δείγμα σε αρκετές δημογραφικές που είχαν χρησιμοποιηθεί στην παλαιότερη έρευνα ώστε να συμπεριληφθούν και αυτές στις αναλύσεις και τα δεδομένα προήλθαν μόνο από εφήβους/ες στην Αττική. Τέλος, ένας ακόμα περιορισμός είναι ο μικρός αριθμός του δείγματος, καθώς σε τέτοιου είδους «επιδημιολογικές» έρευνες απαιτείται μεγαλύτερος αριθμός συμμετεχόντων.

Πρακτικές Προεκτάσεις και Μελλοντικές Κατευθύνσεις

Παρά τους περιορισμούς της έρευνας τα ευρήματα εμπλουτίζουν τα υπάρχοντα περιορισμένα δεδομένα για την εξέλιξη των διαστάσεων της υποκειμενικής ευεξίας των εφήβων και υπογραμμίζουν την ανάγκη για στοχευμένες παρεμβάσεις που προωθούν την ψυχική ανθεκτικότητα και την κοινωνικο-συναισθηματική υποστήριξη των εφήβων, ιδίως στις μεγαλύτερες ηλικίες και στα κορίτσια. Συνεπώς τα δεδομένα αναδεικνύουν την ανάγκη για συστηματικές και πολυεπίπεδες παρεμβάσεις που θα ενισχύσουν την ψυχική ευεξία και ανθεκτικότητα των εφήβων, με έμφαση στη δημιουργία θετικών εμπειριών, την ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών και την ανάπτυξη στρατηγικών αντιμετώπισης των σύγχρονων προκλήσεων.

Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να εξετάσουν επιπλέον παράγοντες που επηρεάζουν την ευεξία των εφήβων, όπως η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, οι αλλαγές στην οικογενειακή δυναμική και οι κοινωνικοοικονομικές επιδράσεις. Επιπλέον, η εφαρμογή διαχρονικών μελετών θα επέτρεπε μια πιο ακριβή κατανόηση των μεταβολών στην ψυχική ευεξία των εφήβων.

Βιβλιογραφία

- Anagnostopoulos D. C., Giannakopoulos G., Christodoulou N. G., «The synergy of the refugee crisis and the financial crisis in Greece: Impact on mental health», *The International Journal of Social Psychiatry*, vol. 63, no. 4, 2017.
<https://doi.org/10.1177/0020764017700441>
- Anglim J., Horwood S., Smillie L. D., Marrero R. J., Wood J. K., «Predicting psychological and subjective well-being from personality: A meta-analysis», *Psychological Bulletin*, vol. 146, no. 4, 2020. <https://doi.org/10.1037/bul0000226>
- Bluth K., Campo R. A., Futch W. S., Gaylord S. A., «Age and gender differences in the associations of self-compassion and emotional well-being in a large adolescent sample», *Journal of Youth and Adolescence*, vol.46, no.4, 2017.
<https://doi.org/10.1007/s10964-016-0567-2>
- Boer M., van den Eijnden R. J. J. M., Boniel-Nissim M., Wong S. L., et al., «Adolescents' intense and problematic social media use and their well-being in 29 countries», *The Journal of Adolescent Health*, vol. 66, no. 6S, 2020.
<https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.03.006>
- Bradshaw C. P., Sawyer A. L., O'Brennan L. M., «Bullying and peer victimization at school: perceptual differences between students and school staff», *School Psychology Review*, vol. 36, no. 3, 2007.
<https://doi.org/10.1080/02796015.2007.12087930>
- Busseri M. A., «Examining the structure of subjective well-being through meta-analysis of the associations among positive affect, negative affect, and life satisfaction», *Personality and Individual Differences*, vol. 122, 2018.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.10.003>
- Chervonsky E., & Hunt C., «Emotion regulation, mental health, and social wellbeing in a young adolescent sample: A concurrent and longitudinal investigation», *Emotion* (Washington, D.C.), vol. 19, no. 2, 2019.
<https://doi.org/10.1037/emo0000432>

- Diener E., Oishi S., & Tay L., «Advances in subjective well-being research», *Nature Human Behaviour*, vol. 2, no. 4, 2018. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0307-6>
- Diener E., Suh E. M., Lucas R. E., & Smith H. L., «Subjective well-being: Three decades of progress», *Psychological Bulletin*, vol. 125, no. 2, 1999. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Diener E., Heintzelman S. J., Kushlev K., Tay L., Wirtz D., Lutes L. D., & Oishi S., «Findings all psychologists should know from the new science on subjective well-being», *Canadian Psychology / Psychologie canadienne*, vol. 58, no. 2, 2017. <https://doi.org/10.1037/cap0000063>
- Drydakis N., «Economic recession, parental unemployment and adolescents' health-related quality of life and mental health outcomes in Greece», *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 23, no. 2, 2022. <https://doi.org/10.1080/14683857.2022.2106049>
- Eccles J. S., Roeser R. W., «School and community influences on human development», στο Bornstein M. H., Lamb M. E. (επιμ.), *Developmental Science: An Advanced Textbook* (6η έκδοση), Psychology Press, 2011.
- Eid M., & Diener E., «Global judgments of subjective well-being: situational variability and long-term stability», *Social Indicators Research*, vol. 65, 2004. <https://doi.org/10.1023/B:SOCI.0000003801.89195.bc>
- Elgar F. J., Pickett W., Pförtner T. K., Gariépy G., Gordon D., Georgiades K., Davison C., Hammami N., MacNeil A. H., Azevedo Da Silva M., & Melgar-Quinonez H. R., «Relative food insecurity, mental health and wellbeing in 160 countries», *Social Science & Medicine (1982)*, vol. 268, 2021. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113556>
- Galinha I.C.C., & Pais-Ribeiro J.L., «The structure and stability of subjective well-being: a structure equation modelling analysis», *Applied Research Quality Life*, vol. 3, 2008. <https://doi.org/10.1007/s11482-009-9063-0>
- Gierczyk M., Charzyńska E., Dobosz D., Hetmańczyk H., & Jarosz E., «Subjective well-being of primary and secondary school students during the COVID-19 pandemic: a latent profile analysis», *Child Indicators Research*, vol. 15, no. 6, 2022. <https://doi.org/10.1007/s12187-022-09952-2>
- Girgus J. S., & Yang K., «Gender and depression», *Current Opinion in Psychology*, vol. 4, 2015. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.01.019>

- Grob A., «Subjective well-being and significant life-events across the life span», *Swiss Journal of Psychology / Schweizerische Zeitschrift für Psychologie / Revue Suisse de Psychologie*, vol. 54, no. 1, 1995.
- Grob A., Lüthi R., Kaiser F. G., Flammer A., et al., «Berner Fragebogen zum Wohlbefinden Jugendlicher (BFW) [The Bern Subjective Well-Being Questionnaire for Adolescents (BFW)]», *Diagnostica*, vol. 37, no. 1, 1991
- Hatzichristou C., Lianos P., & Lampropoulou A., «Cultural construction of promoting resilience and positive school climate during economic crisis in Greek schools», *International Journal of School & Educational Psychology*, vol. 5, no. 3, 2017. <https://doi.org/10.1080/21683603.2016.1276816>
- Hatzichristou C., Georgakakou-Koutsonikou N., Lianos P., Lampropoulou A., & Yfanti T., «Assessing school community needs during the initial outbreak of the COVID-19 pandemic: Teacher, parent and student perceptions», *School Psychology International*, vol. 42, no. 6, 2021. <https://doi.org/10.1177/01430343211041697>
- Hawes M. T., Szenczy A. K., Klein D. N., Hajcak G., & Nelson B. D., «Increases in depression and anxiety symptoms in adolescents and young adults during the COVID-19 pandemic», *Psychological Medicine*, vol. 52, no. 14, 2022. <https://doi.org/10.1017/S0033291720005358>
- Huebner E. S., & Gilman R., «Toward a focus on positive psychology in school psychology», *Psychology in the Schools*, vol. 40, no. 1, 2003. <https://doi.org/10.1521/scpq.18.2.99.21862>
- Karademas E. C., «Positive and negative aspects of well-being: Common and specific predictors», *Personality and Individual Differences*, vol. 43, no. 2, 2007. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.11.031>
- Keyes C. L. M., «The mental health continuum: From languishing to flourishing in life», *Journal of Health and Social Behavior*, vol. 43, no. 2, 2002. <https://doi.org/10.2307/3090197>.
- Khalaf A. M., Alubied A. A., Khalaf A. M., & Rifaey A. A., «The impact of social media on the mental health of adolescents and young adults: a systematic review», *Cureus*, vol. 15, no. 8, 2023. <https://doi.org/10.7759/cureus.42990>
- Khesht-Masjedi M. F., Shokrgozar S., Abdollahi E., Habibi B., Asghari T., Ofoghi R. S., & Pazhooman S., «The relationship between gender, age, anxiety, depression, and academic achievement among teenagers», *Journal of Family Medicine and Primary Care*, vol. 8, no. 3, 2019. https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_103_18
- Kuykendall L., Tay L., & Ng V., «Leisure engagement and subjective well-being: A meta-analysis», *Psychological Bulletin*, vol. 141, no. 2, 2015.

<https://doi.org/10.1037/a0038508>

- Λαμπροπούλου Α., «Υποκειμενική αίσθηση ευεξίας των εφήβων και ο ρόλος της οικογένειας», *Ψυχιατρική*, τεύχος 29, αρ. 2, 2018. <https://www.psychiatriki-journal.gr/documents/psychiatry/29.2-GR-2018-172.pdf>
- Lampropoulou A., «Personality, school, and family: What is their role in adolescents' subjective well-being», *Journal of Adolescence*, vol. 67, 2018.
<https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.05.013>
- Lampropoulou A., Georgakakou-Koutsonikou N., Hatzichristou C., Roussos P., «Student adaptation, loneliness and mental health profiles during the second wave of the pandemic COVID-19», *Education Sciences*, vol. 13, no. 7, 2023.
<https://doi.org/10.3390/educsci13070644>
- Lereya S. T., Patalay P., & Deighton J., «Predictors of mental health difficulties and subjective wellbeing in adolescents: A longitudinal study», *JCPP Advances*, vol. 2, no. 2, 2022.
- Loades M. E., Chatburn E., Higson-Sweeney N., Reynolds S., Shafran R., Brigden A., Linney C., McManus M. N., Borwick C., & Crawley E., «Rapid systematic review: the impact of social isolation and loneliness on the mental health of children and adolescents in the context of COVID-19», *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, vol. 59, no. 11, 2020.
<https://doi.org/10.1016/j.jaac.2020.05.009>
- Liu J., Ettema D., & Helbich M., «Systematic review of the association between commuting, subjective wellbeing and mental health», *Travel Behaviour and Society*, vol. 28, 2022.
- Lucas R. E., Diener E., «Personality and subjective well-being», στο John O. P., Robins R. W., Pervin L. A. (επιμ.), *Handbook of Personality: Theory and Research* (3η έκδοση), The Guilford Press, 2008, σσ. 795–814.
- Magklara K., Lazaratou H., Barbouni A., Poulas K., & Farsalinos K., «The impact of COVID-19 lockdown on children's and adolescents' mental health in Greece», *Children & Society*, 2022. <https://doi.org/10.1111/chso.12605>
- Martínez-marín M. D., & Martínez C., «Subjective well-being and gender-typed attributes in adolescents: The relevance of emotional intelligence», *Australian Journal of Psychology*, vol. 71, no. 3, 2019. <https://doi.org/10.1111/ajpy.12247>
- Miller L., & Campo J. V., «Depression in adolescents», *The New England Journal of Medicine*, vol. 385, no. 5, 2021. <https://doi.org/10.1056/NEJMr2033475>

- Neppi T. K., Senia J. M., & Donnellan M. B., «Effects of economic hardship: Testing the family stress model over time», *Journal of Family Psychology*, vol. 30, no. 1, 2016. <https://doi.org/10.1037/fam0000168>
- OECD, OECD Economic Outlook, *Volume 2022 Issue 2: Confronting the Crisis*, OECD Publishing, Paris, 2022. https://doi.org/10.1787/eco_outlook-v2022-2-en
- Orben A., & Przybylski A. K., «The association between adolescent well-being and digital technology use», *Nature Human Behaviour*, vol. 3, no. 2, 2019. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0506-1>
- Park N., «The role of subjective well-being in positive youth development», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 591, 2004. <https://doi.org/10.1177/0002716203260078>
- Proctor C., «Enhancing well-being in youth: Positive psychology interventions for education in Britain», στο Allen K.-A., Furlong M. J., Vella-Brodrick D., Suldo S. M. (επιμ.), *Handbook of Positive Psychology in Schools: Supporting Process and Practice* (3η έκδοση), Routledge, 2022.
- Schimmack U., «The structure of subjective well-being», στο M. Eid & R. J. Larsen (eds), *The science of subjective well-being*, The Guilford Press, 2008.
- Twenge J. M., & Joiner T. E., «US Census Bureau-assessed prevalence of anxiety and depressive symptoms in 2019 and during the 2020 COVID-19 pandemic», *Depression and Anxiety*, vol. 37, no. 10, 2020.
- Twenge J. M., Haidt J., Joiner T. E., & Campbell W. K., «Underestimating digital media harm», *Nature Human Behaviour*, vol. 4, no. 4, 2020.
- Twenge J. M., Cooper A. B., Joiner T. E., Duffy M. E., & Binau S. G., «Age, period, and cohort trends in mood disorder indicators and suicide-related outcomes in a nationally representative dataset, 2005-2017», *Journal of Abnormal Psychology*, vol. 128, no. 3, 2019. <https://doi.org/10.1037/abn0000410>.
- Φωτίου Α., Καναβού Ε., Σταύρου Μ, & Κοκκέβη Α. *Κάπνισμα στους εφήβους στην Ελλάδα. Σειρά ειδικών θεμάτων από την Πανελλήνια Έρευνα για τις Συμπεριφορές που Συνδέονται με την Υγεία των Έφηβων-μαθητών*. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, Νευροεπιστημών & Ιατρικής Ακρίβειας 'ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΗΣ.' 2023. <https://www.epipsi.gr/images/EPIPSI-HBSC-WHO-Greece-22-Smoking-and-Vaping.pdf>

World Health Organization, *Health behaviour in school-aged children (HBSC) study 2021/2022: Adolescent social media use and health*, WHO Regional Office for Europe, 2023. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-14296-2>

Μια φορά κι έναν καιρό ήταν...:

Μια εισαγωγή στην έννοια της αφηγηματικής ταυτότητας

Γιώργος Βλειώρας,* Αναστασία Κοντοστόλη #, Δέσποινα Μασκλαβάνου #, Άννα Μαρίνα Στεργίου# και Άννα Τσολάκη#

Περίληψη

Η αφηγηματική ταυτότητα αναφέρεται στις ιστορίες μας σε σχέση με το πώς γίναμε οι άνθρωποι που είμαστε. Η παρούσα εργασία είναι μία εύληπτη εισαγωγή στην έννοια αυτή. Αρχικά, παρουσιάζουμε συνοπτικά τη θεωρία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης και επεξηγούμε τη θέση της διαμόρφωσης της ταυτότητας στη θεωρία αυτή. Στη συνέχεια, ορίζουμε την αφηγηματική ταυτότητα και σκιαγραφούμε την εξέλιξη αυτής της έννοιας. Αναλύουμε πώς αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της ζωής μας και πώς επηρεάζεται από το πολιτισμικό περιβάλλον. Τέλος, περιγράφουμε μεθόδους που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη της αφηγηματικής ταυτότητας και προτείνουμε ιδέες για σχετικές έρευνες που μπορούν να πραγματοποιηθούν στη χώρα μας.

Λέξεις-κλειδιά: Αναπτυξιακή ψυχολογία, Ταυτότητα, Αφηγηματική ταυτότητα, Ιστορίες ζωής

Abstract

Narrative identity refers to the stories we tell about how we became the people we are. The present work is an accessible introduction to this concept. First, we briefly describe the theory of psychosocial development, and we explain the position of identity formation in that theory. Then, we define narrative identity and outline its history. We analyse how it develops over the course of our lives and how it is affected by the cultural context. Finally, we present some methods that have been used to study narrative identity, and we provide some suggestions for research that could be conducted in Greece.

Keywords: Developmental psychology, Identity, Narrative identity, Life stories

* Επίκουρος Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Προπτυχιακή φοιτήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Εισαγωγή

Κατά την εφηβεία και την αναδυόμενη ενηλικίωση, καλούμαστε να πάρουμε σημαντικές αποφάσεις σε σχέση με διάφορα θέματα, όπως το είδος των σχέσεων στις οποίες θέλουμε να εμπλακούμε, την πολιτική ή θρησκευτική ιδεολογία την οποία θέλουμε να ακολουθήσουμε ή το μελλοντικό επάγγελμα στο οποίο θέλουμε να εκπαιδευτούμε. Στη θεωρία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης, οι αποφάσεις αυτές συναποτελούν αυτό που ονομάζουμε *ταυτότητα* (Schwartz, 2001. Schwartz et al., 2016). Ένας από τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να διαμορφώσουμε την ταυτότητά μας είναι να διηγηθούμε μια ιστορία, μέσα από την οποία περιγράφουμε πώς γίναμε οι άνθρωποι που είμαστε και πώς θα γίνουμε οι άνθρωποι που επιθυμούμε να γίνουμε. Η ιστορία αυτή περιγράφεται στη σχετική βιβλιογραφία με τον όρο *αφηγηματική ταυτότητα* (McAdams, 2021).

Με την παρούσα εργασία, επιδιώκουμε να προσφέρουμε μία εύληπτη εισαγωγή στην έννοια της αφηγηματικής ταυτότητας, ώστε να κάνουμε την έννοια αυτή προσιπή στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό. Χωρίσαμε την εργασία σε έξι ενότητες: *Η διαμόρφωση της ταυτότητας σύμφωνα με τη θεωρία ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης, Η έννοια της αφηγηματικής ταυτότητας και η εξέλιξή της, Η ανάπτυξη της αφηγηματικής ταυτότητας, Η αφηγηματική ταυτότητα και το πολιτισμικό πλαίσιο, Η μελέτη της αφηγηματικής ταυτότητας και Συμπέρασμα, Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα*. Στην πρώτη ενότητα, περιγράφουμε συνοπτικά τη θεωρία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson και τοποθετούμε τη διαμόρφωση της ταυτότητας στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής. Στην επόμενη ενότητα, ορίζουμε την αφηγηματική ταυτότητα και σκιαγραφούμε την εξέλιξη της σχετικής θεωρίας μέσα από τέσσερις δημοσιεύσεις, τις οποίες θεωρεί κομβικές ο εμπνευστής της έννοιας αυτής, ο Dan P. McAdams (2021). Στην τρίτη ενότητα, περιγράφουμε πώς αναπτύσσεται η αφηγηματική ταυτότητα κατά τη διάρκεια της ζωής μας. Στην ακόλουθη ενότητα, πραγματευόμαστε τη θέση που κατέχει το πολιτισμικό πλαίσιο στην ανάπτυξη της αφηγηματικής ταυτότητας. Στην προτελευταία ενότητα, αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιους τρόπους που έχουν χρησιμοποιηθεί για την ερευνητική μελέτη όψεων της αφηγηματικής ταυτότητας. Τέλος, στην

έκτη ενότητα, παραθέτουμε προτάσεις για σχετικές έρευνες που θεωρούμε ότι θα είχε νόημα να γίνουν στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο.

Η Διαμόρφωση της Ταυτότητας σύμφωνα με τη Θεωρία Ψυχοκοινωνικής Ανάπτυξης

Η διαμόρφωση της ταυτότητας είναι ένα κομβικό αναπτυξιακό επίτευγμα για τους νέους ανθρώπους, καθώς αυτοί περνούν από την παιδική ηλικία στην εφηβεία και τελικά στην ενήλικη ζωή (Schwartz et al., 2016). Καθώς αναπτυσσόμαστε, αναζητάμε απαντήσεις σε ερωτήματα, όπως “Ποιος, ποια ή ποιο είμαι;”, “Ως προς τι διαφέρω και ως προς τι μοιάζω με τους άλλους ανθρώπους;”, και “Ποιος είναι ο στόχος της ζωής μου;” (Schwartz, 2001). Ερωτήματα σχετικά με τη διαμόρφωση της ταυτότητας άρχισαν να μελετώνται εκτενώς στις κοινωνικές επιστήμες μετά την πρώτη σχετική εργασία του Erikson (1950). Στην εργασία του αυτή, όπως και σε άλλες εργασίες του που ακολούθησαν, ο Erikson διατύπωσε μία από τις πιο σημαντικές θεωρίες σταδίων στο χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας (Feldman, 2019).

Σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson (1950), μπορούμε να περιγράψουμε τη ζωή του ανθρώπου ως μία σειρά οκτώ *κρίσεων*, οι οποίες προκύπτουν από αυτά που ζητά η κοινωνία από το αναπτυσσόμενο άτομο (γι’ αυτό και η θεωρία αυτή ονομάζεται “ψυχοκοινωνική θεωρία”). Οι κρίσεις αυτές είναι οι εξής: Βασική εμπιστοσύνη έναντι Δυσπιστίας (πρώτο έτος της ζωής), Αυτονομία έναντι Ντροπής και αμφιβολίας (δεύτερο έτος της ζωής), Πρωτοβουλία έναντι Ενοχής (3 έως 6 έτη), Φιλοπονία έναντι Κατωτερότητας (6 έως 12 έτη), Ταυτότητα έναντι Σύγχυσης ρόλων (12 έως 18 έτη), Οικειότητα έναντι Απομόνωσης (18 έως 40 έτη), Παραγωγικότητα έναντι Στασιμότητας (40 έως 65 έτη), και, τέλος, Ακεραιότητα του Εγώ έναντι Απόγνωσης (65 έτη ως το τέλος της ζωής, Feldman, 2019).

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η επίλυση κάθε κρίσης χτίζεται πάνω στα θεμέλια της επίλυσης των προηγούμενων κρίσεων, αλλά και θέτει τις λύσεις των προηγούμενων κρίσεων υπό νέα διαπραγμάτευση (Feldman, 2019). Για παράδειγμα, η δημιουργία μιας αμοιβαία ικανοποιητικής σχέσης μπορεί να στηριχτεί στην κατανόηση των προσωπικών αξιών και στόχων, δηλαδή η

επίλυση της κρίσης της Οικειότητας έναντι της Απομόνωσης χτίζεται στα θεμέλια της επίλυσης της κρίσης της Ταυτότητας έναντι της Σύγχυσης ρόλων. Παράλληλα, η δημιουργία μιας αμοιβαία ικανοποιητικής σχέσης μπορεί να οδηγήσει σε αναθεώρηση των προσωπικών αξιών και στόχων, δηλαδή σε επαναδιαπραγμάτευση της κρίσης της Ταυτότητας έναντι της Σύγχυσης ρόλων.

Η κρίση της Ταυτότητας έναντι της Σύγχυσης ρόλων έχει προσελκύσει το περισσότερο ερευνητικό ενδιαφέρον στην ιστορία της ψυχοκοινωνικής θεωρίας. Ο Erikson όρισε την ταυτότητα με τρόπο ευρύ και πολυδιάστατο (Schwartz, 2001). Έτσι, η ταυτότητα στη θεωρία αυτή αναφέρεται τόσο σε εσωτερικές (“πώς βλέπω τον εαυτό μου”) όσο και σε κοινωνικές διαστάσεις (“πώς με βλέπουν οι άλλοι” αλλά και “τι περιμένουν οι άλλοι από μένα”). Επίσης, περιγράφει την επίγνωση της ομοιότητας (“είμαι το ίδιο άτομο σε διαφορετικά πλαίσια”) και της συνέχειας στο χρόνο (“σήμερα είμαι το ίδιο άτομο που ήμουν χθες και αύριο θα είμαι το ίδιο άτομο που είμαι σήμερα”). Τέλος, ορίζει με ποιους τρόπους κάθε άτομο είναι μοναδικό και περιγράφει πώς οι τρόποι αυτοί συνδέονται με τις αντιλήψεις που έχουν για το άτομο τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του. Ως συνέπεια αυτού του εύρους των σχετικών περιγραφών, ο Schwartz (2001) επέλεξε να περιγράψει την ταυτότητα κατά Erikson ως ένα “μωσαϊκό” (σελ. 9), το οποίο περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τις ερωτικές προτιμήσεις, τη θρησκευτική πίστη, την πολιτική ιδεολογία και τις επαγγελματικές επιλογές του ατόμου.

Τα κείμενα του Erikson είναι πλούσια σε κλινικές και μεταφορικές περιγραφές, αλλά δεν περιέχουν τη λεπτομέρεια και την ακρίβεια που απαιτεί η επιστημονική διερεύνηση (Schwartz, 2001). Αυτή η έλλειψη λεπτομέρειας και ακρίβειας άφησε χώρο για την ανάπτυξη ενός μεγάλου αριθμού λειτουργικών ορισμών της ταυτότητας και αντίστοιχα τρόπων μελέτης αυτής. Το μοντέλο που κυριάρχησε στο χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας για περισσότερα από 30 χρόνια είναι το μοντέλο του Marcia (1966, 1993), σύμφωνα με το οποίο, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις καταστάσεις ταυτότητας, με βάση δύο διαστάσεις: την κρίση, δηλαδή το βαθμό στον οποίο ένα άτομο έχει επιδιώξει να επιλέξει μία ανάμεσα σε πολλές εναλλακτικές, και τη δέσμευση, δηλαδή το

βαθμό στον οποίο ένα άτομο επενδύει ψυχολογικά στην επιλογή του (όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1. Οι καταστάσεις ταυτότητας κατά Marcia

	Απουσία κρίσης	Παρουσία κρίσης
Απουσία δέσμευσης	Σύγχυση ταυτότητας	Μορατόριουμ
Παρουσία δέσμευσης	Δοτή ταυτότητα	Κατακτημένη ταυτότητα

Μετά τον Marcia, ακολούθησαν και άλλοι ερευνητές και ερευνήτριες που είτε πρόσθεσαν διαστάσεις στο μοντέλο αυτό είτε προσέγγισαν τη θεωρία του Erikson από μία διαφορετική οπτική (για μία σχετική ανασκόπηση, Schwartz et al., 2015). Η παρούσα εργασία έχει στόχο να παρουσιάσει στην ελληνική γλώσσα μία από αυτές τις διαφορετικές οπτικές, τη λεγόμενη *αφηγηματική ταυτότητα*, η οποία βρίσκεται στο σταυροδρόμι της αναπτυξιακής και της γνωστικής ψυχολογίας και της ψυχολογίας της προσωπικότητας (McAdams, 2021).

Η Έννοια της Αφηγηματικής Ταυτότητας και η Εξέλιξή της

Ο McAdams (2015) περιέγραψε τρεις πτυχές της ανάπτυξης της προσωπικότητας που διατρέχουν την πορεία της ανθρώπινης ζωής. Οι πτυχές αυτές εστιάζουν στις κοινωνικές διαστάσεις της ζωής, στη διάσταση των κινήτρων και στην αυτοβιογραφική διάσταση. Η πρώτη πτυχή ξεκινά με την ιδιοσυγκρασία στη βρεφική ηλικία και φτάνει στην εγκαθίδρυση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας στην ενήλικη ζωή. Η δεύτερη πτυχή αρχίζει με τη θεωρία του νου στην ηλικία των 5 ως 7 ετών και φτάνει στην άρθρωση των στόχων και των αξιών ζωής στην εφηβεία και την ενήλικη ζωή. Τέλος, η τρίτη πτυχή ξεκινά με την ανταλλαγή αφηγήσεων προσωπικών εμπειριών ανάμεσα στα παιδιά προσχολικής ηλικίας και τους γονείς τους και φτάνει ως την κατασκευή μιας ολοκληρωμένης ιστορίας ζωής, της αφηγηματικής ταυτότητας, στην εφηβεία και την ενήλικη ζωή.

Έτσι, η αφηγηματική ταυτότητα περιλαμβάνει τις ιστορίες που έχουμε στο μυαλό μας σε σχέση με το πώς γίναμε οι συγκεκριμένοι άνθρωποι που είμαστε. Ενσωματώνει δε την αναπαράσταση του παρελθόντος μας (“πώς έγινα αυτό που είμαι”) και την προβολή του μέλλοντός μας (“πώς θα γίνω” ή “πώς φαντάζομαι ότι θα γίνω”, McAdams, 2021). Για παράδειγμα, η αφηγηματική ταυτότητα του πρώτου συγγραφέα της παρούσας εργασίας (ΓΒ) θα μπορούσε να περιέχει τις συγκεκριμένες ιστορίες που έχει αυτός στο μυαλό του σε σχέση με το πώς ενδιαφέρθηκε για το χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας (“πώς έγινα αυτό που είμαι”) αλλά και το πώς φαντάζεται τον εαυτό του σαν αναπτυξιακό ψυχολόγο στο μέλλον (“πώς φαντάζομαι ότι θα γίνω”). Είναι σημαντικό να σημειώσουμε εδώ ότι ο κάθε άνθρωπος επιλέγει σε ποιες ιστορίες θα δώσει έμφαση και νόημα για την κατασκευή της αφηγηματικής του ταυτότητας (και αντίστοιχα σε ποιες δεν θα δώσει έμφαση και νόημα).

Σύμφωνα με τον McAdams (2021), η επιστημονική κατανόηση της αφηγηματικής ταυτότητας έχει διαμορφωθεί μέσα από τέσσερις σημαντικές δημοσιεύσεις. Οι δημοσιεύσεις αυτές εστιάζουν σε διαφορετικές όψεις της, που δεν είχαν αναλυθεί στις αρχικές σχετικές δημοσιεύσεις. Η πρώτη όψη είναι η αυτοβιογραφική συλλογιστική (autobiographical reasoning) και ο ρόλος της στην ανάπτυξη της ιστορίας ζωής των ανθρώπων (Habermas & Bluck, 2000). Η αυτοβιογραφική συλλογιστική αναφέρεται στην ενεργητική διαδικασία μέσα από την οποία αναζητούμε και διαμορφώνουμε συνδέσεις ανάμεσα στα στοιχεία της ζωής μας, σε μια προσπάθεια να συνδέσουμε το παρελθόν με το παρόν μας. Η αυτοβιογραφική συλλογιστική βασίζεται μεν στην αυτοβιογραφική μνήμη, αλλά την υπερβαίνει, καθώς εμπεριέχει και την ενεργητική δημιουργία συνοχής ανάμεσα στα γεγονότα και τον εαυτό. Η αναφορά στην αυτοβιογραφική συλλογιστική εμπλούτισε την αρχική σκέψη του McAdams (1985), ο οποίος είχε συνδέσει την ανάπτυξη της ιστορίας ζωής με την ανάπτυξη της τυπικής νόησης κατά Piaget.

Η δεύτερη όψη αναφέρεται στους διαπροσωπικούς και κοινωνικούς παράγοντες που επιδρούν στην ανάπτυξη της αφηγηματικής ταυτότητας (McLean et al., 2007). Κεντρική θέση κατέχει εδώ η έννοια της εξαρτώμενης από την κατάσταση ιστορίας (situated story), η οποία ορίζεται ως “οποιαδήποτε αφήγηση προσωπικής μνήμης που δημιουργείται μέσα σε μια συγκεκριμένη

κατάσταση, από συγκεκριμένα άτομα, για συγκεκριμένο κοινό και για την εκπλήρωση συγκεκριμένων στόχων” (McLean et al., 2007, σελ. 263). Η αφήγηση εξαρτώμενων από την κατάσταση ιστοριών σε διάφορα ακροατήρια και πλαίσια μπορεί να μας οδηγήσει σε έναν διαφορετικό τρόπο κατανόησης του εαυτού μας. Και αντίστροφα όμως ο τρόπος κατανόησης του εαυτού μας μπορεί να μας οδηγήσει στην αφήγηση διαφορετικών εξαρτώμενων από την κατάσταση ιστοριών.

Η τρίτη όψη αφορά την επίδραση του πολιτισμού στις ιστορίες που λέμε για τους εαυτούς μας, η οποία λαμβάνει χώρα μέσω των κύριων αφηγήσεων (master narratives, Hammack, 2008). Οι αφηγήσεις αυτές είναι συμβατές με αυτό που ονομάζεται στις κοινωνικές επιστήμες *κυρίαρχος λόγος* (dominant discourse, Hammack, 2008). Επίσης είναι σχετικές με την έννοια της ιδεολογίας, καθώς όλες οι ιστορίες κατασκευάζονται σε συγκεκριμένα κοινωνικο-πολιτικά πλαίσια με συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας και ανισότητες μεταξύ ομάδων και άρα έχουν και κάποιον ιδεολογικό προσανατολισμό. Οι κύριες αφηγήσεις αναφέρονται σε πολιτισμικά καθορισμένα σενάρια (scripts), τα οποία είναι εύκολα προσβάσιμα στα μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας, όπως τα μέλη ενός έθνους, μιας εθνικής ομάδας ή ενός φύλου. Σύμφωνα με τον Hammack (2008), οι κύριες αφηγήσεις επηρεάζουν αλλά και επηρεάζονται από τις προσωπικές αφηγήσεις.

Η τελευταία όψη αναφέρεται στη σχέση των διαφόρων πλευρών της αφηγηματικής ταυτότητας με το ευ ζην (well-being), πέρα και πάνω από τις επιδράσεις των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Σύμφωνα με τους Adler et al. (2016), οι πλευρές της αφηγηματικής ταυτότητας που έχουν κατά καιρούς μελετηθεί μπορούν να οργανωθούν σε τέσσερις κατηγορίες: κίνητρο, συναίσθημα, απόδοση νοήματος και δομικά στοιχεία των αφηγήσεων. Οι αφηγήσεις που εμπεριέχουν θέματα κινήτρων, όπως η αίσθηση σκοπού και αυτονομίας, συνδέονται θετικά με την ψυχολογική προσαρμογή. Επίσης, οι αφηγήσεις που περιγράφουν την απόδοση νοήματος σχετίζονται με μια ποικιλία ορισμών του ευ ζην, αν και, σε κάποιες περιπτώσεις, η επεξεργασία δύσκολων εμπειριών μπορεί να οδηγήσει σε προσωρινά χαμηλότερη ψυχολογική προσαρμογή. Οι συναισθηματικές πλευρές των αφηγήσεων έχουν συνδεθεί κυρίως με έναν ηδονικά προσανατολισμένο ορισμό του ευ ζην. Για

παράδειγμα, οι αφηγήσεις λύτρωσης (αφηγήσεις στις οποίες αρνητικές εμπειρίες καταλήγουν σε θετικά συμπεράσματα και συναισθήματα) συνδέονται με ισχυρότερα θετικά συναισθήματα, ενώ οι αφηγήσεις μόλυνσης (αφηγήσεις στις οποίες θετικές εμπειρίες καταλήγουν σε αρνητικά συμπεράσματα και συναισθήματα) συνδέονται με ισχυρότερα αρνητικά συναισθήματα. Τέλος, λίγες έρευνες έχουν μελετήσει τη σύνδεση των δομικών χαρακτηριστικών των αφηγήσεων (π.χ. της συνοχής) και του ευ ζην και τα σχετικά ευρήματα δεν συμφωνούν μεταξύ τους.

Η Ανάπτυξη της Αφηγηματικής Ταυτότητας

Οι άνθρωποι δεν γεννιούνται με τις αφηγηματικές τους ταυτότητες έτοιμες προς χρήση. Όπως περιγράφει ο McAdams (2021), από τις ηλικίες των 3 έως 4 ετών, τα παιδιά έχουν την ικανότητα να λένε ιστορίες για γεγονότα που έλαβαν χώρα στο πρόσφατο παρελθόν (π.χ. τι έφαγαν χθες ή με ποιο παιδί έπαιξαν το απόγευμα στην παιδική χαρά). Μόλις τα παιδιά κατακτήσουν γλωσσικά την ικανότητα να λένε τέτοιες ιστορίες, οι άνθρωποι που είναι επιφορτισμένοι με την κοινωνικοποίησή τους (π.χ. οι γονείς ή οι κηδεμόνες τους) τα ενθαρρύνουν να λένε ιστορίες και τους παρέχουν υποστήριξη εξηγώντας τους τι είναι και πώς λέγεται μία ιστορία. Μέχρι να φτάσουν στην ηλικία του παιδικού σταθμού, τα περισσότερα παιδιά έχουν κατανοήσει ότι μία αφήγηση περιέχει έναν βασικό χαρακτήρα, ο οποίος έχει κάποιους στόχους και κινείται στο χρόνο με στόχο να τους πετύχει. Στη διαδρομή αυτή, συχνά αντιμετωπίζει εμπόδια, στα οποία αντιδρά με κάποιον τρόπο. Έτσι, η πλοκή εξελίσσεται προς την κατεύθυνση ενός κλεισίματος της ιστορίας.

Η αφήγηση ιστοριών για γεγονότα που έλαβαν χώρα στο πρόσφατο παρελθόν αποτελεί μεν μία αρχή για την δημιουργία της αφηγηματικής ταυτότητας, αλλά δεν είναι αρκετή. Απαιτούνται επίσης ποικίλα αναπτυξιακά επιτεύγματα, χάρη στα οποία θα μπορέσει ο άνθρωπος να οραματιστεί το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του ως μία ενιαία αφήγηση γεγονότων που θα εξηγούν πώς έγινε ο άνθρωπος που είναι τώρα και πώς θα γίνει ο άνθρωπος που μπορεί να γίνει στο μέλλον. Τα επιτεύγματα αυτά κατακτώνται κυρίως κατά την εφηβεία και αφορούν την εσωτερίκευση ενός πολιτισμικού σεναρίου

(cultural script) και την ανάπτυξη της ικανότητας για αιτιώδη (causal) και για θεματική συνοχή (thematic coherence, McAdams, 2021).

Το *πολιτισμικό σενάριο* είναι μία γνωστική δομή που περιλαμβάνει πληροφορίες για το πώς δομείται κατά κανόνα μία ζωή σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο: Ποια είναι τα σημαντικότερα γεγονότα που αναμένεται να λάβουν χώρα κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου και σε ποιες ηλικίες αναμένεται να λάβουν χώρα (Thomsen & Bernsten, 2008); Για παράδειγμα, στη σημερινή ελληνική κοινωνία, η ολοκλήρωση των σπουδών, ένα σημαντικό γεγονός ζωής, αναμένεται κάπου ανάμεσα στα 22 και τα 25 έτη, η δημιουργία οικογένειας ίσως αναμένεται κάπου κοντά στα 30 έτη, και η συνταξιοδότηση ίσως αναμένεται κάπου μετά τα 65 έτη. Οι πληροφορίες αυτές διαμορφώνουν τις προσδοκίες που μπορεί να έχουν οι άνθρωποι από τις ζωές τους (Thomsen & Bernsten, 2008). Τα πολιτισμικά σενάρια αρχίζουν να εσωτερικεύονται κατά τη μέση παιδική ηλικία, αλλά τα μεγάλα βήματα για την κατάκτησή τους λαμβάνουν χώρα κατά την εφηβεία (McAdams, 2021).

Η *αιτιώδης συνοχή* αναφέρεται στην ικανότητα να αφηγούμαστε πώς ένα γεγονός προκάλεσε, οδήγησε ή μετασχηματίστηκε σε, ή με κάποιον τρόπο συνδέθηκε με ένα άλλο γεγονός της ζωής μας. Για παράδειγμα, μία έφηβη μπορεί να περιγράψει ποιες από τις παρελθοντικές της εμπειρίες θεωρεί ότι την έχουν οδηγήσει σήμερα να είναι ντροπαλή με τα αγόρια, ή ένας πατέρας μπορεί να περιγράψει ποιες εμπειρίες τον οδήγησαν στο να απαγορεύει στα παιδιά του να παίζουν ηλεκτρονικά παιχνίδια. Οι εμπειρίες αυτές επιλέγονται από μία δεξαμενή σχετικών εμπειριών, ανασκευάζονται και οδηγούν στο χτίσιμο μιας συνεκτικής, αιτιώδους αφήγησης (McAdams, 2021).

Η *θεματική συνοχή* αναφέρεται στην ικανότητα να αναγνωρίζουμε ένα πρωταρχικό θέμα, μία πρωταρχική αξία ή μία πρωταρχική αρχή, ένα πρωταρχικό στοιχείο που ενσωματώνει τα διαφορετικά επεισόδια της ζωής μας και που αποκαλύπτει την ουσία του ποιοι, ποιες ή ποια είμαστε (McAdams, 2021). Παραδείγματα τέτοιων πρωταρχικών στοιχείων μπορεί να είναι *η βοήθεια στο συνάνθρωπο, η αγάπη, η ζωή είναι ένα πάρτι*, κλπ. Άλλες όψεις της αυτοβιογραφικής συλλογιστικής που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της ζωής μας είναι η ικανότητα να αφηγούμαστε με πιο ξεκάθαρο και διαφωτιστικό

τρόπο την αρχή και το τέλος των αφηγήσεών μας και η ικανότητα να κατασκευάζουμε νόημα με βάση τις εμπειρίες μας (McAdams, 2021).

Γενικά οι έρευνες δείχνουν ότι οι άνθρωποι γίνονται πιο αποτελεσματικοί στις αυτοβιογραφικές τους αφηγήσεις καθώς προχωρούν από την εφηβεία και τη πρώιμη ενήλικη ζωή στη μέση ενήλικη ζωή (McAdams, 2021), με τις σχετικές έρευνες να εστιάζουν σε διαφορετικές πλευρές των αφηγήσεων αυτών. Για παράδειγμα, οι Pasupathi και Mansour (2006) εστίασαν στο πώς οι άνθρωποι συνδέουν τις εμπειρίες τους με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους. Σύγκριναν ιστορίες ατόμων μεταξύ 18 και 89 ετών και βρήκαν ότι τα νεότερα ενήλικα άτομα ήταν λιγότερο πιθανό να κάνουν τέτοιες συνδέσεις σε σχέση με τα μεγαλύτερα σε ηλικία ενήλικα άτομα. Από την άλλη, οι Bluck και Glück (2004) εστίασαν στο πώς οι άνθρωποι συνδέουν τις εμπειρίες τους με την κατεύθυνση που πήρε η ζωή τους. Σύγκριναν άτομα από τρεις ηλικιακές ομάδες (15 ως 20, 30 ως 40 και 60 ως 70 ετών) και βρήκαν ότι τέτοιου είδους συνδέσεις είναι πιο πιθανό να κάνουν τα ενήλικα άτομα και κυρίως τα νεαρά ενήλικα άτομα.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι οι περισσότερες σχετικές έρευνες είναι συγχρονικές, δηλαδή μελετούν τις αφηγήσεις ατόμων διαφορετικών ηλικιών σε μία χρονική στιγμή. Σε τέτοιες έρευνες, μπορούμε να μελετήσουμε *διαφορές* μεταξύ ανθρώπων διαφορετικών ηλικιακών ομάδων, αλλά όχι *αλλαγές* εντός των ίδιων ανθρώπων, καθώς αυτοί μεγαλώνουν. Για τη μελέτη αλλαγών εντός των ίδιων ανθρώπων, είναι απαραίτητη η διενέργεια διαχρονικών ερευνών, δηλαδή ερευνών στις οποίες τα ίδια άτομα μελετώνται σε δύο ή περισσότερες χρονικές στιγμές. Στη σχετική βιβλιογραφία, εντοπίζονται λίγες τέτοιες έρευνες, οι οποίες έχουν δείξει αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αφηγούνται τις ιστορίες της ζωής τους, καθώς αυτοί μεγαλώνουν. Για παράδειγμα, οι Negele και Habermas (2010) μελέτησαν τη συνέχεια και την αλλαγή στις αφηγήσεις ιστοριών ζωής οκτώ ατόμων, τα οποία μίλησαν για τις ζωές τους δύο φορές, με διαφορά τεσσάρων ετών. Η ανάλυση των αφηγήσεων αυτών έδειξε ότι, καθώς περνούσε ο καιρός, τα άτομα περιέγραφαν τα γεγονότα με πιο συνοπτικό τρόπο, παίρνοντας μεγαλύτερη συναισθηματική απόσταση από αυτά και επιτυγχάνοντας υψηλότερα επίπεδα κατασκευής νοήματος.

Η Αφηγηματική Ταυτότητα και το Πολιτισμικό Πλαίσιο

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτυσσόμαστε ασκεί σημαντική επίδραση στην αφηγηματική μας ταυτότητα. Την πρώτη σχετική αναφορά έκανε ο Hammack (2008), αλλά οι McLean και Syed (2015) πρότειναν ένα πιο ολοκληρωμένο σχετικό μοντέλο, το οποίο επιτρέπει τη μελέτη της ανάπτυξης της προσωπικής ταυτότητας στο σταυροδρόμι του εαυτού και της κοινωνίας, σε συμφωνία και με τις αρχές της ψυχοκοινωνικής θεωρίας του Erikson. Στο μοντέλο αυτό, διακρίνονται τρία είδη αφηγήσεων: οι προσωπικές (personal), οι κύριες (master) και οι εναλλακτικές αφηγήσεις (alternative narratives). Από αυτά τα τρία είδη, έχουμε ήδη αναφερθεί στις *προσωπικές αφηγήσεις*, οι οποίες αφορούν αυτό που έχουμε ως τώρα ονομάσει αφηγηματική ταυτότητα.

Οι *κύριες αφηγήσεις* είναι ιστορίες που καθοδηγούν τις σκέψεις, τις πεποιθήσεις, τις αξίες και τις συμπεριφορές των ανθρώπων που ζουν και αναπτύσσονται σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Κάθε πολιτισμικό πλαίσιο φέρει διαφορετικές κύριες αφηγήσεις και οι κύριες αφηγήσεις είναι κοινές για τους ανθρώπους που ζουν σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Οι άνθρωποι μπορεί να εσωτερικεύσουν ή να απορρίψουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, τις κύριες αφηγήσεις και να κατασκευάσουν αντίστοιχα τις προσωπικές τους αφηγήσεις. Οι κύριες αφηγήσεις είναι λειτουργικές για τους ανθρώπους των οποίων οι ζωές ταιριάζουν με όσα περιμένει από αυτούς το πολιτισμικό πλαίσιο. Από την άλλη, οι κύριες αφηγήσεις δεν είναι λειτουργικές για τους ανθρώπους των οποίων οι ζωές απέχουν από όσα περιμένει από αυτούς το πολιτισμικό πλαίσιο. Για αυτούς τους ανθρώπους, μπορεί να είναι χρήσιμη η κατασκευή ή υιοθέτηση *εναλλακτικών αφηγήσεων*, οι οποίες μπορεί να διαφέρουν από ή και να αντικρούουν τις κύριες αφηγήσεις (McLean & Syed, 2015).

Ας εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ προσωπικών, κύριων και εναλλακτικών αφηγήσεων μέσα από δύο παραδείγματα. Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, η επικρατούσα προσδοκία είναι ότι τα ετεροφυλόφιλα άτομα παντρεύονται, ενώ τα ομοφυλόφιλα άτομα δεν παντρεύονται, ή, αν το κάνουν, δεν παντρεύονται άτομα του ίδιου φύλου. Αυτές οι προσδοκίες διαμορφώνουν τις κύριες

αφηγήσεις, οι οποίες καθορίζουν το τι θεωρείται αποδεκτό. Ας υποθέσουμε τώρα ότι σε αυτή την κοινωνία ζει ένας ετεροφυλόφιλος άντρας, ο Νίκος. Αν ο Νίκος παντρευτεί, τότε θα λέγαμε ότι ζει τη ζωή του σε συμφωνία με την κύρια αφήγηση που τον αφορά και, πιθανόν, θα διαμορφώσει την προσωπική του αφήγηση σε συμφωνία με αυτή την κύρια αφήγηση. Αν όμως ο Νίκος δεν παντρευτεί, τότε θα λέγαμε ότι δεν ζει τη ζωή του σε συμφωνία με την κύρια αφήγηση που τον αφορά και, πιθανόν, θα διαμορφώσει μία προσωπική αφήγηση που διαφοροποιείται από την κύρια αφήγηση.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι στην κοινωνία αυτή ζει και ένας ομοφυλόφιλος άντρας, ο Αντρέας. Αν ο Αντρέας δεν παντρευτεί, τότε θα λέγαμε ότι ζει τη ζωή του σε συμφωνία με την κύρια αφήγηση που τον αφορά και, πιθανόν, θα διαμορφώσει την προσωπική του αφήγηση σε συμφωνία με αυτή την κύρια αφήγηση. Αν όμως ο Αντρέας παντρευτεί τον σύντροφό του, τότε θα λέγαμε ότι δεν ζει τη ζωή του σε συμφωνία με την κύρια αφήγηση που τον αφορά και, πιθανόν, θα διαμορφώσει μία προσωπική αφήγηση που αντικρούει την κύρια αφήγηση. Όσο περισσότερες εναλλακτικές αφηγήσεις γίνονται κοινωνικά αποδεκτές, είτε για ετεροφυλόφιλα άτομα που δεν παντρεύονται είτε για μη ομοφυλόφιλα άτομα που παντρεύονται, τόσο πιο εύκολο γίνεται για τον Νίκο και τον Αντώνη να τις εντοπίσουν και να ζήσουν τις ζωές τους σύμφωνα με αυτές (Βλειώρας, 2025).

Οι κύριες αφηγήσεις έχουν μία σημαντική λειτουργία στη διαμόρφωση της προσωπικής μας αφήγησης είτε ζούμε τις ζωές μας σε συμφωνία με αυτές είτε όχι (McLean & Syed, 2015). Στην πρώτη περίπτωση, οι κύριες αφηγήσεις επιβεβαιώνονται, αφού τις χρησιμοποιούμε ως βάση για να κατασκευάσουμε αντίστοιχα τις προσωπικές μας αφηγήσεις. Στη δεύτερη περίπτωση, οι κύριες αφηγήσεις αναγνωρίζονται ή επικυρώνονται ως κύριες, αφού τις χρησιμοποιούμε ως σημεία αναφοράς για να ορίσουμε τις εναλλακτικές μας αφηγήσεις: Χωρίς μία *κύρια* αφήγηση, δεν έχει νόημα να μιλάμε για μία *εναλλακτική* αφήγηση. Η λειτουργία αυτή των κύριων αφηγήσεων δείχνει την ισχυρή θέση που έχει το πολιτισμικό πλαίσιο στον τρόπο που διαμορφώνουμε την αφηγηματική μας ταυτότητα. Θέτει δε υπό, μερική τουλάχιστον, αμφισβήτηση την έμφαση πολλών θεωριών για την ανάπτυξη της ταυτότητας στην αυτενέργεια (agency).

Οι McLean και Syed (2015) περιέγραψαν πέντε χαρακτηριστικά των κύριων αφηγήσεων, τα οποία είναι η χρηστικότητα (utility), η καταναγκαστική φύση (compulsory nature), η ακαμψία (rigidity), η πανταχού παρουσία (ubiquity) και η αορατότητα (invisibility). Οι κύριες αφηγήσεις είναι χρηστικές, με την έννοια ότι μας παρέχουν ένα πρότυπο σε σχέση με το πώς να ζούμε τη ζωή μας και πώς να ανήκουμε στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο. Έχουν καταναγκαστική φύση, καθώς εμπεριέχουν ένα στοιχείο ηθικότητας ή ιδεολογίας και μας λένε πώς αναμένεται να φερόμαστε ή να αισθανόμαστε. Είναι άκαμπτες, από την άποψη ότι είναι βαθιά ριζωμένες σε σχέσεις εξουσίας, από τις οποίες ωφελούνται άτομα με προνομιούχες θέσεις στην κοινωνία, τα οποία ως συνέπεια αυτού διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση των κύριων αυτών αφηγήσεων.

Οι κύριες αφηγήσεις είναι πανταχού παρούσες, με την έννοια ότι διαχέονται σε διάφορες όψεις του πολιτισμού, όπως ο κινηματογράφος, η μουσική και η λογοτεχνία. Τέλος, είναι αόρατες, δηλαδή είναι τόσο πανταχού παρούσες που είναι δύσκολο να τις εντοπίσουμε σε συνειδητό επίπεδο. Από την άλλη, οι κύριες αφηγήσεις μπορεί να γίνουν ορατές, όταν τις διαπραγματευόμαστε ή τις παραβιάζουμε. Για παράδειγμα, ένας άντρας που αναφέρεται στον σύζυγό του παραβιάζει την κοινωνικά προσδιορισμένη προσδοκία της ετεροφυλοφιλικής πορείας ζωής και έτσι καθιστά την προσδοκία αυτή ορατή. Αυτός είναι και ένας πιθανός τρόπος να αλλάξει ή να εμπλουτιστεί μια κύρια αφήγηση. Η ευρεία παραβίαση μιας κύριας αφήγησης μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη εναλλακτικών αφηγήσεων. Το παράδειγμα της ορατότητας των ομόφυλων σχέσεων στην πρόσφατη συζήτηση για το γάμο ομοφύλων ζευγαριών στην Ελλάδα αποτελεί, θεωρούμε, ένα καλό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας.

Η Μελέτη της Αφηγηματικής Ταυτότητας

Οι ερευνητές και οι ερευνήτριες που ενδιαφέρονται για τη μελέτη της αφηγηματικής ταυτότητας μπορούν να επιλέξουν από μία σειρά ερευνητικών εργαλείων ή μπορούν να κατασκευάσουν τα δικά τους εργαλεία, με βάση τα συγκεκριμένα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα. Σε αυτή την ενότητα,

περιγράφουμε ενδεικτικά κάποιους από τους τρόπους με τους οποίους έχει προσεγγιστεί ερευνητικά η αφηγηματική ταυτότητα. Ο McAdams (π.χ., 2007) ανέπτυξε διάφορες εκδοχές ενός πρωτοκόλλου που ονόμασε Συνέντευξη της Ιστορίας Ζωής (Life Story Interview). Σε αυτό το πρωτόκολλο, τα άτομα προσκαλούνται να σκεφτούν τη ζωή τους σαν ένα βιβλίο ή μυθιστόρημα, το οποίο είναι χωρισμένο σε κεφάλαια. Στη συνέχεια, προσκαλούνται να περιγράψουν συνοπτικά αυτά τα κεφάλαια και να τους δώσουν από έναν τίτλο. Ακολούθως, ζητείται από τα άτομα να περιγράψουν μία σειρά από εμπειρίες που τα ίδια θεωρούν κομβικές (π.χ. εμπειρίες καμπής). Τέλος, τους ζητείται να μιλήσουν για το πώς περιμένουν ότι θα εξελιχθεί η ιστορία της ζωής τους στο μέλλον.

Το πρωτόκολλο αυτό παρέχει πλούσια δεδομένα που αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες όψεις των αφηγήσεων ζωής των ανθρώπων. Διαφορετικές ερευνητικές ομάδες χρησιμοποίησαν το πρωτόκολλο αυτό για να εστιάσουν σε διαφορετικές πλευρές των αφηγήσεων ζωής των ανθρώπων. Για παράδειγμα, οι McAdams και Guo (2015) εστίασαν στη σύνδεση της αφηγηματικής ταυτότητας με την παραγωγικότητα (generativity), η οποία αναφέρεται στο ενδιαφέρον και τη δέσμευση του ατόμου να συνεισφέρει στο ευ ζην των επόμενων γενεών. Βρήκαν ότι οι ενήλικες με υψηλή επίδοση στην παραγωγικότητα ήταν πιο πιθανό να περιγράψουν τη ζωή τους σύμφωνα με ένα πρότυπο, στο οποίο ο πρωταγωνιστικός χαρακτήρας της ιστορίας απολαμβάνει ένα υλικό, σωματικό, κοινωνικό, ψυχολογικό ή σχεσιακό πλεονέκτημα από νωρίς στη ζωή του, εκδηλώνει ευαισθησία στον πόνο και τα προβλήματα των άλλων ανθρώπων, δίνει έμφαση στις αξίες του, μετακινείται από μία σαφώς αρνητική θέση σε μία θετική έκβαση, και θέτει στόχους με επίκεντρο τους άλλους ανθρώπους ή την κοινωνία εν γένει.

Ένα άλλο παράδειγμα σχετικής έρευνας είναι η εργασία των Reischer et al. (2021), οι οποίοι εστίασαν στην σύνδεση της αφηγηματικής ταυτότητας με την υπερβατικότητα του εαυτού (self-transcendence), η οποία αναφέρεται στη βίωση του εαυτού ως διευρυνόμενου στο χρόνο, τόσο προς το παρελθόν όσο και προς το μέλλον, στο αίσθημα σύνδεσης του ατόμου με όλη την ανθρωπότητα, τη γη και τον κόσμο και στη στροφή προς υπαρξιακές ανησυχίες. Οι Reischer et al. βρήκαν ότι οι ενήλικες με υψηλή επίδοση σε ερωτηματολόγια

υπερβατικότητας του εαυτού ήταν πιο πιθανό να περιγράψουν τη ζωή τους σύμφωνα με ένα πρότυπο ιστορίας ενός πνευματικού ταξιδιού ανθρωπιστικής ανάπτυξης. Στο πρότυπο αυτό, κυριαρχούν θέματα όπως η αποδοχή και αναγνώριση ότι η ζωή έχει εξελιχθεί ακριβώς όπως πρέπει, η αίσθηση μιας ενσωμάτωσης σε έναν κόσμο σχέσεων που υπερβαίνει τον εαυτό, η έμφαση στη συνέχιση της ανάπτυξης και της αλλαγής, η πρώιμη ασφαλής προσκόλληση σε έμπιστους ενήλικες, η προσπάθεια για αυτοπραγμάτωση και ο πνευματικός πλουραλισμός.

Σε άλλα ερευνητικά πρωτόκολλα, οι ερευνητές και οι ερευνήτριες εστιάζουν σε συγκεκριμένες πλευρές των ιστοριών ζωής. Για παράδειγμα, οι DerSarkissian et al. (2022) μελέτησαν την ταυτότητα 41 φοιτητών και φοιτητριών πρώτης γενιάς (first generation students) στους τομείς της εκπαίδευσης/καριέρας και των σχέσεων. Οι DerSarkissian et al. μελέτησαν τα υψηλά και τα χαμηλά σημεία (high και low points) και τα σημεία καμπής (turning points) των ιστοριών ζωής των φοιτητών και των φοιτητριών. Η ανάλυση των απαντήσεων έδειξε ότι πολλά άτομα βίωσαν ένα υψηλό σημείο όταν έγιναν δεκτά στο Πανεπιστήμιο, αλλά ότι η έναρξη της φοίτησης συχνά συνοδευόταν από χαμηλά σημεία που είχαν να κάνουν, για παράδειγμα, με τη μοναξιά και τη νοσταλγία. Ως το τέλος του πρώτου έτους, τα συμμετέχοντα άτομα βίωσαν υψηλά σημεία σχετικά με τη δημιουργία φίλων ή τους καλούς βαθμούς. Τέλος, σε αντίθεση με την υπόθεση της ερευνητικής ομάδας, τα συμμετέχοντα άτομα δήλωσαν περισσότερα σημεία καμπής στα τελευταία σε σχέση με τα πρώτα έτη των σπουδών τους.

Οι McLean και Pratt (2006) μελέτησαν την ταυτότητα 200 ατόμων στην ηλικία των 23 ετών, συνδυάζοντας δύο παραδόσεις μελέτης της ταυτότητας: το μοντέλο των καταστάσεων της ταυτότητας του Marcia, που περιγράψαμε στην πρώτη ενότητα, και το μοντέλο της αφηγηματικής ταυτότητας. Το βασικό ενδιαφέρον των McLean και Pratt ήταν να συγκρίνουν τα άτομα που κατηγοριοποιούνται στις διαφορετικές καταστάσεις ταυτότητας ως προς τη συνθετότητα των νοηματοδοτήσεων που περιγράφονται στα σημεία καμπής τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η σύγχυση ταυτότητας και η δοτή ταυτότητα (δηλαδή οι λιγότερο προηγμένες καταστάσεις ταυτότητας) συνδέονταν με λιγότερο σύνθετες νοηματοδοτήσεις, ενώ οι πιο σύνθετες

νοηματοδοτήσεις συνδέονταν με έναν γενικό δείκτη ωριμότητας της ταυτότητας, και όχι με το μορατόριουμ και την κατακτημένη ταυτότητα (δηλαδή με τις πιο προηγμένες καταστάσεις της ταυτότητας).

Στις έρευνες που περιγράφηκαν παραπάνω, οι ερευνητές και οι ερευνήτριες συλλέγουν προφορικές ή γραπτές απαντήσεις που αναφέρονται σε διάφορες έννοιες σχετικές με την αφηγηματική ταυτότητα. Στη συνέχεια, κωδικοποιούν τις απαντήσεις αυτές, καταλήγοντας έτσι σε ποσοτικές μετρήσεις, τις οποίες στη συνέχεια χρησιμοποιούν για τη διεξαγωγή στατιστικών αναλύσεων. Μια ομάδα ερευνητών και ερευνητριών, μάλιστα, έχει συγγράψει έναν οδηγό καλών πρακτικών σε σχέση με τον τρόπο που μπορούμε να συλλέγουμε και να κωδικοποιούμε σχετικές απαντήσεις (Adler et al., 2017). Αυτός ο τρόπος προσέγγισης στις έρευνες της αφηγηματικής ταυτότητας ταιριάζει περισσότερο με αυτό που ονομάζεται *ποιοτική έρευνα μικρού π* (Kidder & Fine, 1997), δηλαδή προσέγγιση των ποιοτικών δεδομένων με μια (μετα-) θετικιστική ματιά (Braun & Clarke, 2022). Σε αντιδιαστολή προς την ποιοτική έρευνα μικρού π, αναφέρεται η *Ποιοτική έρευνα Μεγάλου Π*, στην οποία ακολουθούνται οι αξίες, οι αρχές και οι προσανατολισμοί που ταιριάζουν στο παράδειγμα της ποιοτικής έρευνας (Braun & Clarke, 2022).

Λίγες είναι οι Ποιοτικές έρευνες Μεγάλου Π στον χώρο της αφηγηματικής ταυτότητας. Για παράδειγμα, οι Nasby και Read (1997) συνδύασαν ποσοτικές μετρήσεις με παραδοσιακές αφηγηματικές τεχνικές (McAdams & West, 1997) για να περιγράψουν την προσωπικότητα του Dodge Morgan, ενός ανθρώπου που ταξίδεψε μόνος για 150 μέρες σε όλο τον κόσμο με το ιστιοπλοϊκό του. Επίσης, ο McAdams (2011) δημοσίευσε μια βιογραφία του Προέδρου των ΗΠΑ George W. Bush, εστιάζοντας στην αναζήτηση μιας εξήγησης για την εισβολή των ΗΠΑ στο Ιράκ το 2003 (McAdams, 2011). Σύμφωνα με τον McAdams, η απόφαση για την εισβολή οφείλεται στην υιοθέτηση ενός προτύπου της αφήγησης της λύτρωσης εκ μέρους του G. W. Bush. Τέλος, ο McAdams (2013) παρουσίασε δύο μελέτες περιπτώσεων δύο πρώην προέδρων των ΗΠΑ, του G. W. Bush και του B. Obama. Σύμφωνα με τον McAdams, και οι δύο πρώην πρόεδροι ανέπτυξαν ισχυρές ιστορίες προσωπικής λύτρωσης, ακολουθώντας όμως διαφορετικούς δρόμους: Ο μεν Obama, μέσω της απελευθέρωσης και

της ανακάλυψης του εαυτού του, ο δε Bush, μέσω της ανάκαμψης, της εξιλέωσης και της αυτορρύθμισης.

Συμπέρασμα, Προτάσεις για περαιτέρω Έρευνα

Στην παρούσα εργασία, επιχειρήσαμε μια εισαγωγή στην έννοια της αφηγηματικής ταυτότητας. Ξεκινήσαμε με μια σύντομη αναφορά στη θεωρία του Erikson γενικά και στην έννοια της ταυτότητας συγκεκριμένα. Στη συνέχεια, σκιαγραφήσαμε την εξέλιξη της έννοιας της αφηγηματικής ταυτότητας. Ακολούθως, περιγράψαμε την ανάπτυξη της αφηγηματικής μας ταυτότητας. Στην ανάπτυξη αυτή, σημαντικό ρόλο παίζει ο πολιτισμός, και αφιερώσαμε μία ξεχωριστή ενότητα στον ρόλο αυτό. Τέλος, αναφέραμε κάποια παραδείγματα ποσοτικών και κάποια ποιοτικών ερευνών της αφηγηματικής ταυτότητας.

Η μελέτη της αφηγηματικής ταυτότητας στην Ελλάδα είναι στα σπάργανα (π.χ. Βλειώρας και συν., 2023, Βλειώρας και συν., 2024). Σχετικές έρευνες θα μπορούσαν καταρχάς να εστιάσουν σε ερωτήματα που έχουν ήδη διερευνηθεί σε άλλες χώρες, όπως είναι η σχέση της αφηγηματικής ταυτότητας και της παραγωγικότητας (όπως έκαναν οι McAdams & Guo, 2015) ή τα υψηλά και τα χαμηλά σημεία κατά την προσαρμογή στο Πανεπιστήμιο (όπως έκαναν οι DerSarkissian et al., 2022). Ενδιαφέρον θα είχαν έρευνες των κύριων αφηγήσεων στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο και η σύγκρισή τους με κύριες αφηγήσεις σε άλλα πολιτισμικά πλαίσια. Αντίστοιχες συγκρίσεις θα μπορούσαν, επίσης, να διεξαχθούν και μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στην Ελλάδα. Επίσης, ενδιαφέρον θα είχε η μελέτη κατοίκων της Ελλάδας που διακρίνονται στους χώρους του πολιτισμού, του αθλητισμού ή της πολιτικής. Τέλος, σε συμφωνία με την προτροπή των αναπτυξιακών ψυχολόγων να ερευνήσουν θέματα που σχετίζονται με τις παγκόσμιες κοινωνικές προκλήσεις (π.χ. Strohmeier, 2023), η αφηγηματική ταυτότητα θα μπορούσε να συνδεθεί με την περιβαλλοντική συνείδηση, τον ακτιβισμό και τη συμμετοχή στα κοινά. Η σχετική έρευνα θα μπορούσε να αξιοποιήσει τη μέθοδο της σημαντικής δειγματοληψίας (significant sampling, Simonton, 1999) και να μελετήσει ανθρώπους που έχουν αναγνωρισμένη δράση προσανατολισμένη στην αντιμετώπιση των προκλήσεων αυτών.

Βιβλιογραφία

- Adler J. M., Lodi-Smith J., Philippe F. L. & Houle I., "The incremental validity of narrative identity in predicting well-being: A review of the field and recommendations for the future", *Personality and Social Psychology Review*, 20, 142-175, 2016. <https://doi.org/10.1177/1088868315585068>
- Adler J. M., Dunlop W. L., Fivush R., Lilgendahl J. P., Lodi-Smith J., McAdams D. P., McLean K. C., Pasupathi M. & Syed M., "Research methods for studying narrative identity: A primer", *Social Psychological and Personality Science*, 8(5), 519-527, 2017. <https://doi.org/10.1177/1948550617698202>
- Βλειώρας, Γ., *Οι ιστορίες που είμαστε, οι ιστορίες που μπορούμε να γίνουμε*, Εκδόσεις Προπομπός, 2025.
- Βλειώρας, Γ., Δημητρουλάκη, Ι., Ευαγγελινέλη, Ε., Κατσικάκη, Α., Κοντοστόλη, Α., Μανίκα, Μ., Μασκλαβάνου, Δ., Πανταζή, Μ., Παπανικολάου, Α., Στεργίου, Μ. & Τσολάκη, Α., *Πρώτη φορά Πανεπιστήμιο: Σημεία καμπής στην ακαδημαϊκή ζωή φοιτητών και φοιτητριών ενός Παιδαγωγικού Τμήματος*. Ανακοίνωση στο 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Συμβουλευτικής Ψυχολογίας και 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Θετικής Ψυχολογίας, Αθήνα, 2023.
- Βλειώρας, Γ., Δημητρουλάκη, Ι., Ευαγγελινέλη, Ε., Κατσικάκη, Α., Κοντοστόλη, Μ., Μανίκα, Μ., Μασκλαβάνου, Δ., Πανταζή, Μ., Παπανικολάου, Α., Στεργίου, Μ. & Τσολάκη, Α. "... κι από τότε, βλέπω τα πράγματα αλλιώς": Σημεία καμπής στις αφηγηματικές ταυτότητες φοιτητριών και φοιτητών. Στο Ε. Χρυσόχοου & Γ. Βλειώρας (Οργανώτρια και Οργανωτής), *Η διαμόρφωση ταυτότητας στην εφηβεία και στην αναδυόμενη ενηλικίωση: Νέες προκλήσεις σε σύγχρονα πλαίσια ανάπτυξης*. Συμπόσιο στο 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Αθήνα, 2024.
- Bluck S. & Glück J., "Making things better and learning a lesson: Experiencing wisdom across the lifespan", *Journal of Personality*, 72, 543-572, 2004. <https://doi.org/10.1111/j.0022-3506.2004.00272.x>
- Braun V. & Clarke V., *Thematic analysis: A practical guide*, SAGE, 2022. (υπό έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις εκδόσεις Προπομπός)
- DerSarkissian A., Cabral P., Kim E. & Azmitia M., "The high, low, and turning points of college: First generation students' identity negotiations and configurations", *Identity*, 22, 265-281, 2022. <https://doi.org/10.1080/15283488.2022.2030234>
- Erikson E. H., *Childhood and society*, Norton, 1950.
- Feldman R. S., *Αναπτυξιακή ψυχολογία: Δια βίου προσέγγιση*, Gutenberg, 2019.

- Habermas T., & Bluck S., "Getting a life: The emergence of the life story in adolescence", *Psychological Bulletin*, 126, 748-769, 2000. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.5.748>
- Hammack P. L., "Narrative and the cultural psychology of identity", *Personality and Social Psychology Review*, 12, 222-247, 2008. <https://doi.org/10.1177/1088868308316892>
- Kidder L. H. & Fine M., "Qualitative and quantitative methods: When stories converge", στο Mark M. M. & Shotland L. (Eds.), *New directions for program evaluation*, Jossey-Bass, 1997. <https://doi.org/10.1002/ev.1459>
- Marcia J. E., "Development and validation of ego-identity status", *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551-558, 1966. <https://doi.org/10.1037/h0023281>
- Marcia J. E., "The ego identity status approach to ego identity", στο Marcia J. E., Waterman A. S., Matteson D. R., Archer S. L., & Orlofsky J. L. (Eds.), *Ego identity: A handbook for psychosocial research*, Springer-Verlag, 1993.
- McAdams D., *Power, intimacy, and the life story: Personological inquiries into identity*, Homewood, 1985.
- McAdams D. P., "The Life Story Interview - II", ανακτήθηκε από <https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/sites.northwestern.edu/dist/4/3901/files/2020/11/The-Life-Story-Interview-II-2007.pdf>
- McAdams D. P., *George W. Bush and the redemptive dream: A psychological portrait*, Oxford University Press, 2011.
- McAdams D. P., "Life authorship: A psychological challenge for emerging adulthood, as illustrated in two notable case studies", *Emerging Adulthood*, 1, 151-158, 2013. <https://doi.org/10.1177/2167696813481774>
- McAdams D. P., "Three lines of personality development: A conceptual itinerary", *European Psychologist*, 20 (4), 252-264, 2015. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000236>
- McAdams D. P., "Narrative identity and the life story", στο John O. P. & Robins R. W. (Eds) *Handbook of Personality: Theory and Research* (4th edition), The Guilford Press, 2021.
- McAdams D. P., & Guo, J., "Narrating the generative life", *Psychological Science*, 26, 475-483, 2015. <https://doi.org/10.1177/0956797614568318>
- McAdams D. P., & West S. G., "Introduction: Personality psychology and the case study", *Journal of Personality*, 65, 757-783, 1997. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1997.tb00533.x>

- McLean K. C., Pasupathi M., & Pals J. L., "Selves creating stories creating selves: A process model of self-development", *Personality and Social Psychology Review*, 11, 262-278, 2007. <https://doi.org/10.1177/1088868307301034>
- McLean K. C., & Pratt, M. W., "Life's little (and big) lessons: Identity statuses and meaning-making in the turning point narratives of emerging adults", *Developmental Psychology*, 42, 714-722, 2006. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.42.4.714>
- McLean, K. C., & Syed, M., "Personal, master, and alternative narratives: An integrative framework for understanding identity development in context", *Human Development*, 58, 318-339, 2015. <https://doi.org/10.1159/000445817>
- Nasby W. & Read, N., "The life voyage of a solo circumnavigator: integrating theoretical and methodological perspectives", *Journal of Personality*, 63, 785-1068, 1997. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1997.tb00534.x>
- Negele A. & Habermas T., "Self-continuity across developmental change in and of repeated life narratives", στο McLean K. C., & Pasupathi M. (Eds.), *Narrative development in adolescence*, Springer, 2010.
- Pasupathi M., & Mansour E., "Adult age differences in autobiographical reasoning", *Developmental Psychology*, 42(5), 798-808, 2006. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.42.5.798>
- Reischer H. N., Roth L. J., Villarreal J. A. & McAdams D. P., "Self-transcendence and life stories of humanistic growth among late-midlife adults", *Journal of Personality*, 89(2), 305-324, 2021. <https://doi.org/10.1111/jopy.12583>
- Schwartz S. J., "The evolution of eriksonian and, neo-eriksonian identity theory and research: A review and integration", *Identity*, 1(1), 7-58, 2001. <https://doi.org/10.1207/S1532706XSCHWARTZ>
- Schwartz S. J., Luyckx K., & Crocetti E., "What have we learned since Schwartz (2001): A reappraisal of the field of identity development", στο McLean K. C. & Syed M. (Eds.), *The Oxford handbook of identity development*, Oxford University Press, 2015.
- Schwartz S. J., Zamboanga B. L., Luyckx K., Meca A., & Ritchie R., "Identity in emerging adulthood: Reviewing the field and looking forward", στο Arnett J. J. (Ed.), *The Oxford handbook of emerging adulthood*, Oxford University Press, 2016.
- Simonton D. K., "Significant samples: The psychological study of eminent individuals", *Psychological Methods*, 4, 425-451, 1999. <https://doi.org/10.1037/1082-989X.4.4.425>

Strohmeier D., "Global societal challenges: a plea for strong voices from developmental psychology", *European Journal of Developmental Psychology*, 20(6), 915-928, 2023. <https://doi.org/10.1080/17405629.2023.2250129>

Thomsen D. K., & Bernstein D., "The cultural life script and life story chapters contribute to the reminiscence bump", *Memory*, 16(4), 420-435, 2008. <https://doi.org/10.1080/09658210802010497>

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

«Η ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΔΟΞΑ». Στέμμα και πολιτική στην Ελλάδα (1830-1974)

Εκδόσεις ΜΙΝΩΑΣ

Αθήνα 2025

Από τον Ανδρέα Στεργίου*

Το τελευταίο βιβλίο του γνωστού ιστορικού Σπύρου Πλουμίδα αποτελεί μια ιδιαίτερα εμπεριστατωμένη και βαθυστόχαστη ανάλυση του θεσμού της Βασιλείας στην Ελλάδα. Όπως όλα τα βιβλία του Σπύρου Πλουμίδα, έτσι και αυτό ερείδεται σε πλούσιο αρχειακό υλικό από πολλά ελληνικά και ξένα αρχεία (Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών, National Archives (NA) του Ηνωμένου Βασιλείου, Archives de Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), σειρά Guerre, The U.S. National Archives and Records Administration, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής κ.α.) αλλά και επιμελή ανάγνωση του τύπου και εν γένει των εκδόσεων της εποχής.

Το βιβλίο έχει κάποιες αδιαμφισβήτητες αρετές. Αποφεύγει απλουστεύσεις και μανιχαϊστικά σχήματα και προσπαθεί να εντάξει τη βασιλεία σε ένα γενικότερο πολιτικό πλαίσιο που τελεί σε διαλεκτική σχέση με τον θεσμό. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η νεοελληνική ιστορική εμπειρία δείχνει ότι η βασιλεία θεωρείτο στυλοβάτης και εγγυητής της πολιτικής σταθερότητας, της κοινωνικής τάξης και της οικονομικής ασφάλειας. Έτσι, ο βασιλιάς Όθων ήλθε το 1833 στην Ελλάδα ως μεσσίας, για να βγάλει τη ρημαγμένη χώρα από τον εμφύλιο σπαραγμό και την «αναρχία», προικισμένος με 60.000.000 γαλλικά φράγκα από τις Τρεις Δυνάμεις που τον επέλεξαν. Ακόμα και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ο Ελευθέριος Βενιζέλος δίσταζε να επικροτήσει την κατάργηση του βασιλικού θεσμού, διότι αυτό θα έθετε σε κίνδυνο την ικανότητα της χώρας να δανείζεται κεφάλαια από το εξωτερικό. Κατά την περίοδο μετά τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, το Στέμμα αποτελούσε «εγγύησιν κατά του κομμουνισμού», ενώ συνολικά, η κυριότερη λειτουργία του Στέμματος ήταν ο ρόλος του ως ασπίδας και αντιδότης απέναντι στην «αναρχία», δηλαδή την άρνηση «πάσης εννόμου κρατικής τάξεως».

Η αλληλογραφία των ανακτόρων με το κοινό αποκαλύπτει ότι το Παλάτι δεχόταν αιτήματα από όλα τα ταξικά και τα ηλικιακά κλιμάκια της κοινωνίας: «μνηστήρες των Ανωτάτων κρατικών ή ημικρατικών θέσων», όπως για παράδειγμα των θέσεων Γενικών Διευθυντών της ΚΥΠ και του Υπουργείου Εσωτερικών (της Γενικής Διευθύνσεως Ασφαλείας του Κράτους), άλλους που ζητούσαν από τον Μέγα Αυλάρχη τη μεσολάβησή του για τον διορισμό τους ως επικεφαλής ή ως μελών σε υπηρεσιακή κυβέρνηση, τον διορισμό τους στη ΔΕΗ,

την τοποθέτηση τηλεφωνικής γραμμής σε κατοικία, την έκδοση άδειας «φωτογράφου εξωτερικής λήψεως», την άδεια «ιδρύσεως αρτοποιείου», το χάρισμα «ενός σπορτ ποδηλάτου» και «μερικών Κλασσικών Εικονογραφημένων και ναυτικών μυθιστορημάτων», ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Β΄ να γίνει «κουμπάρος» σε γάμο κ.ά. Πολλά από αυτά τα αιτήματα δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιηθούν, διότι δεν ήταν «της αρμοδιότητος του Βασιλικού Αυλαρχείου». Θεωρούσαν δηλαδή ότι είχαν «το δικαίωμα να παρουσιάζονται [σ.σ. αδιαμεσολάβητα] στους βασιλείς των και να λένε ον πόνον τους». Ένιωθαν ότι οι τελευταίοι συμμερίζονταν «το λαό» τους και ήθελαν να τους συναντήσουν, λόγω και της κοινωνικής αποστολής του Στέμματος.

Το βιβλίο αναλύει κρίσιμες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, κατά τις οποίες τα ανάκτορα έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Σύμφωνα με τον Πλουμίδη, το γεγονός ότι το νέο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1911, παρά τις ενισχυμένες φιλελεύθερες και δημοκρατικές παραμέτρους του, δεν διέφερε διόλου από το προηγούμενο (1864) ως προς τις θεμελιώδεις διατάξεις του, έμελλε να διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στις κατοπινές εξελίξεις, όταν η εγκάρδια συνεννόηση Βενιζέλου και Ανακτόρων ανατράπηκε πλήρως μέσα στον Εθνικό Διχασμό το 1915 καταδεικνύοντας τις ολέθριες πολιτικές συνέπειες του δυαδισμού του ελληνικού πολιτεύματος και των ισχυρών προνομίων του Στέμματος. Τότε, γράφει ο Πλουμίδης, το δίλημμα «πόλεμος ή ειρήνη»/«πόλεμος ή ουδετερότητα» έφερε σε ρήξη τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα (τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄) και τον ανώτατο πολιτικό άρχοντα (τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο) και οδήγησε τη χώρα σε κυβερνητική, συνταγματική και πολιτειακή κρίση. Αυτή η «κρίσις» διαχύθηκε ταχύτατα από την κορυφή της πολιτικής και πολιτειακής εξουσίας σε όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και προκάλεσε μια εμφύλια σύγκρουση, η οποία (από το 1935) έμεινε γνωστή ως «Εθνικός Διχασμός». Παρόλο που η διαμάχη μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου το 1915 αφορούσε πρωταρχικά την εξωτερική πολιτική, απεδείχθη πολύ γρήγορα ότι έθετε επί τον τύπον των ήλων, πού εδράζεται η «κυριαρχία» της πολιτείας: «επί της Λαϊκής Κυριαρχίας ή εις την βασιλικήν εξουσίαν», και ποιος είναι «ο κυρίαρχος ιδρυτής του Συντάγματος, ο λαός ή το Στέμμα». Όπως φάνηκε από τις εξελίξεις, το παλάτι αδιαφόρησε, όπως αδιαφορούσε πάντοτε εξάλλου, για την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, τιμωρώντας τον Βενιζέλο για την άτολμη αναθεώρηση του συντάγματος του 1911.

Για μία ακόμη φορά έγινε σαφές ότι τα ανάκτορα χρησιμοποιούσαν καταχρηστικά τη βασιλική προνομία που πήγαζε από το άρθρο 37 του Συντάγματος για να δείξουν την εύνοιά τους προς τη μία ή την άλλη πολιτική παράταξη. Αυτή η βασιλική εύνοια επρόκειτο να εκδηλωθεί με τον ίδιο τρόπο το 1956 και το 1958. Εξ αντιθέτου, η άρνηση του Παύλου να προκηρύξει πρόωρες εκλογές το 1963 τον έφερε σε ρήξη με τον Καραμανλή.

Ο συγγραφέας, ωστόσο, αποφεύγει επιμελώς να καταλογίσει στο παλάτι αυτή την περιφρόνηση προς τους θεσμούς κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού και αντιθέτως μέμφεται την βενιζελική παράταξη για την οξύτητα που αυτός

προσέλαβε απορρίπτοντας μάλιστα την ταύτιση εθνικής κυριαρχίας με τη λαϊκή κυριαρχία που σήμερα θεωρείται αυτονόητη. Κατά τον Σπύρο Πλουμίδη, τη συγκεκριμένη περίοδο δεν ήταν η δυναστική εξουσία υπεύθυνη για την κατάρρευση των θεσμών αλλά η ριζοσπαστική μορφή του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού από τους οποίους διαπνέονταν ο Βενιζέλος και οι οπαδοί του: *Αυτός ο τρομερός Ιανός του φιλελευθερισμού/εθνικισμού ταύτιζε την εθνική κυριαρχία με τη λαϊκή κυριαρχία και μετέτρεψε το εθνικό ζήτημα της Μακεδονίας σε «συνταγματικόν ζήτημα»* (σελ. 80). Ωστόσο, ο συγγραφέας επισημαίνει πιο κάτω ότι αυτό το συνταγματικής φύσεως ερώτημα του ποιος κυβερνούσε την Ελλάδα, «ο Λαός ή ο Βασιλεύς», που διατυπώθηκε επανειλημμένα από τον Βενιζέλο την περίοδο 1915-16, δεν ήταν αυτόνομο αλλά ετερόνομο, και ωχριά μπροστά στις καταστροφικές συνέπειες που είχε για την Ελλάδα η εμμονή του Κωνσταντίνου στην πολιτική της ουδετερότητας.

Ο συγγραφέας καταπιάνεται επίσης με το ακανθώδες ζήτημα του ρόλου που έπαιξαν τα ανάκτορα κατά τη διάρκεια της χούντας, συμπεραίνοντας ότι συνολικά, η ζημία που προκάλεσαν στον θρόνο του Κωνσταντίνου Β΄ οι απριλιανοί πραξικοπηματίες ήταν πολύ μεγαλύτερη εκείνης των Παπανδρέου που τα πολεμούσαν τα προηγούμενα χρόνια, όπως έδειξε η Μεταπολίτευση. Δεδομένου του έντονου αντιαμερικανισμού τις πρώτες δεκαετίες της αντιπολίτευσης η δημοσιοποίηση των εμπιστευτικών συνομιλιών των Αμερικανών με τον Κωνσταντίνο Β΄ (1966) και των αιωρούμενων σκεψεών του να αναστείλει «προσωρινώς μέρος του Συντάγματος» προκειμένου να αντιμετωπίσει «καταστροφές» της χώρας (Κεφάλαιο 3), οι Αμερικανοί εξέθεσαν ανεπανόρθωτα τον βασιλιά των Ελλήνων στα μάτια των υπηκόων του. Ο ρόλος τους στην πτώση της βασιλείας στην Ελλάδα ήταν καταλυτικός. Σε αυτή συνέβαλε και η προϊούσα αστικοποίηση στην Ελλάδα που συμβάδισε με την εχθρότητα απέναντι στη βασιλεία. Η βασιλευσόμενη δημοκρατία στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές έλαβε ποσοστό 36,5%, ενώ στην περιφέρεια της πρωτεύουσας 21,8% και στη Θεσσαλονίκη 20%.

Το βιβλίο αποτελεί, εν κατακλείδι, μια σημαντική συμβολή στην ελληνική ιστοριογραφία και ίσως τη σημαντικότερη μέχρι τώρα συνολική ανάλυση του φαινομένου της βασιλείας στην Ελλάδα, η οποία θα ήταν ακόμα καλύτερη αν ο συγγραφέας είχε δείξει λιγότερο σεβασμό σε έναν θεσμό που εκτός των δεινών που επισώρευσε στον τόπο, αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, φαιδρό, αν όχι θλιβερό, κατάλοιπο της ιστορίας.

**Ο Ανδρέας Στεργίου είναι καθηγητής στις Διεθνείς Σχέσεις και τους Ευρωπαϊκούς Θεσμούς και κάτοχος της έδρας Jean Monnet on EU climate and Energy Policies and the Eastern Mediterranean, στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.*

Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου

Hannah Arendt: Ο νόμος της γης και η λησμονημένη παράδοση

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021

408 σελ.

Από την Βίκυ Ιακώβου*

Το βιβλίο της Βάνας Νικολαΐδου-Κυριανίδου είναι μια πραγματική συμβολή στις μελέτες γύρω από το έργο της Hannah Arendt. Η συγγραφέας, που μάς έχει ήδη προσφέρει σημαντικά ερμηνευτικά δοκίμια όπως και μια πολύ καλή μετάφραση του *Περί βίας*¹ την οποία συνοδεύει μια ιδιαίτερα αξιόλογη εισαγωγή, είναι από εκείνους τους σχετικά λίγους που αρκετά νωρίς ασχολήθηκαν, εντός και εκτός ελληνικού πανεπιστημίου, με τη Γερμανοεβραία θεωρητικό – δύο ακόμη ονόματα που οφείλω να αναφέρω είναι του Θάνου Λίποβατς, από το εντός πανεπιστημίου, και του Γιώργου Μερτίκα, από το εκτός.

Η διεξοδική ανασυγκρότηση του αρεντιανού στοχασμού που αναπτύσσεται υπομονετικά στη μελέτη της Νικολαΐδου-Κυριανίδου καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε προσπάθεια συμπύκνωσης του εγχειρήματος της. Στη συνέχεια, θα σταθώ, λοιπόν, σε μερικά μόνο από τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν το βιβλίο σημαντικό στα μάτια μου.

Πρόκειται για μια μελέτη που βασίζεται σε βαθιά εξοικείωση και στοχαστική συνομιλία με το σύνολο του έργου της Arendt, τόσο το δημοσιευμένο όσο και το αδημοσίευτο. Αναδεικνύει τη σπουδαιότητα κειμένων που δεν είναι ακόμη ιδιαίτερα γνωστά στην Ελλάδα. Μεταξύ αυτών, θα ξεχωρίζα το «What is Existential Philosophy?» (1948), τη δημοσιευμένη το 1953 απάντηση στην κριτική του Eric Voegelin για τις *Απαρχές του ολοκληρωτισμού*, και το «Concern with Politics in Recent European Philosophical Thought» (1954).² Επιπλέον, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου συνδιαλέγεται γόνιμα με μείζονες ερμηνευτές και, κάτι πολύ σημαντικό,

¹ Arendt H., *Περί βίας*, εισ.-μτφρ. Β. Νικολαΐδου-Κυριανίδου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000.

² Τα τρία αυτά κείμενα περιλαμβάνονται στο Arendt H., *Essays in Understanding. 1930-1954*, επιμ. J. Kohn, Harcourt, Brace & Co, Νέα Υόρκη 1994, σ. 163-187, σ. 401-408 και σ. 428-447 αντιστοίχως.

με γαλλόφωνους ερμηνευτές (ενδεικτικά: Miguel Abensour, Eliane Escoubas, Jacques Taminiaux, Etienne Tassin. Claude Lefort, Anne-Marie Roviello), που πολύ νωρίς διάβασαν την Arendt ως φαινομενολόγο αλλά, δυστυχώς, δεν λαμβάνονται ιδιαίτερα υπόψη στη διεθνή, κυρίως αγγλόφωνη, συζήτηση.

Ήδη από τις 25 νοηματικά πυκνές σελίδες που επέχουν θέση εισαγωγής, αλλά δεν είναι καθόλου εισαγωγικές, και σε όλη την πορεία του βιβλίου, η συγγραφέας αναδεικνύει την καταστατική σχέση του στοχασμού της Arendt με την αναμέτρησή της με τον ολοκληρωτισμό, τις κυριότερες πλευρές της κριτικής της στην εγκαθιδρυμένη από τον Πλάτωνα πολιτικοφιλοσοφική παράδοση και τη σύνδεση της κριτικής αυτής με τη δική της αναζήτηση του νοήματος της πολιτικής. Φέρνει στο φως όλες σχεδόν τις συνεπαγωγές της θεμελιώδους αρεντιανής θέσης ότι η πολιτική εδράζεται στο γεγονός της πληθύος (plurality), που είναι ο «νόμος της γης».

Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερα σημαντική θεωρώ την εναντίωση της Νικολαΐδου-Κυριανίδου, στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Οι ανάγκες της ζωής και η δημιουργία του κόσμου» (σ. 88-103), στις αναγνώσεις σύμφωνα με τις οποίες η αρεντιανή ιεραρχία των δραστηριοτήτων του πρακτικού βίου –του μόχθου, της εργασίας (κατασκευής) και της πράξης– υπονοεί μια υποτίμηση του μόχθου, της δραστηριότητας εκείνης που, σύμφωνα με την Arendt, διασφαλίζει την επιβίωση και αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους. Ασφαλώς, μας λέει η συγγραφέας, το μοχθείν βρίσκεται από την πλευρά του αδιαφοροποίητου, εφόσον «κατά τη διάρκεια του χρόνου που τα ανθρώπινα όντα μοχθούν, δρουν ως απρόσωπα, ανταλλάξιμα μέλη του φυσικού είδους [κι έτσι] ανήκουν, όπως συμβαίνει με όλα τα πλάσματα της φύσης, στον αέναο κύκλο της γένεσης και της φθοράς» (σ. 90). Συνεπώς, πάλι με τα λόγια της, «το animal laborans είναι ουσιαδώς α-πολιτικό» (σ. 91) ενώ, επιπλέον, στον ολοκληρωτισμό και στον βασικό του θεσμό, τα στρατόπεδα, «η εδραίωση της ανθρώπινης εξουσίας επιτυγχάνεται με την εφιαλτική συρρίκνωση της ανθρώπινης ύπαρξης σε ένα απρόσωπο έμβιο ον το οποίο από ‘ενσάρκωση της ζωής’ μετασχηματίζεται σε ενσάρκωση του θανάτου» (σ. 93). Όμως όλα τούτα δεν συνεπάγονται ότι η Arendt περιφρονεί τον μόχθο. Αυτό δείχνει η Νικολαΐδου-Κυριανίδου παραθέτοντας καίρια αποσπάσματα από

την *Ανθρώπινη κατάσταση*, αποσπάσματα που συχνά μοιάζουν να περνούν απαρατήρητα από τους σχολιαστές: «Ο μόχθος», σχολιάζει η συγγραφέας, «συνιστά, και αυτός, θεμελιώδη και αναπόδραστη ανθρώπινη δραστηριότητα, χάρη στην οποία εξασφαλίζεται η παραμονή μας στην ύπαρξη. Η ίδια [η Arendt] μάλιστα ισχυρίζεται ότι ο μόχθος 'είναι ο ανθρώπινος τρόπος να βιώνουμε την καθαρή ευδαιμονία του να είμαστε ζωντανοί'» (σ. 92).

Μια παρεμφερή κίνηση ανάδειξης μιας Arendt διαφορετικής από εκείνην που συχνά συναντάμε στη βιβλιογραφία απαντά στο κεφάλαιο με τίτλο «Η πολιτική μιας άλλης παράδοσης», συγκεκριμένα στο υποκεφάλαιο «Λαός και εξουσία» (σ. 162-178). Εδώ, στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερα λεπταίσθητης ερμηνείας, η συγγραφέας υπογραμμίζει ότι, ενάντια στην κληροδοτημένη από την παράδοση εννόηση της εξουσίας (power) ως κάθετης σχέσης διαταγής και υπακοής, η Arendt σκέφτεται την εξουσία στον οριζόντιο άξονα του «μεταξύ» των ανθρώπων και του «μαζί με» τους ανθρώπους. «Η εξουσία», γράφει η Νικολαΐδου-Κυριανίδου, «νοείται ως η διαρκώς ενεργοποιούμενη δύναμις των ατόμων να θεσπίζουν, να αλλάζουν ή να διατηρούν μια πολιτική πραγματικότητα» (σ. 170). Κατ' επέκταση, η potestas in populo αποτελεί την «καταστατική μορφή της πολιτικής οργάνωσης που αρμόζει λογικά στα ειδολογικά γνωρίσματα της πληθούς» (σ. 174). Όμως, από το γεγονός ότι η Arendt όχι μόνο διακρίνει τη δύναμη/εξουσία από τη βία αλλά και υποστηρίζει πως η δεύτερη είναι αντιπολιτική, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου δεν συνάγει το συμπέρασμα ότι εξοβελίζει τη βία από την περιοχή του ανθρώπινου. Κάθε άλλο. Ανατρέχοντας τόσο στο δοκίμιο *Περί βίας* όσο και στην προαναφερθείσα απάντηση στον Voegelin, και επιμένοντας πάλι σε αποσπάσματα που οι ερμηνευτές συχνά παραβλέπουν, η συγγραφέας τονίζει ότι για την Arendt η βία, όπως και το συναρτημένο μαζί της πάθος της οργής, απέχουν μακράν από το να αποτελούν απλώς μια ζώδη αντίδραση αλλά, απεναντίας, μπορεί να συνιστούν καθ' όλα ανθρώπινες αντιδράσεις ενώπιον της αδικίας, δηλαδή αντιδράσεις εμφορούμενες από ένα μέλημα αποκατάστασης της δικαιοσύνης. Έτσι, όπως δείχνει η Νικολαΐδου-Κυριανίδου συσχετίζοντας εύστοχα τις αναλύσεις του *Περί βίας* με την απάντηση στον Voegelin, την απώλεια κάθε στοιχείου ανθρωπινότητας δεν την υποδηλώνει η ψυχρή και αποστασιοποιημένη, ορθολογική υποτίθεται,

στάση αλλά ακριβώς η «απουσία οργής και βίας μπροστά στη φρίκη των όσων συμβαίνουν» (σ. 176). Έτσι, η συγγραφέας καταλήγει στον ισχυρισμό ότι, για την Arendt, «η βία [...] δεν είναι παντού και πάντα καταδικαστέα» (σ. 177), κάτι που σημαίνει, κατ' εμέ, ότι η γνωστή επιταγή να καταδικάζουμε τη βία απ' όπου κι αν προέρχεται στερείται νοήματος στο αρεντιανό πλαίσιο σκέψης.

Τα κείμενα της Arendt πολύ συχνά αρθρώνονται γύρω από τη ρητή ή άρρητη συνομιλία και/ή αντιπαράθεση με άλλους στοχαστές, από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες της (όχι μόνο με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη αλλά και, μεταξύ άλλων, με τον Κικέρωνα, τον Αυγουστίνο, τον Descartes, τον Machiavelli, τον Kant ή τον Marx). Σε όλο το βιβλίο, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου ανασυγκροτεί τους άξονες και τις προϋποθέσεις αυτής της συνομιλίας και/ή αντιπαράθεσης. Θα ήθελα να σταθώ σε τρεις από αυτούς τους στοχαστές.

Ο πρώτος είναι ο Martin Heidegger. Χωρίς να αποσιωπά τις οφειλές της Arendt στον έναν από τους δύο δασκάλους της (ο άλλος είναι ο Karl Jaspers), η συγγραφέας υποστηρίζει πειστικά ότι «το 'είναι-προς-θάνατο' δεν εκφράζει παρά την ερημία ενός απανθρωποποιημένου όντος» (σ. 39) και ότι ο αρεντιανός στοχασμός συνιστά μια απάντηση στη «χαϊντεγκεριανής κοπής πριμοδότηση του θανάτου» (σ. 41). Είμαι εξάλλου της άποψης πως ένα, ίσως άρρητο, νήμα της όλης προσέγγισης της Νικολαΐδου-Κυριανίδου συνίσταται στη θέση ότι αυτό που αποκαλεί «αντιανθρωποκεντρισμό» της Arendt, ο οποίος αρθρώνεται γύρω από το πρωτείο του κόσμου και του «εν-τω-μεταξύ», δηλαδή της σχεσιακότητας των ανθρωπίνων, διαφοροποιείται ριζικά από τον κληροδοτημένο από τον Heidegger αντιανθρωπισμό σημαντικού μέρους της σύγχρονης ηπειρωτικής φιλοσοφίας.

Ο δεύτερος στοχαστής είναι ο Montesquieu. Στο υποκεφάλαιο με τον ωραίο τίτλο «Ό,τι αξίζει βρίσκεται μεταξύ μας» (σ. 178-202), όπως και σε άλλα σημεία του βιβλίου, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η Arendt αντλεί από τον συγγραφέα του *Πνεύματος των νόμων*, κάτι που δεν έχει γίνει, εξ όσων γνωρίζω, συστηματικά στη βιβλιογραφία, για να αναδείξει, αφενός, τη σχεσιακή εννόηση του νόμου –που συνεπάγεται την «αποουσιοποίησή» του (σ. 187)– και, αφετέρου, τη σημασία της διάκρισης του Montesquieu μεταξύ φύσης και αρχής του κάθε πολιτεύματος – με την πρώτη να δηλώνει ό,τι το κάνει να είναι αυτό που είναι

και τη δεύτερη να δηλώνει τα πάθη που εμπνέουν τις πράξεις των πολιτών και «το κάνουν να κινείται».³ Η συγγραφέας όχι μόνο φωτίζει την πρωτοτυπία της αρεντιανής ανάγνωσης του Montesquieu αλλά και συμπυκνώνει με μεστό τρόπο το διακύβευμά της. Το σχετικό απόσπασμα αξίζει να παρατεθεί ολόκληρο: «Σε αντίθεση με την επικέντρωση της πολιτικής φιλοσοφικής παράδοσης στην αμετάβλητη ουσία των πολιτευμάτων, ο Montesquieu εισάγει με τα *principia* μια αρχή της αλλαγής, απαλλαγμένης από τον αρνητικό χαρακτήρα που της είχε αποδοθεί μέχρι τότε. Με άλλα λόγια, η αλλαγή παύει να νοείται ως διαδοχική μετακίνηση από το καλύτερο προς το αμέσως χειρότερο πολίτευμα. Έτσι, δεν εκφράζει πλέον τη φθορά και τον εκφυλισμό της πάγιας μορφής των τριών βασικών πολιτευμάτων. Αντίθετα, αλληλένδετες με τη ‘δομή του πολιτεύματος’, χωρίς τις οποίες αυτό θα παρέμενε απονεκρωμένο, οι αρχές αυτές επιτρέπουν να κατανοήσουμε ότι η κίνηση των ανθρώπων εντός ενός σταθερού νομικού πλαισίου, καθώς και οι αλλαγές που επέρχονται, δεν οδηγούν στη νομοτελειακή, αρνητική ή θετική, μετάλλαξη της συγκεκριμένης πολιτειακής οργάνωσης. Έτσι, ως αρχές της πράξης, τα *principia* [...] ιστοριοποιούν τον στατικό χαρακτήρα των διαφόρων μορφών διακυβέρνησης [...]» (σ. 190-191).

Από ένα βιβλίο στον υπότιτλο του οποίου απαντά η έκφραση «ο νόμος της γης» δεν θα μπορούσε, προφανώς, να απουσιάζει μια εκτενής πραγμάτευση της θεωρίας ενός έτερου στοχαστή, ο οποίος έκανε επίσης λόγο για τον «νόμο της γης», στο δημοσιευμένο το 1950 ομότιτλο βιβλίο του *Der Nomos der Erde*. Εννοώ τον Carl Schmitt. Και ενώ ο υπότιτλος της μελέτης της Νικολαΐδου-Κυριανίδου προκαλεί εξ αρχής στην αναγνώστριά την προσμονή για μια αντιπαράθεση, η προσμονή αυτή δεν ικανοποιείται παρά μόνο στο τέλος του βιβλίου το οποίο, αφού έχει περάσει από μια άλλη, επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση, της Arendt με τον Leo Strauss (σ. 312-340), κλείνει με ένα εκτενέστατο υποκεφάλαιο –ένα σχεδόν αυτοτελές δοκίμιο–, με τίτλο «Πλουραλιστικό σύμπαν εναντίον πλουραλιστικού σύμπαντος. Carl Schmitt και Hannah Arendt» (σ. 340-391). Η συγγραφέας αναπτύσσει διεξοδικά τον ισχυρισμό ότι η εκ πρώτης όψεως κοινή

³ Montesquieu, *Το πνεύμα των νόμων*, τ. Ι, εισ. Π. Κονδύλης, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Π. Κονδύλης, Γνώση, Αθήνα, 1994, σ. 129.

εναντίωση των δύο στοχαστών «σε ένα παγκόσμιο κράτος και σε ένα ομοιογενές 'universum'» (σ. 321) δεν θα πρέπει να συγκαλύψει τις ανυπέρβλητες διαφορές τους. Εξάλλου, στα μάτια μου, το κεφάλαιο αυτό, αφενός, υπονοεί ότι το έργο της Arendt μπορεί να διαβαστεί και ως μια συστηματική αναμέτρηση με τον Schmitt και, αφετέρου, προσφέρει μια αρεντιανής έμπνευσης κριτική στον Schmitt – με άλλα λόγια, πρόκειται για κεφάλαιο που εκθέτει την ολοκληρωμένη μορφή της κριτικής την οποία η Arendt δεν έγραψε. Καθοδηγητικό νήμα της Νικολαΐδου-Κυριανίδου είναι η αρεντιανή έμφαση στο «εν-τω-μεταξύ» το οποίο, όπως έχει αναλυτικά καταδείξει σε προηγούμενα κεφάλαια, είναι η «χωροταξία που ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα γνώρισματα [της πληθούς], [...] το νοητό διάστημα που [...] διαχωρίζει και συνδέει συνάμα τα άτομα που μοιράζονται κάτι κοινό. [...] Όντας ακατοίκητος, αυτός ο ενδιάμεσος χώρος δεν ανήκει σε κανέναν» (σ. 81). Η έμφαση αυτή βρίσκεται στον αντίποδα της κίνησης του Schmitt να συνδέσει «εγγενώς το δίκαιο με την πρωταρχική βία της κατάκτησης ενός μέρους της γης» (σ. 350) και της συναρτημένης με την κίνηση αυτή εννόησης της πολιτικής κοινότητας με όρους ριζώματος στο έδαφος – εννόησης που, όπως υπογραμμίζει η συγγραφέας, είναι «απολύτως συμβατή με την γκαιμπελική προπαγάνδα, σύμφωνα με την οποία, καθό διασπαρμένοι, οι Εβραίοι υποστασιοποιούν τον ορισμό της παρασιτικής 'αντιφυλής'» (σ. 351). Η Νικολαΐδου-Κυριανίδου μάς θυμίζει το εξαιρετικό απόσπασμα από τις σελίδες 271-272 της *Ανθρώπινης κατάστασης* –απόσπασμα όχι μόνο αντισμιτιανό αλλά, όπως έχει υποστηρίξει η Eliane Escoubas, και αντιχαιντεγκεριανό–,⁴ όπου το αρχαιοελληνικό «όπου κι αν πας θα είσαι πόλις» δεν ερμηνεύεται με αναφορά στον τόπο και στην εγκαθίδρυση σε αυτόν αλλά με αναφορά στον χώρο που δημιουργείται μεταξύ των ανθρώπων χάρη στη σύμπραξη και τη συνομιλία τους και που, με τα λόγια της Arendt, «μπορεί να βρει τη σωστή του θέση σχεδόν οποτεδήποτε και οπουδήποτε».⁵

Όπως κάθε καλό βιβλίο, το *Hannah Arendt: Ο νόμος της γης και η λησμονημένη παράδοση* προσκαλεί τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες να

⁴ Βλ. Escoubas E., «L'exposition du 'qui': La cité grecque chez H. Arendt et M. Heidegger», *Kairos*, 2, 1991, σ. 51-68.

⁵ Arendt H., *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Γ. Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα, 1986, σ. 271-272.

σκεφτούν και να συνομιλήσουν μαζί του. Αυτή η συνομιλία, όπως δεν παύουν να τονίζουν η Arendt και η Νικολαΐδου-Κυριανίδου στα χνάρια της, μπορεί να πάρει και τη μορφή διαφωνίας, καθότι βασίζεται στη διαφορά. Οι όποιες επιφυλάξεις μπορεί να έχει κανείς σχετικά με επιμέρους ερμηνευτικά ζητήματα, όπως, για παράδειγμα, έχω εγώ αναφορικά με την αρεντιανή ανάγνωση της Γαλλικής Επανάστασης ή με την αρεντιανή θέση σύμφωνα με την οποία ο Marx «δοξολογεί τον μόχθο» (σ. 91),⁶ δεν ακυρώνουν στο ελάχιστο τη σπουδαιότητα του βιβλίου. Γι' αυτό και οφείλουμε πολλά στη συγγραφέα όσες και όσοι θέλουμε να συνεχίσουμε να σκεφτόμαστε μαζί με την Arendt αλλά και εναντίον της.

**Η Βίκυ Ιακώβου είναι Επίκουρη καθηγήτρια πολιτικής φιλοσοφίας στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.*

⁶ Βλ. σχετικά Ιακωνου V., *Une Confrontation. Hannah Arendt et le Théorie Critique*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris 7, 2001, σ. 282-233 και Ιακωνου V., «On the Utopia of the End of Alienation. Hannah Arendt (Mis)reading Simone Weil – and Karl Marx», [Labyrinth: An International Journal for Philosophy, Value Theory and Sociocultural Hermeneutics](#), 25(1), ειδικό τεύχος «Simone Weil (1909-1943). Receptions and Actuality. I: Weil's Social and Political Thought», 2023, σ. 109-135 (σε ηλεκτρονική μορφή στο <https://www.axiapublishers.com/ojs/index.php/labyrinth/article/view/320>).

Χριστίνα Αγριαντώνη

Ερμούπολη Σύρου 1823-1940, Μια πρώιμη βιομηχανική πόλη στο Αιγαίο, Αθήνα,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2024

Από τον Μιχάλη Ζουμπουλάκη*

Συνήθως οι ιστορικοί θάβονται υπό το βάρος των πρωτογενών δεδομένων, σε αντίθεση με τους οικονομολόγους που έχουν την τάση να υπερ-γενικεύουν. Το βιβλίο της Ομότιμης Καθηγήτριας Οικονομικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Χριστίνας Αγριαντώνη αποτελεί μια λαμπρή εξαίρεση. Προϊόν τεσσάρων δεκαετιών έρευνας και συλλογής δεδομένων, το δίτομο αυτό έργο (486+593 σελ.) εξιστορεί μέσα από πληθώρα ποσοτικών στοιχείων και τεκμηρίων την άνοδο και την πτώση ενός βιομηχανικού κέντρου. Η ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας εξάλλου, καθιερώθηκε ως κλάδος χάρη στην Αγριαντώνη και το πρωτοποριακό της έργο *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, που πρωτοεκδόθηκε το 1986 το οποίο αποτελεί, ακόμα και σήμερα, σημείο αναφοράς για όλους τους ενδιαφερόμενους, ειδικούς και μη. Μάθαμε εκεί ότι η διαδικασία εκμηχάνισης της μεταποίησης ξεκινά στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του 1860 και ήδη το 1867 καταγράφονται 27 εργοστάσια στον Πειραιά, την Αθήνα και την Πάτρα, με μικρή ωστόσο μέση ιπποδύναμη (21 ίππους) αλλά με διακριτή επίδραση στο ΑΕΠ της χώρας (περίπου 7%). Αν αυτή η διαπίστωση εκπλήσσει τον κοινό αναγνώστη, πόσο μάλλον η μοναδική ιστορία ενός μικρού ελληνικού νησιού (84 χμ², 34^ο σε μέγεθος) που κατάφερε μέσα σε 80 χρόνια να αναπτύξει 96 βιομηχανικές επιχειρήσεις, πολλές από τις οποίες είχαν εξαγωγικό χαρακτήρα!

Η ιστορία μας ξεκινά με την ίδρυση της Ερμούπολης το 1823, μιας ολότελα καινούριας πόλης που γεννήθηκε από Χιώτες, Ψαριανούς και Αίβαλιώτες πρόσφυγες μετά την καταστροφή της Χίου και των Ψαρών, στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης στο κέντρο του Αιγαίου, του φυσικού της λιμένα, του αμιγώς χριστιανικού της πληθυσμού, αλλά και της πολυάριθμης κοινότητας περίπου 4.000 Λατίνων που έχαιραν της γαλλικής προστασίας, πολλοί κυνηγημένοι Έλληνες (Κρήτες, Μυτιληνιοί, Ηπειρώτες αλλά και Θεσσαλοί και Πελοποννήσιοι) βρήκαν εκεί καταφύγιο αυξάνοντας γεωμετρικά τον πληθυσμό της νέας πόλης που ήδη το 1850 αριθμεί 18.089 κατοίκους (βλ. πιν. 3.1, σ.411). Η Αγριαντώνη διακρίνει τρία στάδια στην ιστορική εξέλιξη της βιομηχανικής Σύρου. Ήδη στα προ-επαναστατικά χρόνια, το νησί ήταν ένα διεθνές

ναυτιλιακό-εμπορικό κέντρο, κυρίως για την «αγοραπωλησία των λειών πολέμου» που προκύπταν από το κόρσο κυρίως Οθωμανικών πλοίων, ακόμα και αν έφεραν ευρωπαϊκές σημαίες (σ.32). Η διακίνηση των λειών δημιούργησε ένα διεθνές δίκτυο συναλλαγών σε όλη τη Μεσόγειο, από την Αλεξάνδρεια ως τη Τεργέστη και τη Μασσαλία, αλλά και στην Β. Ευρώπη, μέχρι το Λονδίνο και την Οδησό (σελ.45).

Το **2ο στάδιο** ξεκινά μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, την έναρξη λιμενικών έργων και την κατασκευή μεγάλων αποθηκών το 1833. Η παρουσία της μεγάλης παροικίας Χίων εμπόρων (όπως οι οικογένειες Ράλλη, Ροδοκανάκη και Πετροκόκκινου) με πλούσια δραστηριότητα επέτρεψε την οικοδόμηση με ίδιους πόρους, μεγάλων δημόσιων κτηρίων όπως του Δημοτικού Παντοπωλείου, του Θεάτρου Απόλλων και της Λέσχης Εμπόρων (σ.75). Η γιγάντωση των εμπορικών συναλλαγών, έφερε γρήγορα το πρώτο υποκατάστημα της Εθνικής το 1846, και σύντομα και τον τηλεγράφο από το 1859. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «η Ερμούπολη υπήρξε μια πόλη αποθηκών, όπως και το Μάντσεστερ, προτού γίνει βιομηχανική πόλη» (σ.76). Τα κύρια εμπορεύματα στο λιμάνι της Ερμούπολης, ήταν εξάλλου τα υφάσματα, το σιτάρι, οι άνθρακες και τα ακατέργαστα δέρματα (σελ.82-3), με τα τρία πρώτα να συνδέονται άμεσα με την Αγγλία και ειδικότερα το Μάντσεστερ και το Πλύμουθ. Τα εμπορεύματα αυτά εισάγονται και επανεξάγονται, προς τον Πειραιά αλλά και την Ευρώπη, αλλά παραμένουν ευαίσθητα σε διεθνείς εμπορικές κρίσεις όπως ο Κριμαϊκός πόλεμος του 1854-55 και η Μεγάλη Ύφεση που ξεκινά το 1873.

Στη διάρκεια αυτής της έντονης εμπορο-ναυτιλιακής δραστηριότητας, αναπτύχθηκαν πολλές μικρές βιοτεχνίες όπως ξυλοναυπηγική, βυρσοδεψία, τυποβαφία κλπ. όλες υποβοηθητικές των αναγκών του λιμανιού. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην απογραφή του 1850, καταγράφονται 1830 «βιομήχανοι», και μόνο 500 «εργάτες» (σ.103). Σε βάθος δυο δεκαετιών, θα γίνει η μετάβαση από τα εργαστήρια στα εργοστάσια με σταθερό εργατικό δυναμικό και σημαντική εξειδίκευση (σ.129)

Το **3ο στάδιο** της εξέλιξης της Ερμούπολης θα μετατρέψει την πόλη σε ένα βιομηχανικό κέντρο (industrial district) σε δύο χρονικές φάσεις, πρώτα στα χρόνια 1860-75 και μετά εκ νέου στα χρόνια 1887-1905. Οι αυξανόμενες ανάγκες της ναυπηγικής απαιτούσαν την ύπαρξη δεκάδων σιδηρουργείων, χαλκουργείων, χρωματοποιείων, σχοινοποιείων κλπ. ωθώντας τους κλάδους αυτούς στη γρήγορη μετάβαση από τη μανιφατούρα στο εργοστάσιο. Παράλληλα, και λόγω της ύπαρξης Χίων και Κρητών μαστόρων, στην Ερμούπολη άνθισε η βυρσοδεψία με εξειδίκευση στην παραγωγή σολοδερμάτων, με πρώτη ύλη που έρχονταν απευθείας από τη Βραζιλία και την Αργεντινή. Οι Συριοί εκμεταλλεύτηκαν δεόντως τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα από το εμπόριο δηλ. την εύκολη

πρόσβαση στις αγορές, την ύπαρξη μεγάλης κεφαλαιακής συσσώρευσης αλλά και την υψηλή τους παραγωγική εξειδίκευση, και δημιούργησαν ατμοκίνητα εργοστάσια με έως και 300 εργαζόμενους. Δεν θα ξεπεράσουν ωστόσο ποτέ το έλλειμμα της μικρής ενδοχώρας και την αρνητική επίδραση από τη σταδιακή τους ενσωμάτωση στην ελληνική οικονομία. Ακόμα και οι κλάδοι των τροφίμων και της αλευροβιομηχανίας, ήταν προσανατολισμένοι στην ελληνική επικράτεια και πέραν αυτής, και όχι στους 20-22.000 κατοίκους του νησιού.

Ωστόσο, στην αρχή της εκβιομηχάνισης υπήρξε σθεναρή αντίσταση από όσους θεωρούσαν άκαιρη την ανάπτυξη βιομηχανίας και υποστήριζαν τον καθαρά εμπορικό χαρακτήρα της Σύρου. Υπέρ της βιομηχανίας τάχθηκαν οι Φιλελεύθεροι του νησιού όπως ο Λεωνίδας Ευμορφόπουλος, Βουλευτή Σύρου και Προέδρου της πολύ σημαντικής «Εταιρείας Ελευθεριών του Εμπορίου» τη διετία 1865-67. Χάρη στον Ευμορφόπουλο και τον Τιμολέοντα Αμπελά η Σύρος συντονίστηκε με την πρωτοπορία των φιλελευθέρων ιδεών της εποχής του Richard Cobden και του John Stuart Mill (σσ.134-6).

Μετά την έναρξη της διεθνούς ύφεσης το 1873, αλλά και την έξαρση του Ανατολικού Ζητήματος, η ορμή της εκβιομηχάνισης ανακόπτεται και η Αγριαντώνη μιλά για «πανωλεθρία» (σ.144). Η Β' φάση θα ξεκινήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1880 με αιχμή την κλωστοϋφαντουργία. Η δασμολογική προστασία των Κυβερνήσεων Τρικούπη και Δηλιγιάννη θα δημιουργήσει μια έκρηξη υφαντουργείων, μεγάλων και μικρών βιομηχανιών που θα αναπτύσσονται συνεργατικά τουλάχιστον μέχρι το τέλος του Α' ΠΠ, επωφελούμενες από κρατικές παραγγελίες για τις αυξανόμενες ανάγκες του Στρατού (σ.158). Η σταδιακή ενσωμάτωση στην εθνική οικονομία θα σημάνει την αρχή του τέλους της Συριανής εξαίρεσης. Αφενός, επειδή ο Πειραιάς θα γίνει το εξαγωγικό λιμάνι της χώρας, σε βάρος της Ερμούπολης. Αφετέρου, επειδή η αστική τάξη της Σύρου θα στείλει τα παιδιά της στην ακμάζουσα πρωτεύουσα για σπουδές και επαγγελματική ανέλιξη. Τέλος, η ενσωμάτωση στον ελληνικό κορμό θα σημάνει την εμπλοκή των πολιτευτών του νησιού στις εθνικές διαμάχες με κορυφαία τον Εθνικό Διχασμό (σ.171). Όσο ο εθνικός χώρος μεγαλώνει και ομογενοποιείται, η Σύρος περιθωριοποιείται. Μετά το 1920, η Ερμούπολη θα είναι πλέον μια μικρή επαρχιακή πόλη με φθίνοντα πληθυσμό.

Τα αίτια της παρακμής της βιομηχανίας της Σύρου είναι και εγγενή και εξωγενή. Στα πρώτα συμπεριλαμβάνονται η απώλεια των πλεονεκτημάτων της πρώιμης περιόδου, το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς και οι χαμηλοί μισθοί. Η Αγριαντώνη αφιερώνει δύο κεφάλαια στα δύο τελευταία αίτια. Για το ζήτημα των αγορών, περιγράφονται στο κεφάλαιο 9, οι συνθήκες σταδιακής υποχώρησης των δύο πιο σημαντικών κλάδων, της βυρσοδεψίας και της κλωστοϋφαντουργίας. Τα προϊόντα βυρσοδεψίας της Σύρου που κάποτε αποτελούσαν περίβλεπτα εκθέματα

στις Διεθνείς Εκθέσεις του Λονδίνου το 1851 και το 1862, εκτοπίστηκαν στις αρχές του 20^{ου} αι. από τα συνθετικά υλικά. Όσο για τα προϊόντα της υφαντουργίας, τα οποία στηρίζονταν σε χαμηλής ποιότητας αιγυπτιακό βαμβάκι σταδιακά έχασαν τις διεθνείς αγορές και περιορίστηκαν στην ελληνική αγορά, ώσπου αντικαταστάθηκαν από τα εισαγόμενα (σσ.325-6). Οι διεθνείς διακυμάνσεις και οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις κατέστησαν τη βιομηχανία της Σύρου μη ανταγωνιστική και παρά την πρόσκαιρη ανάκαμψη των ετών 1933-1939, στο τέλος την εξαφάνισαν, με εξαίρεση το Νεώριο και την ηλεκτρική ενέργεια που λειτουργεί ανελλιπώς από το 1899. Το τελευταίο κεφάλαιο του Α' τόμου είναι αφιερωμένο στον κόσμο της εργασίας και αποτελεί μια ουσιαστική συμβολή στη βιβλιογραφία. Τα αμιγώς εργατικά στρώματα, που αποτελούσαν το 30% ενεργού πληθυσμού (σ.343), εργάζονταν εξαντλητικά (12 ώρες) σε άσχημες συνθήκες και με χαμηλές αμοιβές (σσ.373-5).

Ο Β' τόμος αφιερώνεται στην αναλυτική παρουσίαση των βιομηχανιών της Σύρου, δηλαδή στους επιχειρηματίες και στις επιχειρήσεις. Η Αγριαντώνη παρουσιάζει τα βιογραφικά 136 «βιομηχάνων». Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τόπος καταγωγής των βιομηχάνων, στοιχείο που δείχνει τη μεγάλη εσωτερική κινητικότητα στον ελλαδικό χώρο. Στη πλειοψηφία τους, οι 29 είναι Ερμούπολιτες, οι 28 Πελοποννήσιοι, οι 19 Χιώτες, οι 10 Κρήτες και οι 7 Αϊβαλιώτες. Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η ταξινόμηση των επιχειρήσεων σε έξι παραγωγικούς κλάδους: βυρσοδεψεία, αλευρόμυλοι, σιδηρουργεία, κλωστοϋφαντουργεία, τρόφιμα και διάφορα (κεραμοποιεία, χρώματα, υαλουργεία κ.ά.). Από τις 96 συνολικά επιχειρήσεις μόνον 20 επέζησαν μετά τον Β' ΠΠ, ήτοι 2 βυρσοδεψεία, 2 αλευροβιομηχανίες, 4 σιδηρουργεία, 1 υαλουργείο, 1 εργοστάσιο επεξεργασίας σμυρίδας και 10 κλωστοϋφαντουργίες, με τις τελευταίες να κλείνουν το 1992 και το 1999. Σήμερα, με εξαίρεση τη μονάδα ηλεκτροπαραγωγής που ανήκει στη ΔΕΗ, υπάρχει μόνο το Νεώριο Σύρου να θυμίζει την ένδοξη Συριανή βιομηχανία.

Η κοινωνία και η οικονομία του Σύρου έγιναν αντικείμενο μελέτης σημαντικών Ελλήνων ιστορικών στο παρελθόν, όπως ο Δρακάκης (1979), ο Λούκος (1985), και ο Καρδάσης (1987). Το εξαιρετικό πόνημα της Αγριαντώνη, του οποίου η συμβολή θα κριθεί σε βάθος χρόνου από τους ειδικούς, χαρακτηρίζεται από την πληρότητα των δεδομένων και την καθολικότητα της προσέγγισης (*histoire totale*). Ξεχωρίζουν επίσης, πολλές ενδιαφέρουσες απόψεις για τον ιδιαίτερο εμποροβιομηχανικό χαρακτήρα της Ερμούπολης, για την εξωστρέφεια των επιχειρηματιών της, όποιος και αν ήταν ο τόπος καταγωγής τους, και για την εμπειριστατωμένη μελέτη των μορφών οργάνωσης και χρηματοδότησης των βιομηχανικών επιχειρήσεων, όπως και των εργασιακών σχέσεων που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό τους. Μόνη παραφωνία, η έλλειψη χαρτών και ενός

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

θεματικού ευρετηρίου που θα διευκόλυνε τον αναγνώστη, αυξάνοντας την απόλαυση του.

**Ο Μιχάλης Ζουμπουλάκης είναι Καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.*